

TATAR MANUAL

AMERICAN COUNCIL OF LEARNED SOCIETIES

**Research and Studies in Uralic
and Altaic Languages**

Project No. 43

TATAR MANUAL

Descriptive Grammar and Texts

with

A Tatar-English Glossary

by

Nicholas Poppe

This text was developed pursuant to a contract between the United States Office of Education and the American Council of Learned Societies and is published with the permission of the United States Office of Education.

June, 1961

TATAR MANUAL

Descriptive Grammar and Texts
with
A Tatar-English Glossary

by

Nicholas Poppe

8

Indiana University Publications
Uralic and Altaic Series, Vol. 25

Published by
Indiana University, Bloomington
Mouton & Co., The Hague, The Netherlands
1963

1974.5
P81c

INDIANA UNIVERSITY PUBLICATIONS

Graduate School
URALIC AND ALTAIC SERIES
Volume 25

Copyright © 1963 by Indiana University
No part of this book may be reproduced in
any form, by print, photoprint, microfilm,
or any other means without the permission
of the publishers

Composed at the
Indiana University Research Center in
Anthropology, Folklore, and Linguistics

All orders from the United States of America and from
Canada should be addressed to the
Editor, Uralic and Altaic Series, Rayl House,
Indiana University, Bloomington, Indiana
Orders from all other countries should be sent to
Mouton & Co., Publishers, The Hague, The Netherlands

Library of Congress Catalog Card Number: 63-63142

Printed in the United States of America

PREFACE

The present book is designed as a manual of the Tatar language. It consists of three parts. Part one contains a descriptive grammar written along the same lines as my Buriat Grammar (Indiana University Publications, Volume 2 of the Uralic and Altaic Series, Bloomington, Indiana, 1960) which follows, in plan and method, the Hungarian Grammar by Robert A. Hall, Jr. (Vol. 20, No. 4, Suppl. to Language, Journal of the Linguistic Society of America, Language Monograph No. 21, 1944).

I take the opportunity to mention that I discussed some problems of Tatar phonology with Professor Shirō Hattori, and I am glad to state that he accepts my treatment of Tatar i, ü, u [i, ü, û] which occur in final position and in non-first syllables as /ey, ew, iw/ respectively.

The second part contains a number of original texts given with the purpose of providing material for reading and translation. The texts were taken from manuals for Tatar high schools. Bibliographical details are given on p. 133. It should be pointed out that some texts display that specific political and ideological orientation which is characteristic of Soviet literature, particularly of Soviet school books. It should be emphasized that their inclusion does not mean approval of their ideological contents.

The texts are followed by a glossary which does not exhaust the Tatar vocabulary but contains only such words which occur in the texts.

In conclusion, it should be stated that previous knowledge of Turkish, although not obligatory, will be very helpful to students of Tatar.

When this book had already been printed the following important publications became available to the author:

Burnaševa, S. L., "Nekotorie voprosi leksiki tatarskogo yazika", Issledovaniya po sravnitelnoy grammatike tyurkskix yazikov IV, Leksika, Moskva, 1962, pp. 115-28.

Dmitriev, N. K., Stroy tyurkskix yazikov, Moskva, 1962.
(Contains a number of articles on various problems of Tatar).

Gazizov, R.S., Tatarskiy yazïk (Dlya samostoyateľno izuča-
yuščix), Kazań, 1960.

Nicholas Poppe

TABLE OF CONTENTS

I. DESCRIPTIVE GRAMMAR	1
0. Introduction	3
1. Phonology	8
1.1. The phonemes	8
1.2. The vowel phonemes	8
1.3. The consonant phonemes	10
1.4. Juncture	14
1.41. Compound juncture	14
1.42. Stress	14
1.5. Morphophonemic alternations	15
1.51. Vocalic harmony	15
1.52. Vowel alternations	17
1.53. Internal sandhi	18
1.6. Orthographical representation of the phonemes	19
2. Inflection	29
2.1. Substantive inflection	29
2.11. Basic form of the substantive	29
2.12. The derivational suffix	29
2.13. The concrete-relational suffixes	30
2.14. The pure-relational suffixes	34
2.141. The functions of the pure-relational suffixes	35
2.142. Paradigms	38
2.143. Pure-relational suffixes on possessive stems	40
2.15. The predicative suffixes	50
2.16. The postpositions	51
2.2. Pronoun inflection	53
2.21. The inflection of the personal pronouns	53
2.22. The demonstrative pronouns	55
2.3. Verb inflection	57
2.30. Categories	57
2.31. The stems	58
2.32. The personal endings	58

2.33. The finite forms	59
2.34. The simple tenses	59
2.341. The past tense	60
2.342. The conditional	61
2.343. The imperative	62
2.35. The verbal nouns	65
2.351. The first noun of action	65
2.352. The noun of the actor	66
2.353. The second noun of action	67
2.354. The noun of intention	67
2.355. The noun of possibility	67
2.36. The participles	68
2.361. The past participle	68
2.3611. Past tense	69
2.3612. Gerund in /-gÄnčE/	69
2.362. The present participle	69
2.3621. Present tense	70
2.3622. Participle of necessity	70
2.363. The first future participle	71
2.3631. Future tense	72
2.364. The second future participle	73
2.37. The gerunds	75
2.371. The first present gerund	76
2.372. The second present gerund	76
2.373. The past gerund	77
2.374. The future gerund	77
2.38. Defective verbs	78
3. Form- and Function-Classes	80
3.0. Parts of speech	80
3.1. Nouns	80
3.2. Adjectives	82
3.21. Interrogative adjectives	82
3.22. The negative adjectives	82
3.23. The numeral adjectives	82
3.3. The pronouns	83
3.4. The verbs	83
3.5. The adverbs	83
3.6. The postpositions	84
3.7. The conjunctions	84
3.71. Coordinating conjunctions	84
3.72. Subordinating conjunctions	85
3.8. The particles	85
3.81. Postpositional particles	85

3.82. Prepositional particles	86
3.83. Interjectional particles	86
4. Word-Formation	88
4.0. Suffixation and composition	88
4.1. Nouns	88
4.11. Nouns from nouns	88
4.12. Nouns from adjectives	89
4.121. Nouns from numeral adjectives	89
4.13. Nouns from verbs	89
4.14. Compound nouns	91
4.141. Coordinate composition	91
4.142. Subordinate composition	91
4.2. Adjectives	91
4.21. Adjectives from nouns	91
4.22. Adjectives from pronouns	92
4.23. Adjectives from adjectives	92
4.231. The comparative	92
4.232. The diminutive adjectives	92
4.233. Adjectives from numerals	93
4.24. Adjectives from verbs	93
4.25. Adjectives from adverbs	94
4.26. Compound adjectives	94
4.261. Coordinate composition	94
4.262. Subordinate composition	95
4.3. Verbs	96
4.31. Verbs from nouns	96
4.32. Verbs from adjectives	96
4.321. Verbs from numeral adjectives	96
4.33. Verbs from adverbs	96
4.34. Verbs from interjectional particles	97
4.35. Verbs from verbs	97
4.351. Passive and reflexive verbs	97
4.352. Reciprocal verbs	98
4.353. Factitive verbs	98
4.354. Frequentative verbs	100
4.36. Compound verbs	101
4.361. Subordinate composition	101
4.37. Compound tenses	102
4.371. Conditional + auxiliary verb	103
4.372. Imperative + auxiliary verb	103
4.373. Participle-compounds	103
4.374. Gerund-compounds	104
4.4. Adverbs	105

4.41.	Pure-relational forms	105
4.42.	Special suffixes	105
4.421.	Adverbs of manner	105
4.422.	Interrogative adverbs	107
4.423.	Adverbs of time	107
4.43.	Compound adverbs	107
4.431.	Coordinate composition	108
4.432.	Subordinate composition	108
4.44.	Comparison of adverbs	108
5.	Phrase-Structure	109
5.0.	Phrase	109
5.01.	Coordinate and contrastive phrases	109
5.1.	Nominal phrases	112
5.11.	Attribute + head.	112
5.111.	Attribute in the nominative	112
5.112.	Possessive phrases.	114
5.12.	Head + attribute.	115
5.2.	Adjectival phrases	116
5.21.	Attribute + head.	116
5.3.	Pronominal phrases	117
5.4.	Adverbial phrases	117
5.41.	Attribute + head.	117
5.42.	Head + attribute.	118
5.5.	Postpositional phrases	118
5.6.	Verbal complement.	118
5.61.	Equational complement	118
5.62.	Direct object complement	119
5.63.	Adverbial complement	119
6.	Clause-Structure	122
6.0.	Clause	122
6.1.	Full clauses	122
6.11.	The predicate.	122
6.12.	The subject.	123
6.121.	Agreement between subject and predicate	123
6.122.	Equational clauses	123
6.123.	Lack of agreement	123
6.124.	Compound subjects	124
6.125.	Pause ().	124
6.2.	Types of intonation and clause-structure	125
6.21.	Declarative clauses	125
6.211.	Normal order	125

6.212. Inversion	125
6.213. Negative clauses	126
6.22. Interrogative clauses	126
6.23. Exclamatory clauses	127
6.3. Minor clauses	127
6.31. Fragmentary clauses	127
6.32. Interjectional clauses	127
6.4. Combination of clauses	128
6.41. Coordinate clauses	128
6.411. Without conjunctions	128
6.412. With conjunctions	128
6.42. Subordination	129
6.421. Direct discourse	129
II. TEXTS	131
III. GLOSSARY	193

I. DESCRIPTIVE GRAMMAR

O. INTRODUCTION

0.1. The Tatar (Kazan Tatar or Volga Tatar) language is one of the Turkic languages and belongs to the north-western branch (called also the Kipčak branch)¹ of the Turkic language family. The Tatars call themselves Tatar and their language the Tatar language /tatar tele/.

The Tatar language is spoken by almost 5 million people (to be exact, 4,969,000 people) in the Autonomous Tatar Soviet Republic of the USSR, in many regions along the river Volga, and in many areas of Western Siberia.

There are three main dialects of the Tatar language: 1. the Central dialect which is spoken by almost 1,500,000 people in the Tatar Republic; 2. the Western dialect (or Mišär) which is spoken in the Volga region outside the Tatar Republic, i. e., mainly in the regions (*oblast*) of Gofkiy, Tambov, Voronež, Ryazań, Penza, Kuybišev, Saratov, and Orenburg; 3. the Eastern dialect which is spoken by 100,000 people in Western Siberia (the Tatars of Baraba, Tomsk, Tyumeń, Išim, Yalutorovsk, on the rivers Irtiš, Tobol, Tara, etc.).

Besides, there are several mixed dialects: 1. the Astrakań dialect which is spoken by almost 45,000 people; 2. the Kasimov dialect which is spoken by 5,000 people in the Kasimov district; 3. the Tepter dialect which is spoken by almost 300,000 Tatars in Perm, Glazov, and in the Baškir Autonomous Soviet Republic; and 4. the Ural dialect which is spoken by approximately 110,000 baptized Tatars in the Verxne-Uralskiy (i. e., the Upper Ural) district.

The literary language is based on the Central dialect which serves as the standard language. It uses since 1938 the Cyrillic alphabet. The literary language of the pre-revolutionary period, i. e., prior to 1917, had developed from the written language of the Golden Horde. The latter had developed under a strong Uighuric influence which was superceded, at a later period, by the Čagatay language, i. e., the literary language of Central Asia.

0.2. The Tatar language is well known and there exists an extensive literature on it.

A. Bibliographies

- Benzing, J., Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie, Wiesbaden, 1953, p. 105 f.
- Loewenthal, R., The Turkic Languages and Literatures of Central Asia, s'Gravenhage, 1957.
- Thomsen, K., "Das Kazantatarische und die westsibirischen Dialekte Philologiae Turcicae Fundamenta, Ediderunt Jean Deny, Kaare Grønbech +, Helmut Scheel, Zeki Velidi Togan, Tomus primus, Aquis Mattiacis apud Franciscum Steiner, A.D. MCMLIX, p. 407 f.

B. Grammars

- Bálint, G., Kazáni-tatár nyelvtanulmányok I-III, Budapest, 1875-77.
- Burghardt, I., Studien zur Grammatik des Kazan-Tatarischen, Marburg, 1948.
- Gazizov, R. S., Sopostavitel'naya grammatika tatarskogo i russkogo yazïkov, Kazan, 1959.
- Kurbangaliev, M. i Gazizov, R., Opit sistematiceskoy grammatiki tatarskogo yazïka, Kazan, 1931.
- Ramazanov, S. häm Xismatullin, X., Tatar tele grammatikası, Fonetika häm morfologiya, Jideellik häm urta mäktäplärnej 5-6nči klasslarï öčen däreslek, Kazan, 1954.
- Ramazanov, S., Xismatullin, X. häm Saykin, S., Tatar tele grammatisi, Fonetika häm morfologiya, Jideellik häm urta mäktäplärn 5-6nči klasslarï öčen däreslek, Kazan, 1958.
- Xangildin, V. N., Tatar tele grammatikası (Morfologiya buenča očerklar), Kazan, 1954.
- _____, Tatar tele grammatikası (Morfologiya häm sintaksis), Kazan, 1959.
- Velidi, Ž., Tatar telenenj grammatikası, Kazan, 1919.

C. Phonology

- Bayčura, U. Š., Zvukovoy sostav tatarskogo yazika, čast I,
Izdanie Kazanskogo Universiteta, Kazań 1959; č. II, 1960.
- Bogorodickiy, V. A., "O kornevom vokalizme i ego izmeneniyax
v kazanskotatarskom dialekte", Vestnik Naučnogo Obščestva
Tatarovedeniya (abbr. VNOT) 8 (1928), p. 112 f.
- _____, "Kratkiy očerk fiziologii zvukov reči", Vvedenie v
tatarskoe yazikoznanie, Kazań 1953, p. 22 f.
- _____, "Xarakteristika zvukovogo sostava v kazanskom
govore tatarskogo yazika v sootnošenii s zvukovoy sistemoy
russkogo yazika", ibid., p. 38 f.
- _____, "Fonetika, Tatarskaya orfografiya na russkoy osnove
v ee istorii", ibid., p. 73 f.
- _____, "Sravnitelniy očerk tatarskogo vokalizma i konsonan-
tizma", ibid., p. 82 f.
- _____, "Zakoni singarmonizma v tyurkskix yazikax", ibid.,
p. 117 f.
- Isxakov, F. G., "Ob otdeľnih fonemax tatarskogo yazika", Issle-
dovaniya po sravnitelnoy grammatike tyurkskix yazikov,
Čast pervaya, Fonetika, Moskva, 1955, p. 217 f.
- _____, "Obščaya xarakteristika tyurkskogo vokalizma", ibid.,
p. 53 f.
- _____, "Zakoni slovesnogo udareniya v tatarskom yazike",
ibid., p. 329 f.
- Isxakov, F. G. i Pałmbax, A. A., "Beglje glasnie v tatarskom i
nekotorix drugix tyurkskix yazikax", ibid., p. 208 f.
- Kraelitz-Greifenhurst, Fr. von, "Studien zur Lautlehre der kazan-
tatarischen Sprache", Archiv Orientální 2 (1930), p. 443 f.
- Polivanov, E. D., Fonetičeskie osobennosti kasimovskogo dialekta,
Moskva, 1923.
- Šaraf, G. A., "Palyatogrammi zvukov tatarskogo yazika sravnitel-
no s russkimi", VNOT 7 (1927), p. 65 f.

Šaraf, G. A., "Sonornaya dliteľnost tatarskix glasnix", VNOT 8 (1928), p. 180 f.

Weil, G. H., Tatarische Texte, Nach den in der Lautabteilung der Staatsbibliothek befindlichen Originalplatten herausgegeben, übersetzt und erklärt, Berlin, 1930.

D. Dictionaries

Katanov, N., Tatarsko-russkiy slovař, Orenburg, 1912.

Korbangaliev, M. i Gimadiev, M., Russko-tatarskiy slovař, Kazań, 1941.

Kurbangaliev, M., Gazizov, R. i Kuleev, I., Tatarsko-russkiy slovař, Kazań, 1927; second edition: Kazań, 1931.

Nogaybek, G., Amirxan, F. i dr., Russko-tatarskiy slovař, Pod redakciei M. Kurbangalieva, M. Fazullina i dr., Kazań, 1938.

Ostromov, N., Tatarsko-russkiy slovař, Kazań, 1892.

Rusča-tatarča awil xujaligī terminnari süzlege, Kazan, 1939.

Tatarsko-russkiy slovař, Soderžit okolo 20,000 slov, Kazanskiy Filial Akademii Nauk SSSR, Institut Yazika, Literaturi i Istorii, Kazań, 1950.

Validov, Z., Polniy tolkoviy slovař tatarskogo yazika, Kazań, 1927.

Voskresenskiy, L., Russko-tatarskiy slovař, S predisloviem o proiznošenii i etimologičeskix izměneniyax tatarskix slov, Kazań, 1894.

E. Works on various subjects

Axmarov, G. A., "O yazikѣ i narodnosti mišarey", Izvěstiya Obščestva Arxeologii i Etnografii 19 (1903), p. 91 f.

Baskakov, N. A., Tyurkskie yaziki, Moskva, 1960.

Bogorodickiy, V. A., Étyudi po tatarskomu yazikoznaniyu, Kazań, 1933.

- Bogorodickiy, V. A., "Morfologiya, Vstupiteľné zamečaniya: Osnovniye morfoložeskie processy v yaziķe; O častyax reči", Vvedenie v tatarskoe yazikoznanie, Kazań, 1953, p. 133 f.
- _____, "Imya suščestviteľnoe: Sklonenie (prostoe i prityaža-teľnoe) i sravniteľnyi očerk padežniy okončaniy tatarskogo yaziķa", ibid., p. 143 f.
- _____, "Sravniteľnyi obzor ličniy mestoimeniy", ibid., p. 165 f.
- Brynjovskiy, M., Orts- und Zeitbestimmungen im Wolga-Tatarischen, Marburg, 1948.
- Halasi Kun, T., "Monuments de la langue tatare de Kazan", Analecta Orientalia Memoriae A. Csoma de Körös dedicata, Budapest, 1947, p. 138 f.
- Katanov, N., Materiali k izučeniyu kazansko-tatarskago narěčiya I-II, Kazań, 1898.
- Malov, S. E., "Iz poždki k mišaryam, O narěčii mišarey čistopol-skago užda", Suppl. to Učenija Zapiski Kazanskogo Universiteta 71:4 (1904).
- Pelissier, R., "Mischär-tatarische Sprachproben, gesammelt im Nordosten des Bezirks Tjemnikov des Gouvernements Tambov", Abhandlungen der Berliner Akademie der Wissenschaften, n°18 (1918).

Notes

1. Kipčak or Kuman (Polovetsian) still spoken in the XIV century A. D. is the oldest representative of this branch which can be subdivided into three subdivisions: 1. Kuman (now extinct), Karaim, Kumük, Karaçay-Balkar, and Crimean Tatar; 2. Volga Tatar and Baškir; 3. Nogay, Kara-Kalpak, and Kazax.

1. PHONOLOGY

1.1. Tatar has the following phonemes: /i, e, ä, ü, ö, ï, a, u, o; p, t, k, b, d, g, m, n, ŋ, f, s, z, š, ž, x, č, ġ, r, l, ?, h, y, w/ and, in Russian loan words /v, c/.

1.2. The Vowel Phonemes

The phonemic transcription is given here and elsewhere in slant lines //; the phonetic transcription used in Turkic linguistics is within square brackets [].

For reasons which will become obvious infra, the division into front and back vowel phonemes is of particular importance, although all allophones of front vowel phonemes are not front but some of them are centralized.

The vowel phonemes are, further, classified into high, mid (to be exact, mid-high), and low; ⁱⁿ unrounded and rounded.

The original Tatar vowel phonemes display the following oppositions:

- 1°. Front versus back: /i, e, ä, ü, ö/ versus /u, ï, o, a/;
- 2°. High versus mid ^{high} versus low: /i, ü, u/ versus /e, ö, ï, o/ versus /ä, a/;
- 3°. Unrounded versus rounded: /i, e, ä, ï, a/ versus /ü, ö, u, o/.

The opposition of fully articulated vowels to reduced vowels which is found in many grammars by native authors is non-phonemic because all mid (to be exact, mid-high) vowel phonemes, i.e., /e, ö, ï, o/ are reduced. The reduced character of these vowels is a general feature of all mid (mid-high) vowel phonemes.

The interrelationships of the original Tatar vowel phonemes can be represented in the table on the following page.

The asymmetry of the vowel-phoneme system manifests itself in that there is no back unrounded correlate for the front unrounded phoneme /i/. There are also fewer rounded vowel phonemes than there are unrounded.

	Front		Back	
	Unrounded	Rounded	Unrounded	Rounded
High	/i/	/ü/		/u/
Mid	/e/	/ö/	/ɛ/	/ø/
Low	/æ/		/ɑ/	

A characteristic feature shared by all vowel phonemes is that the vowels in word-initial position have, to use a term borrowed from native grammarians, a "hard incursion", i.e., a hamzah, a glottal catch or a glottal stop [?] which is, however, non-phonemic and, therefore, unmarked: /at/ [?at] "horse". The vowel phonemes /i, ü, u/ do not occur, in native words, in final position and in all non-first syllables. The vowel [i] is therefore an allophone of /əy/. Likewise, [ü] and [ū] in the same positions are allophones of /əw/ and /iŋ/ respectively.

1.21. The vowel phonemes are:

- /i/ [i] high, front, unrounded, close, less tense than German [i], rather close to English ea in heat: /min/ "I"; /sin/ "thou".
- /e/ [ɛ] mid (mid-high), front, centralized, lax, acoustically resembling the Engl. unaccented e in a syllable preceding an accented syllable, e.g., Engl. select: /eš/ [?e š] "work"; /tel/ [t'əl] "tongue, language".
- /æ/ [ä] low, front, unrounded, acoustically resembling Engl. ai in hair: /här/ "every, each"; /häm/ "and"; /täkä/ "buck".
- /ü/ [ui] high, front, centralized, rounded, acoustically resembling Swedish and Norwegian u in hus "house": /süz/ [suuz] "word"; /kül/ [k'wl] "lake".
- /ö/ [ø] between mid (mid-high) wide-round and high-front wide-round, centralized; lax, reduced, somewhat resembling Engl. unaccented e before r, e.g., baker: /tön/ [t'øn] "night"; /köñ/ [k'øn] "day".
- /i/ [ə] mid (mid-high), back, wide, lax, greatly reduced, the back correlate of /e/; acoustically resembles the Russian и /i/ but differs from the latter in that

it is a mid (mid-high) and back vowel, whereas Russian /ɨ/ is a centralized unrounded vowel and higher than Tatar /i/; being greatly reduced, /i/ sounds like Russian a or o in a syllable following an accented syllable, e. g., like in Russ. /xolod/ [χólət] "cold": /im/ [?əm] "gesture"; /ilis/ [?əl̩ɪs] "needle of a pine".

- /a/ [a] low, back, wide; occurs in non-first syllables, resembles Engl. a in father: /yuldaš/ [yułdaš] "comrade"; /urman/ [?urman] "forest";
[a] low, back, wide, slightly rounded; occurs in the first syllable, somewhat resembling Engl. a in all: /at/ [?át'] "horse"; /ata/ [?át'a] "father".
- /u/ [u] high, back, close, more or less identical with Engl. oo in book: /ul/ [?uł] "he"; /kul/ [quł] "arm".
- /o/ [ø] mid (mid-high), wide, rounded, greatly reduced; the position of the tongue is the same when articulating /i/ but the position of the lips is that when articulating /u/: /toz/ [t'θz] "salt".

1.3. The Consonant Phonemes

- /p/ [p'] voiceless, fortis, impulsive, aspirated, bilabial pressure stop identical with Engl. p in pin, put; occurs in all positions: /pičak/ [p'čaq] "knife"; /apa/ [?áp'a] "elder sister, aunt"; /kitap/ [k'it'ap'] "book".
- /t/ [t'] voiceless, fortis, slightly aspirated, denti-alveolar, simple stop similar to Spanish and Russian [t] which is, however, unaspirated; occurs in all positions: /taw/ [t'aw] "mountain"; /ata/ [?át'a] "father"; /at/ [?át'] "horse".
- /k/ [k'] voiceless, fortis, impulsive, aspirated, velar, simple pressure stop, more or less identical with Engl. [k] in cool; occurs in all positions in words of front vowels, but in loan words it may also occur in words of back vowels: /keläm/ [k'əläm] "rug"; /külmäk/ [k'ulmäk] "shirt"; /kük/ [k'uk'] "blue"; /kem/ [k'əm] "who"; /kitap/ [k'it'ap'] "book";
- [q] voiceless, fortis, impulsive, aspirated, postvelar, simple pressure stop which is identical with Arabic

[q]: occurs in original Tatar words only in the vicinity of back vowels, but in loan words it may be heard before or between front vowels: /kar/ [qär] "snow"; /koš/ [qəš] "bird"; /ak/ [ʔaq] "white"; /täkdim/ [t'äqdım] "suggestion".

- /b/ [b] voiced, lenis, unaspirated, bilabial, simple stop whose articulation is rather weak due to the fact that the lips do not produce a complete closure, the result being that /b/, in fast speech, makes the acoustic impression of a bilabial fricative; it does not occur in syllable or word-final position: /bar/ "is"; /bala/ "child"; /xäbär/ [xäβär] "news".
- /d/ [d] voiced, lenis, unaspirated, dento-alveolar, simple stop identical with the Russian [d], differing from the latter, however, in that the Tatar [d] has a weaker articulation, the closure being less complete; occurs initially and medially in intervocalic position and after /m, n, ŋ, r, l/: /dürt/ [dur̩t] "four"; /dala/ [däla] "steppe, prairie"; /yoldız/ [yøldøz] "star"; /kayda/ [qäyda] "where"; /idel/ [ʔidəl] "river Volga".
- /g/ [g] voiced, unaspirated, velar, simple pressure stop, more or less identical with Engl. g in goose; occurs only in words of front vowels: /göl/ [gøl] "rose"; /bilge/ [bilgə] "sign"; /tigez/ [t'igəz] "even, smooth"; /sigez/ [sigəz] "eight"; /sezgä/ [səzgä] "to you"; [G] (also [g, ġ, ḡ]) voiced, optionally aspirated, postvelar simple pressure stop, identical with [G] in Arabic (= [g] in the transcription used in Arabic studies); occurs in original Tatar words only in such of back vowels, but in Arabic and Persian loan words it occurs also with front vowels: /tugüz/ [t'uGəz] "nine"; /agüm/ [ʔäGäm] "current, stream"; /balaga/ [bäläGa] "to the child"; /kägäz/ [k'äGäz] "paper"; /gilém/ [Giläm] "science"; [γ] voiced, postvelar fricative, as another optional allophone in the same positions as [G] or [g], mostly in intervocalic position: /balaga/ [bäläγa] "to the child"; /kägäz/ [k'äγäz] "paper".
- /m/ [m] voiced bilabial nasal, identical with Engl. m in man; occurs in all positions: /min/ "I"; /kämiz/ [qäməz] "kumiss, fermented mare milk"; /yomšak/ [yømšaq] "soft"; /häm/ "and".

- /n/ [n] voiced denti-alveolar nasal, identical with the Russian [n] in [nos] "nose"; occurs in all positions including that before a velar consonant: /nur/ "ray, beam, light"; /kön/ [k'öñ] "day"; /kunak/ [qunaq] "friend"; /sandīwgač/ [sånduGač] "nightingale"; /köngä/ [k'öngä] "to the day".
- /ŋ/ [ŋ] voiced velar nasal, identical with Engl. ng in song; occurs only in syllable- and word-final and inter-vocalic position: /aŋ/ "intellect"; /kiŋ/ "wide"; /yaya/ [yåya] "new".
- /f/ [f] voiceless dentilabial fricative, identical with Engl. [f]: /fel/ [fəl] "elephant"; /fayda/ [fåyda] "usefulness, use"; /yefäk/ [yøfæk'] "silk"; /yafrak/ [yåfraq] "leaf"; /kerfek/ [k'ərfæk'] "eye-lashes"; /xäref/ [xåref] "letter (of the alphabet)".
- /v/ [v] voiced dentilabial fricative identical with Engl. [v]; occurs only in Russian loan words in the speech of educated people and is commonly replaced by [w], i. e., a bilabial "semi-vowel": /val/ [vål] "rampart", cf. /wal/ [wål] "be broken".
- /s/ [s] voiceless alveolar fricative identical with Engl. s in sun: /sin/ "thou"; /isem/ [?isəm] "name, noun"; /beläsez/ [bəlåsəz] "you know"; /kiska/ [qêsqä] "short".
- /z/ [z] voiced alveolar fricative identical with Engl. z in organize; occurs in all positions and remains voiced in final position: /zur/ "big"; /az/ [?åz] "little, not much"; /awîz/ [?åwåz] "mouth".
- /š/ [š] voiceless alveopalatal fricative, identical with Engl. sh: /šul/ "that"; /eš/ [?əš] "work"; /yašasïn/ [yåšasåñ] "long live".
- /ž/ [ž] voiced alveopalatal fricative identical with Engl. s in pleasure: /aždaha/ [?åždaha] "dragon"; /ižgirîw/ [?âžGârû] "to hiss".
- /x/ [x] voiceless velar fricative, more or less identical with German ch in noch, Scotch ch in loch, or Russian x in xata "hut"; /xatîn/ "woman"; /xalik/ "people".
- /c/ [ç] (=t̪) voiceless alveolar affricate, palatalized, its stop element being weak due to incomplete closure, often appearing as [š], i. e., a palatalized alveolar fricative; occurs only in loan words from or through Russian: /cirk/ [çirk'] or [širk'] "circus".

- /č/ [č] voiceless alveopalatal affricate, greatly palatalized, the stop element of which is very weak due to incomplete closure or lacking completely so that it is represented by the allophone [š], i. e., a palatalized voiceless alveopalatal fricative: /čč/ [čč] or [šš] "three"; /uč/ [uč] or [uš] "palm of the hand"; /čin/ [čin] or [šn] "truth".
- /j/ [j] (or [ž]) voiced alveopalatal, greatly palatalized affricate, its stop element being very weak or lacking completely so that this phoneme is often represented by the allophone [ž], i. e., a palatalized voiced fricative: /jir/ [jir] or [žir] "earth"; /jil/ [jil] or [žil] "wind"; /xuža/ [xuža] or [xuža] "boss, landlord"; /taj/ [t'āj] or [t'āž] "crown".
- /r/ [r] dental trill identical with Italian or Russian [r]: /bar/ "is"; /ber/ "one".
- /l/ [l] voiced light dental lateral, more or less identical with German l in Leben; occurs only in the vicinity of front vowels: /tel/ [t'el] "tongue, language"; [l] voiced velarized (dark) dental lateral, more or less identical with Russian [l] in palka "stick": /yul/ [yuł] "road"; occurs only in the vicinity of back vowels.
- /ʔ/ [?] laryngeal (glottal) stop identical with the Arabic 'ayn; has a phonemic value only in medial position, namely in intervocalic position, between two vowels, or between a consonant and a vowel;¹ occurs only in Arabic loan words: /täʔemin/ [täʔəmin] "supply"; /täʔesir/ [täʔəsir] "influence".
- /h/ [h] voiceless laryngeal fricative, very often a simple aspiration in syllable-initial position: /häm/ "and"; /här/ "each".
- /y/ [y] alveopalatal "semi-vowel" identical with Engl. y in yard; occurs in all positions except that between a consonant and a vowel: /yul/ "road"; /koyırıkk/ [qoŷırıkk] "tail"; /uyat/ [uyat] "awaken" (tr.); /ay/ [ay] "moon".
- /w/ [w] bilabial "semi-vowel" identical with Engl. [w]: /wakit/ [waqət] "time"; /taw/ [t'aw] "mountain"; /awił/ [awıł] "village".

1.4. Juncture

Open juncture is the interruption of breath-stream after a phoneme. Close juncture is the absence of interruption of the breath-stream between two phonemes.

1.41. Compound juncture

In words compounded of two independent words, the juncture between the latter is close before a consonant, and open before a vowel. The stress is not renewed on the otherwise stressed syllable of the second component of the compound. The compound juncture is marked as /-/: /ak-koš/ "swan"; /saban-tuy/ "spring festival".

1.42. Stress

Tatar has an expiratorial stress.

The stress rests, with the exceptions listed below, on the last syllable of a word. When a word is inflected and suffixes are added, the stress shifts upon the latter. Of several suffixes the last one takes the stress: /át/ "horse" - /atká/ "to the horse" - /atlár/ "horses" - /atlargá/ "to the horses" - /atlarím/ "my horses" - /atlaríbíz/ "our horses" - /atlaríbüzgá/ "to our horses".

The exceptions are:

1°. The second-person imperative forms of the verb which have the stress on the first syllable: /útir/ "sit down!"; /útirígiz/ "sit down!" (plur.); /yázištírgala/ "write from time to time!"²

2°. The predicative suffixes on nouns and personal endings on verbal forms do not take the stress. In such cases the syllable preceding that of the suffix takes the stress: /min ukíwčímin/ "I am a pupil"; /bez ukíwčíbíz/ "we are pupils"; /yazgánmin/ "I have written"; /yazármín/ "I shall write"; /yazársij/ "thou shalt write".

3°. The plural suffix /-lÄr, -nÄr/ is unstressed in the present tense.³ In the present tense the preceding syllable of the verb is stressed: /yazálar/ "they write".

4°. The suffix /-mÄ-/ of the negative verb stem is unstressed. The stress falls on the preceding syllable: /bárma/ "do not go!"; /bármäsün/ "he must not go!"; /bármadígiz/ "you did not go"; /bármasalar/ "if they do not go".⁴

5°. Postpositions and postpositional particles have no stress: /éš-öchen/ "for the sake of work"; /baltá-belän/ "with the ax"; /urmán-yanında/ "by the forest"; /át-ta/ "the horse also, the horse too".

6°. Prepositional particles used with adjectives, adverbs, and verbs take the stress upon themselves, the succeeding word becoming an enclitic: /bík-yaxši/ "very good"; /típ-tigez/ "absolutely even"; /bík-ukígan/ "well-read".

7°. In compound words the first component has the stress, whereas the second component is enclitically added to the first component. In official spelling such words are written together and without hyphen: /xatín-kız/ "women, woman-folk" (lit.: "woman-girl"); /andá-monda/ "here and there"; /kón-čigíš/ "east" (lit.: "sun-rise"); /ún-ber/ "eleven" (lit.: "ten-one"); /tón-yak/ "north" (lit.: "night-side"); /ák-koš/ "swan" (lit.: "whitebird"), cf. however /ák kóš/ "white bird" (i.e., any white bird); /áš-yawlik/ "table cloth" (lit.: "food cloth"); /táš-baka/ "turtle" (lit.: "stone frog"); /bíl-baw/ "girdle, belt" (lit.: "waist rope"); /kúl-baš/ "shoulder" (lit.: "arm head"); /éš-baškaríwči/ "clerk, executive" (lit.: "work executive").

8°. In loan words borrowed from or through Russian the stress remains on the accented syllable of the original word.

1.5. Morphophonemic Alternations

1.51. Vocalic harmony

The vocalic harmony manifests itself in that in one word (here only native Tatar words are meant), unless it is a native word-compound, either only front vowels or only back vowels may occur. This means that in original simple words of Turkic origin either only /i, e, ä, ü, ö/ or only /u, ï, o, a/ may occur.

The vowels /ö/ and /o/ do not occur in non-first syllables in original Tatar words.

The rules of vocalic harmony in original Turkic words can be represented in the following table:

First syllable	Following syllables
/i, e, ä, ü, ö/	/e, ä/
/ï, a, u, o/	/ï, a/

This means that after a syllable containing any one of the vowel phonemes /i, e, ä, ü, ö/ only one of the phonemes /e, ä/ may

occur in the succeeding syllables. Likewise, after any one of the vowel phonemes /i, a, u, o/ only /i, a/ may occur.

This rule is important, because all grammatical endings, suffixes are subject to it, and this applies also to loan words.

All suffixes occur in two forms, namely, 1°. in a front-vocalic form (i. e., a front-vocalic allomorph) and 2°. in a back-vocalic form (a back-vocalic allomorph). Back-vocalic words take back-vocalic variants (allomorphs) and words of front vowels take front-vocalic variants (allomorphs) of suffixes. Thus, the suffix of the plurality (plural suffix) is /-lär/ on stems of front vowels, and /-lar/ on stems of back vowels: /küllär/ "lakes"; /körtlär/ "snow-drifts"; /kullar/ "arms"; /kortlar/ "worms".

Likewise, suffixes with the vowel /e/ on front-vocalic stems have the back vowel /i/ on stems of back vowels.

In other words, there are two kinds of suffixes: with the archiphoneme /Ä/ and with the archiphoneme /E/.⁵

Suffix-vowel: Front-vocalic allomorph: Back-vocalic allomorph:

/Ä/	/ä/	/a/
/E/	/e/	/i/

Examples:

Suffix: Front-vocalic allomorph: Back-vocalic allomorph:

/-Är/	/öylär/ "houses"	/atlar/ "horses"
/-E/	/küze/ "his eye"	/ati/ "his horse"

In compound words the suffix vowels comply with the vowels of the second component of the compound: /biš-yıllık/ "five-year plan" - /biš-yıllıktan/ "from the five-year plan"; /biš-yıllıklar/ "five-year plans".

In loan words the vowel of the suffix depends on the vowel of the last syllable of the word in question: /telefon/ "telephone" - /telefonnař/ "telephones"; /revelüceyä/ "revolution" - /revelüceyälär/ "revolutions".

Stems ending in orthography in Ъ (soft sign) take suffixes with front vowels: табигатъ /tabigat/ "nature, character" - табигатъле /tabigatle/ "of nature, of character, possessing the character".

1.52. Vowel alternations

1.521. Alternations /e, ī/ with /Zero/

The mid (mid-high) vowel phonemes /e, ī/ in the second syllable of two-syllable stems, the first syllable of which is open and the second syllable is closed (i.e., stems of the type of /borin/ "nose") alternate in the colloquial language with /Zero/ in the cases listed below. This is, however, not reflected in orthography which always retains the vowels e, ī.

1°. In nouns when possessive suffixes are added: /xäref/ "letter (of the alphabet)" - /xärfe/ "his letter"; /isem/ "name" - /isme/ "his name"; /iren/ "lip" - /irnem/ "my lip"; /borin/ "nose" - /borni/ "his nose"; /awiz/ "mouth" - /awzi/ "his mouth"; /korit/ "worm" - /kortij/ "thy worm".

2°. In numeral adjectives when the suffix of ordinal numerals is added: /sigez/ "eight" - /sigzenče/ "eighth"; /tugiz/ "nine" - /tugzinči/ "ninth".

3°. In verb-stems before suffixes which consist of a vowel or have a vowel on their onset: /selek/ "wave!" - /selkew/ "to wave"; /balik/ "shine, beam!" - /balkiw/ "to shine, to beam"; /kurik/ "be afraid!" - /kurka/ "he is afraid" - /kurkak/ "coward".

1.522. Alternations of low and mid vowel phonemes

1°. The stem-final /a/ [a] + /y/ of suffixes of certain verb-forms alternates with /i/. The combination /iy/ is realized as [iy] or [i]: /yasa/ "do, make!" + /-y/ (present tense) results in /yasiy/ [yasi] "he does, he makes" (cf. also /yaslym/ [yaslym] "I do"; /yaslysñ/ [yaslysñ] "thou doest"; /yasibiz/ [yasibez] "you do".

2°. Likewise, the stem-final /ä/ [ä] + /y/ of the same suffixes alternates with /e/ [ə]. The combination /ey/ is realized as [iy] or [i]: /ešlä/ "work!" + /y/ results in /ešley/ [ə šliy] or [ə šli] "he works" (cf. also /ešleym/ [ə šlim] "I work"; /ešleybez/ [ə šlibəz] "we work", etc.).

3°. The stem-final /i/ + /w/ of certain suffixes results in [ü] or [uw]: /ukf/ "read!" + /-w/ results in /ukiw/ [ukü] or [ukuw] "reading".

4°. Likewise, the stem-final /e/ [ə] + /w/ results in [ü] or [uw]: /beyye/ + /-w/ results in [biyü] or [biyüw] "the dancing, to dance".

1.53. Internal sandhi

1.531. The stem-final voiceless stops /p/ and /k/ become voiced when a suffix having a vowel at its onset is added to the stem: /suk/ "beat!" + /-a/ results in /suga/ "he beats"; /tap/ "find" + /-a/ results in /taba/ "he finds"; /ayak/ "foot" + /-i/ results in /ayagi/ "his foot"; /kitap/ "book" + /-i/ results in /kitabi/ "his book".

This rule does not apply, however, to the voiceless stops in stems with /e, i/ alternating with /Zero/ (vide 1.521): /selek/ "wave!" + /-ew/ results in /selkew/ "to wave"; /kurik/ "be afraid!" + /-iw/ results in /kurkiw/ "to be afraid".

The absence of voicing in cases like /selkew/ is due to the fact that, after the disappearance of the mid (mid-high) vowel of the second syllable, a consonant-cluster appears in stem-final position.

1.532. The nature of the suffix-initial consonant is determined, in certain cases, by the stem-final consonant.

1°. A voiceless stem-final consonant requires a voiceless suffix-initial consonant. Therefore, many suffixes appear as two allomorphs: the one has a voiced consonant at its onset, the other has a voiceless consonant. Stems ending in vowels, semi-vowels, and in voiced consonants (such as /m, n, ŋ, v, z, r, l/) take suffixes with initial /d/ and /g/. Stems ending in voiceless consonants (such as /p, t, k, š, č/) take suffixes with /t/ and /k/ respectively. As examples may serve the suffixes /-dÄ/ and /-gÄ/:

/awil/	"village"	/wakit/	"time"
/awilga/	"to the village"	/wakitka/	"to the time"
/awilda/	"in the village"	/wakitta/	"in the time"

2°. A stem-final nasal, i.e., /m, n, ŋ/ assimilates the suffix-initial /l/ in the plural-suffix /-lÄr/ and the suffix-initial /d/ in the pure-relational suffix /-dÄn/:

/awil/	"village"	/uram/	"street"
/awillar/	"villages"	/uramnar/	"streets"
/awildan/	"from the village"	/uramnan/	"from the street"

3°. The stem-final voiced fricative /z/ becomes unvoiced before /s/ or /č/, i.e., /zs/ > [ss], /zč/ > [sč]: /yaz/ "spring" +

Phonology

/-siz/ "without" results in [yassız] "springless"; /yaz/ "spring" + /-ča/ "like" results in [yasča] "in a spring-like manner".

This assimilation is not reflected, however, in the official orthography.

4°. The stem-final /n/ is assimilated, in colloquial language, by the following /p, b, m/ and becomes /m/: /min/ "I" + /-mE/ results in /mimme/ "me?"; /un/ "ten" + /biš/ "five" results in /um-biš/ "fifteen"; /un/ "ten" + /pot/ "pud, a Russian weight = 40 pounds" results in /um-pot/ "ten puds".

This assimilation is not reflected either in the official orthography.

5°. The stem-final /n/ may become optionally a velar [ŋ] before /k/ or /g/: /yan/ "burn!" + /-gan/ results in /yangan/ "one who has burnt".

This assimilation is not reflected either in the official orthography.

1.6. Orthographical Representation of the Phonemes

The Tatar alphabet is based on the Russian (Cyrillic) alphabet. The letters are given here in the official alphabetical order. The transcription is given in Italics. The phonemic transcription is given in slant lines //.

Letter	Transliteration	Phonemic transcription	Examples and explanations
А а	а	/a/	ат <u>at</u> /at/ "horse"
Б б	б	/b/	бар <u>bar</u> /bar/ "is"
В в	в	/w/	вакыт <u>vakit</u> /wakit/ "time"
Г г	г	/g/	гөрәбә <u>gäräbä</u> /gäräbä/ "amber"
Д д	д	/d/	дала <u>dala</u> /dala/ "steppe"

E e	e	/ye/	1°. In front-vocalic words, in word-initial position or following a vowel in the middle of a word: егерме <u>egerme</u> /yegerme/ "twenty"; биек <u>biek</u> /biyek/ "high".
		/y়ি/	2°. In back-vocalic words, in word-initial position or following a vowel in the middle of a word: ерак <u>erak</u> /y'rak/ "far, distant"; каен <u>kaen</u> /kayin/ "birch".
		/e/	3°. After a consonant in front-vocalic words: кеше <u>keše</u> /keše/ "person".
Е ё	ё	/yo/	1°. In initial position in words borrowed from Russian: ёлка <u>ëlka</u> /yolka/ "Christmas tree".
		/o/	2°. After a consonant in words borrowed from Russian, the preceding consonant being palatalized: самолёт <u>samolët</u> /samolot/ "airplane".
Ж ж	ž	/ž/	аждаха <u>aždaha</u> /aždaha/ "dragon"; жулап <u>žulap</u> /žulap/ "gutter".
З з	z	/z/	залим <u>zalim</u> /zalim/ "tyrant"; аз <u>az</u> /az/ "little, few"; казан <u>kazan</u> /kazan/ "cauldron".
И и	i	/i/	1°. In the first syllable: ит <u>it</u> /it/ "meat"; кил <u>kil</u> /kil/ "come!"
		/ey/	2°. In non-first syllables and in final position /ey/: әти <u>ätəy</u> /ät'i/ "father".
Й ѹ	у	/y/	Renders /y/ before /ö/ and /o/ and in syllable- or word-final position after any vowel: йомшак <u>yomšak</u> /yomšak/ "soft"; ѹез <u>yöz</u> /yöz/ "hundred"; ай <u>ay</u> /ay/ "moon, month".
К к	к	/k/	кем <u>kem</u> /kem/ "who"; кар <u>kar</u> /kar/ "snow"; ак <u>ak</u> /ak/ "white".
Л л	л	/l/	ләкин <u>läkin</u> /läkin/ "but, however"; ул <u>ul</u> /ul/ "he".
М м	м	/m/	матур <u>matur</u> "pretty, beautiful"; урам <u>uram</u> /uram/ "street".

Н н	<u>n</u>	/n/	нур <u>nur</u> /nur/ "ray, beam"; миң <u>min</u> /min/ "I"; канат <u>kanat</u> /kanat/ "wing".
О о	<u>o</u>	/o/	озын <u>ozin</u> /ozin/ "long"; тоz <u>toz</u> /toz/ "salt".
П п	<u>p</u>	/p/	пычак <u>pichak</u> /pičak/ "knife"; апа <u>apa</u> "elder sister, aunt"; китап <u>kitap</u> /kitap/ "book".
Р р	<u>r</u>	/r/	бер <u>ber</u> /ber/ "one".
С с	<u>s</u>	/s/	син <u>sin</u> /sin/ "thou".
Т т	<u>t</u>	/t/	тоz <u>toz</u> /toz/ "salt"; ат <u>at</u> /at/ "horse".
Ү ү	<u>u</u>	/u/	1°. The vowel /u/: ут <u>ut</u> /ut/ "fire"; туй <u>tuy</u> /tuy/ "be satiated!"
		/w/	2°. The bilabial "semi-vowel" /w/ in syllable- and word-final position in back-vocalic words: тай <u>tau</u> /taw/ "mountain".
		/iwy/	3°. In final position and in non-first syllables: укү <u>ukiw</u> /uk'ü/ or [uk'uwy] "reading".
Ф ф	<u>f</u>	/f/	файда <u>fayda</u> /fayda/ "usefulness".
Х х	<u>x</u>	/x/	хатын <u>xatin</u> /xatîn/ "woman".
Ц ц	<u>c</u>	/c/	цирк <u>cirk</u> /cirk/ "circus".
Ч ч	<u>č</u>	/č/	чиләк <u>čiläk</u> /čiläk/ "bucket"; кичә <u>kičä</u> /kičä/ "yesterday"; кич <u>kič</u> /kič/ "evening".
Ш ш	<u>š</u>	/š/	шул <u>šul</u> /šul/ "this"; аш <u>aš</u> /aš/ "food".
Щ щ	<u>šč</u>	/šč/	The cluster /šč/ which occurs only in words borrowed from Russian: щи <u>šči</u> /šči/ "cabbage soup".
Җ	,	-	1°. According to the rules of Russian orthography, Ё is written in order to indicate that the preceding consonant closes a syllable, is not palatalized, and does not form, together with the immediately following е, ю, я a syllable. Without Ё the combinations ля, ле, лю would represent the syllables /la, le, lu/ respectively.

With Ъ written after Й, the combination ЙЯ represents /lya/, the combination ЙЮ represents /lyu/, and the combination ЙЕ represents /lye/: кульязма kul'yazma /kul-yazma/ "manuscript"; съезд s'ezd /syezd/ "congress"; алъяпкыч al'yapkىč /al-yapkىč/ "apron".

2°. After К and Г, in loan words, indicates the postvelar articulation of /k/ and /g/ respectively: КЬ represents q and ГЬ represents G. This is practised in front-vocalic words of Arabic origin: мәгънә mäg'nä /mäGnä/ [mäGnä] "meaning, significance"; игътибар ig'tibar /igtibar/ [iGtibar] "attention"; тәкъдим täk'dim /täkdim/ [täqdim] "suggestion, recommendation".

Ь

1°. Denotes in Russian loan words, after a consonant and before Е, И, Ю, Я (i. e., between a consonant and Е, И, Ю, Я), the palatalization of the consonant concerned and indicates that the latter does not form a syllable together with what is rendered by Е, И, Ю, Я respectively but closes the preceding syllable: семья sem'ya "family". Without Ъ, i. e., семья reads [semia] "seed".

2°. Indicates in Russian loan words, in word- or syllable-final position the palatalization of the preceding consonant: альбом aíbom "album"; автомобиль avtomobil' "automobile".

3°. In native Tatar words and words of Arabic origin it indicates the front-vocalic nature of the word concerned. Although the vowels of such a word may be back vowels, the word takes front-vocalic allomorphs of suffixes. It also indicates that the ambivalent letter (e. g., Ю, Я) renders a front vowel in the word concerned: мәкаль mäkal' "proverb" - мәкальләр mäkallär "proverbs"; шигырь

šigif "poem, verse" - шигыръләр šigiflär "poems, verses"; табигат tabigat "nature, character" - табигатъкә tabigatkä "to the nature, to the character"; ямъ yam /yäm/ "beauty"; юнъ yun /yün/ "cheap, inexpensive". 4°. In native front-vocalic words, between a consonant and e, ē, и, ю, я serves to indicate that the consonant does not form a syllable with what is rendered by e, ē, и, ю, я respectively. In other words, its function is that of Ъ under 1°. (in back-vocalic words Ъ, in front-vocalic words Ӧ): алъяпкыч alyapkič /al-yapkič/ "apron" (but төнъяк tönyak /tön-yak/ "north"); бишъеллык biš'ellik /biš-yillik/ "five-year plan". Without Ӧ, i. e., төнъяк would be read as [tənäq] and бишъеллык would be read as [bišelläk].

ы ы	<u>i</u>	/i/	ылыс <u>iłis</u> /iłis/ [ələs] "needle of a pine".
ө ө	<u>è</u>	/e/	1°. In word-initial position in original Tatar words it represents the vowel phoneme /e/ [ə]: өш <u>eš</u> /eš/ "work"; өз <u>éz</u> /ez/ "trace".
		/?e/	2°. In medial position, after a vowel, it renders the syllable /?e/ in Arabic words: тәэмүн <u>täémin</u> /tä?emin/ "supply"; тәэсир <u>täésir</u> /tä?esir/ "influence, impact".
ю ю	<u>yu</u>	/yu/	1°. The syllable <u>/yu/</u> in back-vocalic words: юлдаш <u>yuldaš</u> /yuldaš/ "comrade". The absence of Ӧ at the end of a monosyllabic word indicates that the vowel is /u/: юл <u>/yul/</u> "road"; юк <u>/yuk/</u> "not".
		/yü/	2°. The syllable <u>/yü/</u> in front-vocalic words: юкә <u>yükä</u> /yükä/ "linden"; юнәлеш <u>yunäleš</u> /yünäleš/ "direction, course". A final Ӧ in monosyllabic words indicates that the vowel is /ü/: юнъ <u>yun</u> /yün/ "cheap, inexpensive".

Я я	<u>я</u>	/ya/	1°. The syllable /ya/ in back-vocalic words: яфрак <u>yafraq</u> /yafrak/ "leaf"; якин <u>yakin</u> /yakin/ "near"; аяк <u>ayak</u> /ayak/ "foot". The absence of й at the end of a monosyllabic word indicates that the vowel is /a/: ял <u>yal</u> /yal/ "rest, relaxation".
		/yä/	2°. The syllable /yä/ in front-vocalic words: ияр <u>iyar</u> /iyär/ "saddle"; яшель <u>yašel</u> /yäšel/ "green". A final й in mono-syllabic words indicates that the vowel is /ä/: ямъ <u>yäm</u> /yäm/ "beauty".
Ә ә	<u>ä</u>	/ä/	хәреф <u>xäref</u> /xäref/ "letter (of the alphabet)" сәбәп <u>säbäp</u> /säbäp/ "reason".
Ө ө	<u>ö</u>	/ö/	өй <u>öy</u> /öy/ "house"; бөек <u>böek</u> /böyek/ "big"; гөл <u>göl</u> /göl/ "rose".
Ү ү	<u>ü</u>	/ü/	1°. The vowel /ü/: күл <u>kül</u> /kül/ "lake"; бүл <u>bül</u> /bül/ "divide!"; сүз <u>süz</u> /süz/ "word".
		/w/	2°. After a front vowel it denotes /w/: дәү <u>däü</u> /däw/ "big".
		/ew/	3°. In final position and in non-first syllables: бирү/birew/ [birü] "giving".
Ж ж	<u>j</u>	/j/	жир <u>jir</u> /jir/ "earth"; бажа <u>baja</u> /baja/ "brother-in-law (husband of the sister of the wife)"; җан <u>jan</u> /jan/ "soul"; таж <u>taj</u> /taj/ "crown".
Ҥ ҥ	<u>ŋ</u>	/ŋ/	таң <u>tag</u> /tag/ "aurore"; миңа <u>miňa</u> /miňa/ "to me".
һ һ	<u>h</u>	/h/	һәм <u>häm</u> /häm/ "and"; һәр <u>här</u> /här/ "every, each"; аждара <u>aždaha</u> /aždaha/ "dragon".

1.61. The Russian alphabet is neither phonetic nor phonemic and lacks graphemes for a number of Tatar phonemes.

1°. The following letters render the phonemes of Tatar adequately А а /a/, Б б /b/, Г г /g/, Д д /d/, Ж ж /ž/, З з /z/, И и /i/, Й й /y/ (only in syllable- and word-final positions and before /ö/ or /o/ but not before any other vowel), К к /k/, Л л /l/, М м /m/,

Н Н /n/, О о /o/, П П /p/, Р р /r/, С с /s/, Т т /t/, Ф ф /f/,
 Х х /x/, Ц ц /c/ (occurs only in loan words), Ч ч /č/, ІІІ іі /š/,
 ІІ Ѣ Ѣ /šč/ (a cluster which occurs only in loan words), Ы ы /ї/,
 Э э /ä/, Э э /ö/, Ү ү /ü/, Ҍ Ҍ /j/, Ҥ Ҥ /ŋ/, Ҥ Ҥ /h/.

Some of the enumerated letters are, however, read in a dual manner: in original Tatar words they are pronounced according to the rules given in 1.6., but in Russian words they are read by educated people in accordance with the standard Russian pronunciation:

Letter	Phonetic value in native words	Phonetic value in Russian words
О о	[θ] (mid, rather mid-high, centralized, rounded, reduced)	[ɔ] (mid, back, wide, round)
Ы ы	[ə] (mid-high, back, wide, lax, reduced)	[i] (high, centralized, narrower and tenser than [ə])

Examples: ТОН- [t'ən-] "to settle" but [t'ən] "tone" <through Russian; сыр [sər] "carving" but [sir] "cheese" <Russian. These examples show that two new vowel phonemes are possibly emerging: /ɔ/ and /i/.

2°. The letter В в renders a dentilabial fricative in Russian words and a bilabial /w/ in Turkic words (with the exception of the syllable- and word-final position in which /w/ is rendered with ў and Ү): вал /val/ "rampart" <Russian but /wal/ "be broken!"

3°. The letter У у u renders /u/ but in syllable- and word-final position in back-vocalic words it renders /w/: ут ut /ut/ "fire"; бул bul /bul/ "be, become!"; сай sau /saw/ "healthy".

Similarly, Ү ү ü renders the vowel phoneme /ü/, but in syllable- and word-final position it renders /w/: сүз süz /süz/ "word"; дәү däü /däw/ "big".

4°. The letter Э э é renders /e/ [ə] in word-initial position in original Tatar words, but in Russian words it renders the Russian /e/, i.e., [e]. Besides, after a vowel it renders the syllable /?e/ [?ə] in words of Arabic origin: әт ét [?ət'] "dog"; әтаж étaž [?et'až] "floor, story"; тәэммин täemin /tä?emin/ [t'ä?əmin] "supply".

5°. Rather confusing letters are Е е, Э ё, Ю ю, and Я я. It should be remembered that each of these Russian letters renders two different things: each of them renders a vowel (е /e/, ё /o/>,

ю /u/, and я /a/) and indicates that the preceding consonant is palatalized:

Russian letter	As a vowel with a preceding consonant	Russian Example
е	[e]	те [té] "those"
ё	[o]	тётка [tótkə] "aunt"
ю	[u]	тюль [túl'] "gauze"
я	[a]	тяжестъ [tážəst̄] "heaviness"

On the other hand, the same letters render syllables consisting of /y/ and the vowel given above: е [ye], ё [yo], ю [yu], я [ya].

In Tatar each of these letters has several values.

Е е renders 1°. /ye/ in initial position and after a vowel in words of front vowels: ефәк /yefäk/ "silk"; 2°. it renders /yi/ in the same positions but in words of back vowels: ерак erak /yırak/ "far"; каен kaen /kayın/ "birch"; 3°. it renders the vowel /e/ after a consonant: кеше keše /keše/ "person"; 4°. in Russian words it is read as in Russian.

Ё ё occurs only in Russian words. It renders the syllable /yo/ in initial position or the vowel /o/ after a consonant, the latter being palatalized: тёлка télka [tólkə] "heifer".

Ю ю renders, in word-initial position or after a vowel, the syllable /yu/ in words of back vowels or the syllable /yü/ in words of front vowels. When nothing is added to the final consonant of a monosyllabic word, the latter is a word of back vowels and the syllable is /yu/. When Ъ is added to the final consonant this is an indication that the syllable is /yü/: юл yul /yul/ "road" but юнъ yún' /yün'/ "cheap"; юлдаш yuldaš /yuldaš/ "comrade"; юнәлеш yunäleš /yünäleš/ "direction".

Я я renders the syllable /ya/ in back-vocalic words and the syllable /yä/ in front-vocalic words. To indicate the syllable /yä/ in monosyllabic words, Ь (soft sign) is added to the final consonant: ямъ yamń /yäm/ "beauty". Lack of Ь at the end of a monosyllabic word indicates that the syllable is /ya/: ял yal /yal/ "rest".

6°. Ъ does not have any phonetic value. It is added to К and Г in order to indicate that they are to be read as [q] and [G] respectively. It also indicates that the preceding consonant closes the preceding syllable and does not form a syllable with what follows the consonant in question: алъяпкыч al'yapkič /al-yapkič/ "apron";

тәкъдим täk' dim /täkdim/ [t'äqdim] "suggestion"; мәгънә mäg'nä /mägnä/ [mäGnä] "significance".

7°. Ъ is added to the final consonant in order to indicate the front-vocalic character of the word in question: ямъ yam' /yäm/ "beauty"; юнъ yun' /yün/ "cheap". It also separates, in front-vocalic words, a consonant from what follows it. In other words, it indicates that the preceding consonant closes the preceding syllable: бишъеллык biš'ellič /biš-yillik/ "five-year plan".

1.62. Certain phonemes and combinations of phonemes are rendered by different letters in different positions:

1°. Final /y/ is rendered by Ѻ y: азай /azay/ "decrease!". When a vowel is added the resulting syllable is rendered in the following manner: Ѻ /y/ + а /a/ is rendered by я /ya/: азай /azay/ "decrease!" + /-a/ results in азая azaya /azaya/ "decreasing, he decreases"; Ѻ /y/ + е /e/ is rendered by е /ye/: көй /köy/ "melody" + /-e/ results in көе /köye/ "his melody"; Ѻ /y/ + ы /i/ results in е /yi/: түй /tuy/ "festival" + -ы /-i/ results in түе /tuyi/ "his festival"; Ѻ /y/ + у /iw/ is rendered by ѿ /yiw/: той /toy/ "feel!" + -у /-iw/ results in тою /toyiw/ "to feel"; Ѻ /y/ + ү /ew/ results in ѿ /yew/: көй /köy/ "burn!" + -ү /-ew/ results in көю /köyew/ "to burn"; Ѻ /y/ + ə /ä/ results in я ya /yä/: көй /köy/ "burn" + /-ä/ results in көя /köyä/ "he burns".

2°. Final /w/ is represented by у /w/ but it is в /w/ in inter-vocalic position: тау /taw/ "mountain" + -ы /-i/ results in тавы /tawi/ "his mountain".

Notes

- As stated above, all vowels in word-initial position are preceded by [?] which has no phonemic value (1.2.).
- The first-person and third-person forms have the stress on the last syllable: /utırıym/ "let me sit down!"; /utırsın/ "let him sit down!".
- Otherwise, i. e., in all nouns and all other verb forms the plural suffix is stressed.
- However, the suffix of the negative second-future participle (2.3643) is stressed: /barmás/ "not going, one who does not go".

5. This method of rendering the vowel phonemes is applicable to the vowel phonemes in the non-first syllables within indivisible stems: /arïk/ "irrigation canal" could be represented as /arEk/, /uram/ "street" as /urÄm/, and /yïrak/ "distant" could be represented as /yïrÄk/.

2. INFLECTION

2.1. Substantive Inflection

Substantives may occur unsuffixed or provided with one or several suffixes. There are four kinds of suffixes which are added to substantives: derivational (plural suffix), concrete-relational (personal suffixes which indicate the person of the owner of the object concerned), pure-relational suffixes (declension suffixes) which give the substantive adverbial functions, and predicative suffixes which make the predicate agree in person with the subject.

These suffixes may be added only in the following order:

1. derivational, 2. concrete-relational, 3. pure-relational,
4. predicative: /awil/ "village" - /awillar/ "villages" - /awillarim/ "my villages" - /awillarimnan/ "from my villages" - /awillarimnansij/ "thou art from my villages" (i. e., you have come from my villages or you are a native of my villages).

The suffixes are added mechanically. In some instances union vowels appear between stems and suffixes or between two suffixes. The suffixes are subject to the rules of vowel harmony and internal sandhi.

2.11. A substantive without any suffixes is the basic form. The latter is identical with the stem. All suffixes are added to the latter.

2.12. The derivational suffix

The derivational suffix (plural suffix) is /-lÄr/ on all stems with the exception of those having a stem-final nasal consonant, i. e., /m, n, ŋ/; it is /-nÄr/ on stems with a final /m, n, ŋ/:

апа	"aunt; elder sister"	-	апалар	"aunts; elder sisters"
төлке	"fox"	-	төлкелэр	"foxes"
баш	"head"	-	башлар	"heads"
куз	"eye"	-	кузлэр	"eyes"
урам	"street"	-	урамнэр	"streets"
урман	"forest"	-	урманнэр	"forests"
жин	"sleeve"	-	жиннэр	"sleeves"

2.121. All the other suffixes (concrete-relational, pure-relational, and predicative suffixes) are added to the plural suffix:

апаларым	"my aunts; my elder sisters"
апаларның	"of the aunts"
апаларымның	"of my aunts"
апалардыр	"they are aunts"
апаларымдыр	"they are my aunts"

2.13. The concrete-relational suffixes

The concrete-relational suffixes, i.e., the possessive suffixes indicate the person of the owner or possessor of the object concerned. In other words, they convey the meanings "my", "thy", "his" (or "her" or "its"), "our", "your", and "their" to a substantive denoting an object: /apa/ "aunt" - /apam/ "my aunt". These suffixes have the same meanings as the English possessive pronouns my, thy, his, etc.

The possessive suffixes are:

	Singular	Plural
First person	/-m/ "my"	/-bEz/ "our"
Second person	/-ŋ/ "thy"	/-gEz/ "your"
Third person	/-E, -sE/ "his"	/-E, -sE/ "their"

These suffixes are attached to the stem (to the basic form) of the substantive either by means of a union vowel or they are added to the stem immediately, depending on the stem-final phoneme.

Tables of possessive suffixes on the following page are:

1. Possessive suffixes as they appear in official orthography
2. Possessive suffixes in phonemic transcription.

Table 1

Stems ending in		
	Vowels	Consonants (including и, ѫ, у, Ӯ, Ӷ)
1st p. sing.	-м	-ем, -ым*
2nd p. sing.	-ң	-ен, -ың*
1st p. plur.	-без -быз*	-ебез -бызыз*
2nd p. plur.	-гез -ғыз*	-егез -ғызыз*
3rd p. s. p.	-се, -сы*	-е, -ы*

Table 2

Stems ending in		
	Vowels	Consonants (including /w, y/)
1st p. sing.	/-m/	/-Em/
2nd p. sing.	/-ŋ/	/-Eŋ/
1st p. plur.	/-bEz/	/-EbEz/
2nd p. plur.	/-gEz/	/-EgEz/
3rd p. s. p.	/-sE/	/-E/

*According to the rules of vowel harmony

Examples:

килү	"arrival"	шигыръ	"poem"
килүләр	"arrivals"	шигыръләр	"poems"
килүем	"my arrival"	шигырем	"my poems"
килүен	"thy arrival"	шигырең	"thy poem"
килүебез	"our arrival"	шигыребез	"our poem"
килүегез	"your arrival"	шигырегез	"your poem"
килүе	"his, their arrival"	шигыре	"his, their poem"
килүләрем	"my arrivals"	шигыръләрем	"my poems"
килүләре	"his arrivals"	шигыръләре	"his poems"
	etc.		etc.

уку	"reading"	апа	"aunt"
укулар	"readings"	апалар	"aunts"
укуым	"my reading"	апам	"my aunt"
укуың	"thy reading"	апаң	"thy aunt"
укубыз	"our reading"	апабыз	"our aunt"
укуыгыз	"your reading"	апагыз	"your aunt"
укуы	"his, their reading"	апасы	"his, their aunt"
укуларым	"my readings"	апаларым	"my aunts"
укулары	"his readings"	апалары	"his aunts"
	etc.		etc.

Examples — continued

кул	"arm"	курай	"flute"
куллар	"arms"	курайлар	"flutes"
кулым	"my arm"	кураем	"my flute"
кулың	"thy arm"	кураең	"thy flute"
кулыбыз	"our arm"	кураебыз	"our flute"
кулыгыз	"your arm"	кураегыз	"your flute"
кулы	"his, their arm"	курае	"his, their flute"
кулларым	"my arms"	курайларым	"my flutes"
куллары	"his, their arms"	курайлары	"his, their flutes"
	etc.		etc.

музей	"museum"	тарак	"comb"
музейләр	"museums"	тараклар	"combs"
музеем	"my museum"	тарагым	"my comb"
музеең	"thy museum"	тарагың	"thy comb"
музеебез	"our museum"	тарагыбыз	"our comb"
музеегез	"your museum"	тарагыгыз	"your comb"
музее	"his, their museum"	тарагы	"his, their comb"
музейләрем	"my museums"	таракларым	"my combs"
музейләре	"his, their museums"	тараклары	"his, their combs"
	etc.		etc.

2.131. The forms **күзем** /küzem/ "my eye", **күзен** /küzeñ/ "thy eye", etc. function as subjects of clauses and they are also the stems to which pure-relational suffixes are added: **күземнен** /küzemneñ/ "of my eye"; **күзеннен** /küzeñneñ/ "of thy eye", etc.

In other words, the pure-relational suffixes are added to the concrete-relational (possessive) suffixes. The latter form the possessive stems.

Exceptions are the forms of the third person: whereas forms with /-E, -sE/ function as subjects of clauses, the pure-relational suffixes are added to /-En, -sEn/ and not to /-E, -sE/. In other words, the oblique possessive stems of the third person have a final /n/ which the subject forms do not have: **аты** /atı/ "his horse"; **атыннан** /atınnan/ "from his horse" (with /-dan/ "from").

2.14. The pure-relational suffixes

The pure-relational suffixes serve to denote the relations between an object and other objects or between an object and an action. The system of pure-relational forms is what is commonly called "declension".

The pure-relational suffixes are, with a few exceptions, the same whether they are added to the pure stem of a noun, to the plural-stem or to a concrete-relational (possessive) stem.

Singular pure-relational forms are formed by adding pure-relational suffixes to the primary noun-stem. Plural pure-relational forms are formed by adding pure-relational suffixes to the plural-stem. In the so-called "possessive declension" the same pure-relational suffixes (with a few exceptions, however) are added to the possessive stem.

1°. **-нен**, **-нын** /-nEñ/ "of": **атнын** /atnij/ "of the horse": **ат** /at/ "horse"; **шәһәрнен** /šähärnej/ "of the city": **шәхәр** /šähär/ "city"; **күзнен** /küzneñ/ "of the eye": **күз** /küz/ "eye".

2°. **-гә**, **-га** /-gÄ/ and **-кә**, **-ка** /-kÄ/ (*vide* 1.532) "to, in the direction of": **шәһәргә** /šähärgä/ "to the city"; **күзгә** /küzgä/ "to the eye"; **урманга** /urmanga/ "to the forest": **урман** /urman/ "forest"; **атка** /atka/ "to the horse".

3°. **-не**, **-ны** /-nE/ direct object: **атны** /atni/ "the horse"; **шәһәрне** /šähärne/ "the city"; **күзне** /küzne/ "the eye"; **урманны** /urmanni/ "the forest".

4°. **-дән**, **-дан** /-dÄn/, **-тән**, **-тан** /-tÄn/, and **-нән**, **-нан** /-nÄn/ (*vide* 1.532) "from, out of"; **аттан** /attan/ "from the horse";

шәһәрдән /šähärdän/ "from the city"; күздән /küzdän/ "from the eye"; урманнан /urmannan/ "from the forest"; иреннән /irennän/ "from the lip": ирен /iren/ "lip".

5°. -де, -да /-dÄ/ and -тә, -та /-tÄ/ (vide 1.532) "in, at": колхозда /kolxozda/ "in the collective farm": колхоз /kolxoz/ "collective farm"; шәһәрдә /šähärdä/ "in the city"; урман /urman/ "in the forest"; атта /atta/ "in the horse, at the horse".

2.141. The functions of the pure-relational suffixes

2.1411. The basic form of the substantive is identical with the stem. It functions as follows:

1°. As the subject of a clause: китап өстәлдә ята /kitap östälđä yata/ "the book lies on the desk": китап "book", өстәл "desk", ята "lies".

2°. As a possessive attribute of another substantive, the latter always having a possessive suffix of the third person: китап тышы /kitap tiši/ "the cover of a book, the book cover": китап "book", тыш "cover", -ы /-i/ possessive suffix of the 3rd p.

This construction is used in cases in which the attribute is indefinite (a book, a desk, etc.). When the attribute is definite or in phrases in which there are words modifying the possessive attribute, the latter appears with the pure-relational suffix /-nEj/ (vide 2.1412): бу китапның тышы ертылған /bu kitapnij tiši yirtilgan/ "the cover of this book is torn".

3°. As an adverbial complement with a postposition: китап өстенде /kitap östendä/ "on the book": китап "book", өстенде "on".

4°. As a direct object in phrases in which the former lacks any characteristics and, consequently, is indefinite: балалар китап уқыйлар /balalar kitap ukıylar/ "the children read a book" (cf. however: балалар бу китапны уқыйсыннар /balalar bu kitapni ukıysınnar/ "the children should read this book!"): балалар "children", бу "this", китап "book", уқыйлар "they read", уқыйсыннар "they should read".

2.1412. The pure-relational form with the suffix /-nEj/ functions as follows:

1°. As a definite possessive attribute, its head having the possessive suffix of the third person /-E/ or /-sE/: бу китапның тышы /bu kitapnij tiši/ "the cover of this book"; тауның күрке - таш, башның күрке - чәч /tawnij kürke taš, bašnij kürke čäč/

"the beauty of the mountain is the rock, the beauty of the head is the hair": тауның "of the mountain", күрек "beauty", -е /-E/ possessive suffix of the 3rd p., таш "rock, stone", башның "of the head", чәң "hair"; аюның өне зур, тычканның өне кечкенә була /ayuniň öne zur, tičkannıň öne kečkenä bula/ "the voice of the bear is large, the voice of the mouse is small": аю "bear", тычкан "mouse", -ның "of", өн "voice", -е possessive suffix of the 3rd p., зур "large", кечкенә "small", була "is".

2°. As an adverbial complement with postpositions: тактаниң янында "by the side of the board": такта "board", янында "by the side of".

2.1413. The pure-relational form in /-gÄ/, /-kÄ/ functions as follows:

1°. As an adverbial complement denoting the object in the direction of which the action is performed ("to someone"): балалар урманга экскурсиягә киттеләр /balalar urmanga ekskursiyägä kittelär/ "the children went on an outing to the forest": балалар "children", урман "forest", -га "to", экскурсия "excursion, outing", -гә "to", киттеләр "they went".

2°. Adverbially, indicating the duration of time for which something is done ("for a week"): бер сәгатькә "for one hour": сәгать "hour".

3°. Adverbially as an indication of the price at which something is purchased or otherwise obtained: бу китапны өч сумга алдым /bu kitapni öč sumga aldım/ "I bought this book for three rubles": бу "this", китапны "book" (dir. obj.), өч "three", сум "ruble", -га suffix, алдым "I took, received, obtained, bought".

4°. As an indication of the recipient of something: авыруга ярдәм күрсәттөм "I gave help (lit.: "I showed help") to the sick person": авыру "sick person", -га suff., ярдәм "help", күрсәттөм "I showed".

2.1414. The pure-relational form with the suffix /-nE/ functions as a definite direct object: алманы Нәфисәгә, грушаны Рөстәмгә бир /almanı näfisägä, grušanı röstämğä bir/ "give the apple to Näfisä and the pear to Rustam": алма "apple", груша < Russian "pear"; бу мәкаләне син әлбәттә укып чыгарга тиешсең /bu mäkaläne sin älbättä ukip čigarga tiyeşseñ/ "thou must by all means read this article": мәкалә "article", син "thou", әлбәттә "by all means", укып "reading", чыгарга "to make come out" (here as an auxiliary verb denoting the finality of action), тиеш "obliged", -сең predicative suff.

2.1415. The pure-relational form with the suffix /-dÄn/, /-tÄn/, and /-nÄn/ functions as follows:

1°. As an adverbial complement which indicates the starting point of an action ("from"): урманнан кайтты /urmannan kaytti/ "he returned from the forest": урман "forest", кайтты "he returned"; урманнан авылга кадәр дүрт километр /urmannan awylga kadär dürt kilometr/ "there are four kilometers from the forest to the village": авылга "to the village", кадәр "up to, till", дүрт "four", километр "kilometer".

2°. As an adverbial complement denoting the material of which something is made: өйләр агачтан, таштан häm бетоннан салыналар/öylär agaçtan, taştan häm betonnan salınalar/ "houses are built of wood, stone, and concrete": өйләр "houses", агач "wood", таш "stone", häm "and", бетон "concrete", салыналар "are built".

3°. As an adverbial complement denoting the object by which another object is recognized: мин аны күзләреннән таныдым /min anı küzlärennän tanidim/ "I recognized him by his eyes": мин "I", аны "him", күзләр "eyes" (күзләреннән "from his eyes"), таныдым "I recognized".

4°. As an adverbial complement governed by certain verbs which require this particular form. There is a considerable number of verbs which govern this form: куркы /kurkiw/ "to be afraid"; язы /yaziw/ "to forfeit, to be deprived of"; оялу /oyaliw/ "to be ashamed"; тарсыну/tarsiniw/ "to be diffident", etc.: бүреләрдән курыккан урманга бармас /bürelärdän kurikkana urmanga barmas/ "one who is afraid of wolves does not go into the forest": бүреләр "wolves", курыккан "one who is afraid", урманга "to the forest", бармас "does not go"; мин бу кешедән тарсынам/min bu keşedän tarsinam/ "I am diffident in the presence of this person": мин "I", бу "this", кеше "person", тарсынам "I am diffident".

2.1416. The pure-relational form with the suffix /-dÄ/ and /-tÄ/ functions as an adverbial complement which denotes the place or the time of an action (where?, when?): балыклар суда яшиләр /balıklar suda yäşeylär/ "fishes live in water": балыклар "fishes", суда "in water, in the water", яшиләр "they live"; мәктәпте занятиеләр сентябрьде башлана /mäktäptä zañatiyelär şenfabrdä başlana/ "classes start at school in September": мәктәпте "in school", занятиеләр "classes", сентябрьде "in September", башлана "begin".

2.142. Paradigms

"Collective farm"

колхоз	/kolxoz/
колхозның	/kolxoznij/
колхозга	/kolxozga/
колхозны	/kolxozni/
колхоздан	/kolxozdan/
колхозда	/kolxozda/

"Collective farms"

колхозлар	/kolxozlar/
колхозларның	/kolxozlarnij/
колхозларга	/kolxozlarga/
колхозларны	/kolxozlarni/
колхозлардан	/kolxozlardan/
колхозларда	/kolxozlarda/

"city"

шәһәр	/šähär/
шәһәрнең	/šähärneŋ/
шәһәргә	/šähärgä/
шәһәрне	/šähärne/
шәһәрдән	/šähärdän/
шәһәрдә	/šähärdä/

"cities"

шәһәрләр	/šähärlär/
шәһәрләрнең	/šähärlärneŋ/
шәһәрләргә	/šähärlärgä/
шәһәрләрне	/šähärlärne/
шәһәрләрдән	/šähärlärdän/
шәһәрләрдә	/šähärlärdä/

"horse"

ат	/at/
атның	/atnij/
атка	/atka/
атны	/atni/
аттан	/attan/
атта	/atta/

"horses"

атлар	/atlar/
атларның	/atlarnij/
атларга	/atlarga/
атларны	/atlarni/
атлардан	/atlardan/
атларда	/atlarda/

Paradigms — continued

“work, job”

хезмәт	/xezmät/
хезмәтнең	/xezmätneŋ/
хезмәткә	/xezmätkä/
хезмәтне	/xezmätne/
хезмәттән	/xezmättän/
хезмәттә	/xezmättä/

“jobs”

хезмәтләр	/xezmätlär/
хезмәтләрнең	/xezmätlärneŋ/
хезмәтләргә	/xezmätlärgä/
хезмәтләрне	/xezmätlärne/
хезмәтләрдән	/xezmätlärdän/
хезмәтләрдә	/xezmätlärdä/

“forest”

урман	/urman/
урманның	/urmanniŋ/
урманга	/urmanga/
урманны	/urmanni/
урманнан	/urmannan/
урманда	/urmandä/

“forests”

урманнар	/urmannar/
урманнарның	/urmannarniŋ/
урманнарга	/urmannarga/
урманнарны	/urmannarni/
урманнардан	/urmannardan/
урманнарда	/urmannarda/

“floor”

идән	/idän/
идәннең	/idänneŋ/
идәнгә	/idängä/
идәнне	/idänne/
идәннән	/idännän/
идәндә	/idändä/

“floors”

идәннәр	/idännär/
идәннәрнең	/idännärneŋ/
идәннәргә	/idännärgä/
идәннәрне	/idännärne/
идәннәрдән	/idännärdän/
идәннәрдә	/idännärdä/

Paradigms — continued

"aunt"

апа	/apa/
апаның	/apaniŋ/
апага	/apaga/
апаны	/apani/
ападан	/apadan/
апада	/apada/

"aunts"

апалар	/apalar/
апаларның	/apalarniŋ/
апаларга	/apalarga/
апаларны	/apalarni/
апалардан	/apalardan/
апаларда	/apalarda/

2.143. Pure-relational suffixes on possessive stems

Forms with concrete-relational (possessive) suffixes take pure-relational suffixes.

The pure-relational suffixes added to the possessive stems are, with a few exceptions, exactly the same as those discussed in 2.14.

1°. Instead of the suffix /-gÄ/ "to" the suffix /-Ä/ is added to the possessive suffixes of the first and second persons sing. and third person of both numbers: /apa/ "aunt" - /apaga/ "to the aunt" but /apam/ "my aunt" - /apama/ "to my aunt". The plural 1st and 2nd persons take the usual suffix /-gÄ/: /apabiz/ "our aunt" - /apabizga/ "to our aunt".

2°. The direct-object suffix /-nE/ is attached to the possessive suffix of the 1st and 2nd person in both numbers. The 3rd person has a Zero direct-object suffix: /apası/ "his aunt" - /apasin/ oblique possessive stem of the 3rd person (to which all the pure-relational suffixes are added, vide 2.131) - apasin "his aunt" (dir. object).

3°. The suffix /-nEŋ/, when added to the oblique possessive stem of the third person, drops its initial /n/: /apa/ "aunt" - /apası/ "his aunt" - /apasin/ oblique possessive stem of the 3rd person - /apasinıŋ/ "of his aunt" (not /apasinniŋ/ as one might have expected).

The pure-relational suffixes are added to the concrete-relational (possessive) suffixes, i. e., to:

Inflection

1st p. sing.	/ -m-, -Em-/*
2nd p. sing.	/ -ŋ-, -Eŋ-/
1st p. pl.	/ -bEz-, -EbEz-/
2nd p. pl.	/ -gEz-, -EgEz-/
3rd p.	/ -sEn-, -En-/

2.1431. Paradigms

1st person sing.

"my collective farm" "my collective farms"

колхозым	колхозларым
колхозымның	колхозларымның
колхозыма	колхозларыма
колхозымны	колхозларымны
колхозымнан	колхозларымнан
колхозымда	колхозларымда

"my city" "my cities"

шəhərem	шəhərlərem
шəhəremnəç	шəhərləremnəç
шəhəremə	шəhərləremə
шəhəremne	шəhərləremne
шəhəremnəñ	шəhərləremnəñ
шəhəremdə	шəhərləremdə

* According to the rules in 2.13 and 2.131.

Paradigms — continued

"my horse"

атым

атымның

атыма

атымны

атымнан

атымда

"my horses"

атларым

атларымның

атларыма

атларымны

атларымнан

атларымда

"my job"

хезмәтем

хезмәтемнең

хезмәтеме

хезмәтемне

хезмәтемнән

хезмәтемдә

"my jobs"

хезмәтләрем

хезмәтләремнең

хезмәтләреме

хезмәтләремне

хезмәтләремнән

хезмәтләремдә

"my forest"

урманым

урманымның

урманыма

урманымны

урманымнан

урманымда

"my forests"

урманнарым

урманнарымның

урманнарыма

урманнарымы

урманнарымнан

урманнарымда

Paradigms — continued

"my floor"

"my floors"

идәнем

идәннәрем

идәнемнең

идәннәремнең

идәнемә

идәннәремә

идәнемне

идәннәремне

идәнемнән

идәннәремнән

идәнемдә

идәннәремдә

2nd person sing.

"thy aunt"

"thy aunts"

апаң

апаларың

апаңың

апаларыңың

апаңа

апаларыңа

апаңны

апаларыңны

апаңнан

апаларыңнан

апаңда

апаларыңда

"thy arrival"

"thy arrivals"

килүең

килүләрең

килүеңнең

килүләреңнең

килүеңә

килүләреңә

килүеңне

килүләреңне

килүеңнән

килүләреңнән

килүеңдә

килүләреңдә

Paradigms — continued

"thy poem"

шигырең
шигыреңнен
шигыреңә
шигыреңне
шигыреңнән
шигыреңдә

"thy poems"

шигыръләрең
шигыръләреннен
шигыръләреңә
шигыръләренне
шигыръләреннән
шигыръләрендә

"thy reading"

укуың
укуыңның
укуыңца
укуыңны
укуыңнан
укуыңда

"thy readings"

укуларың
укуларыңның
укуларыңца
укуларыңны
укуларыңнан
укуларыңда

1st person plur.

"our collective farm"

колхозыбыз
колхозыбызның
колхозыбызга
колхозыбызны
колхозыбыздан
колхозыбызда

"our collective farms"

колхозларыбыз
колхозларыбызның
колхозларыбызга
колхозларыбызны
колхозларыбыздан
колхозларыбызда

Paradigms — continued

"our city"

шәһәребез
шәһәребезнең
шәһәребезгә
шәһәребезне
шәһәребездән
шәһәребездә

"our cities"

шәһәрләребез
шәһәрләребезнең
шәһәрләребезгә
шәһәрләребезне
шәһәрләребездән
шәһәрләребездә

"our aunt"

апабыз
апабызының
апабызга
апабызыны
апабыздан
апабызда

"our aunts"

апаларыбыз
апаларыбызының
апаларыбызга
апаларыбызыны
апаларыбыздан
апаларыбызда

"our arrival"

килүебез
килүебезнең
килүебезгә
килүебезне
килүебездән
килүебездә

"our arrivals"

килүләребез
килүләребезнең
килүләребезгә
килүләребезне
килүләребездән
килүләребездә

Paradigms — continued

"our poem"

шигыребез
шигыребезнеч
шигыребезгә
шигыребезне
шигыребездән
шигыребездә

"our poems"

шигыръләребез
шигыръләребезнеч
шигыръләребезгә
шигыръләребезне
шигыръләребездән
шигыръләребездә

"our reading"

укубызы
укубызның
укубызга
укубызны
укубыздан
укубызда

"our readings"

укуларыбызы
укуларыбызның
укуларыбызга
укуларыбызны
укуларыбыздан
укуларыбызда

2nd person plur.

"your collective farm"

колхозығыз
колхозығызның
колхозығызга
колхозығызны
колхозығыздан
колхозығызда

"your collective farms"

колхозларығыз
колхозларығызның
колхозларығызга
колхозларығызны
колхозларығыздан
колхозларығызда

Paradigms — continued

"your city"

шәһәрегез
шәһәрегезнең
шәһәрегезгә
шәһәрегезне
шәһәрегездән
шәһәрегездә

"your cities"

шәһәрләрегез
шәһәрләрегезнең
шәһәрләрегезгә
шәһәрләрегезне
шәһәрләрегездән
шәһәрләрегездә

"your aunt"

апагыз
апагызының
апагызга
апагызыны
апагыздан
апагызда

"your aunts"

апаларыгыз
апаларыгызының
апаларыгызга
апаларыгызыны
апаларыгыздан
апаларыгызда

"your arrival"

килүегез
килүегезнең
килүегезгә
килүегезне
килүегездән
килүегездә

"your arrivals"

килүләрегез
килүләрегезнең
килүләрегезгә
килүләрегезне
килүләрегездән
килүләрегездә

Paradigms — continued

"your poem"

шигырегез
шигырегезнен
шигырегезгә
шигырегезне
шигырегездән
шигырегезде

"your poems"

шигыръләрегез
шигыръләрегезнен
шигыръләрегезгә
шигыръләрегезне
шигыръләрегездән
шигыръләрегезде

"your reading"

укуыгыз
укуыгызың
укуыгызга
укуыгызы
укуыгыздан
укуыгызыда

"your readings"

укуларыгыз
укуларыгызың
укуларыгызга
укуларыгызы
укуларыгыздан
укуларыгызыда

3rd person

"his (her) collective farm"

колхозы
колхозының
колхозына
колхозын
колхозыннан
колхозында

"his (her) collective farms"

колхозлары
колхозларның
колхозларына
колхозларын
колхозларыннан
колхозларында

Paradigms — continued

"his city"

шәһәре
шәһәренең
шәһәренә
шәһәрен
шәһәреннән
шәһәрендә

"his cities"

шәһәрләре
шәһәрләренең
шәһәрләренә
шәһәрләрен
шәһәрләреннән
шәһәрләрендә

"his aunt"

апасы
апасының
апасына
апасын
апасыннан
апасында

"his aunts"

апалары
апаларының
апаларына
апаларын
апаларыннан
апаларында

"his poem"

шигыре
шигыренең
шигыренә
шигырен
шигыреннән
шигырендә

"his poems"

шигыръләре
шигыръләренең
шигыръләренә
шигыръләрен
шигыръләреннән
шигыръләрендә

Paradigms — continued

"his arrival"	"his arrivals"
килүе	килүләре
килүенең	килүләренең
килүенә	килүләренә
килүен	килүләрен
килүеннән	килүләреннән
килүенде	килүләрендә
"his reading"	"his readings"
укуы	укулары
укуының	укуларының
укуына	укуларына
укуын	укуларын
укуыннан	укуларыннан
укуында	укуларында

2.15. The predicative suffixes

The predicative suffixes denote the person of the actor. Words to which the predicative suffixes are added function as the predicate of a clause.

The predicative suffixes are:

1st p. sing. /-mEn/

2nd p. sing. /-sEŋ/

3rd p. sing. Zero-suffix, in older language /-dEr/ and /-tEr/ (1.532)

1st p. pl. /-bEz/

2nd p. pl. /-sEz/

3rd p. pl. /-lÄr/, * in older language /-dEr/ added to the plural-suffix /-lÄr/ (2.12)

* /-lÄr/ is the plural suffix (2.12). The 3rd p. pl. has here a Zero-suffix.

Examples: язучымын /yaziwčimin/ "I am a writer": язучи "writer"; язучысың /yaziwčisij/ "thou art a writer"; язучы /yaziwči/ or язучыдыр /yaziwčidir/ "he is a writer"; язучыларсыз /yaziwčilarsiz/ "you are writers"; студентсың /studentsij/ "thou art a student"; алар студентлар /alar studentlar/ "they are students"; алар студентлардыр /alar studentlardir/ "they are students".

2.151. The predicative suffixes are added to the possessive suffixes: студентымсың /studentimsij/ "thou art my student"; без язучыларығызыбыз /bez yaziwčilarigizbiz/ "we are your writers".

2.152. The predicative suffixes can be added to pure-relational suffixes: СИН авылдансың /sin awıldansij/ "thou art from the village"; МИН Казаннанмын /min kazannanmin/ "I am from Kazan"; СИН авылымнансың /sin awılılmnansij/ "thou art from my village".

2.16. The postpositions

The postpositions are separate words which are added to substantives and all parts of speech which function as substantives. Being separate words, they do not comply with the rules of vowel-harmony, i. e., they appear always with the same vowels. They are not stressed, i. e., they are added to a noun enclitically. In other words, a noun with a postposition does not differ, in this aspect, from a compound noun.

The postpositions play the same rôle as the pure-relational suffixes, i. e., they serve to indicate the relations of objects to other objects or actions.

Most of the postpositions are added to the stem (the basic form of a noun). Some of them require pure-relational forms such as that with the suffixes /-gÄ/, /-dÄn/. Some pronouns have the pure-relational form with the suffix /-nEj/ when certain postpositions are added.

2.161. The following postpositions are added to the noun stem:

1°. белән /belän/ "together with, by means of": эти белән кијлү "to come together with the father"; директор белән сейлешү "to converse with the director"; трактор белән "with a tractor, by means of a tractor".

2°. өчен /öčen/ "for, for the sake of, for the reason of, because of": үзем өчен "for the sake of myself"; без бу акчаны теге китап өчен жибәрәбез "we send this money for that book".

3°. кебек /kebek/ "like, similar to": җыр кебек "like a song".

4°. шикелле /šikelle/ "like, similar to": ук шикелле "like an arrow".

5°. күк /kük/ "like, similar to": кош күк "like a bird".

6°. аша /aşa/ "through": почта аша "by mail" (lit. "through mail").

7°. саен /sayin/ "every, each": көн саен "every day"; барган саен "each time he went".

8°. кадәр /kadär/ "till, to": тау кадәр "to the mountain".

2.1611. The postpositions enumerated in 2.161 are added to the stem (the basic form, the "nominative") of nouns. The personal pronouns and the demonstrative pronouns /bu/ "this", /şul/ "that", /şuşı/ "this", and /tege/ "that", when taking the postpositions enumerated in 2.161, must also take the pure-relational suffix /-nEŋ/ (2.14). An exception is the pronoun /alar/ "they" which does not take the pure-relational suffix /-nEŋ/, the postposition being mechanically added to /alar/ in the same manner as to any substantive: алар өчен тырышам "I make efforts for their sake"; алар белән "together with them".

/belän/ "with": синең белән "with thee"; аның белән "with him".

/öčen/ "for the sake of": синең өчен "for the sake of thee".

/kebek/ "like": сезнең кебек "like you".

/şikelle/ "like": синең шикелле "similar to thee"; аның шикелле "similar to him".

/aşa/ "through": сезнең аша "through you".

/sayin/ "every, each": шуның саен "each of them".

2.162. The following postpositions require the pure-relational suffix /-gÄ/ on the noun:

1°. таба /taba/ "towards, in the direction of": авылга таба "in the direction of the village"; кичкә таба "towards the evening".

2°. карши /karşı/ "against": кеймә дулкынгә карши йөзә "the boat moves (lit.: "swims") against the waves".

3°. күре /kürä/ "in consequence of, in view of, in accordance with": авыруга күре "in view of the sickness"; эшенә күре бәյсә була "the price is according to work".

2.163. The following postpositions govern the pure-relational form with the suffix /-dÄn/ "from":

1°. башка /başka/ "without, besides, with the exception of, excluding": трактордан башка авыл хужалыгын алыш баруы бик

ЧИТЭН "agriculture (lit.: "the conduct of agriculture") is very difficult without a tractor".

2°. бирле /birle/ "from, since": кичэдэн бирле яңгыр ява "it has been raining (lit.: "it rains") since yesterday".

2.2. Pronoun Inflection

2.21. The inflection of the personal pronouns differs slightly from that of nouns. The pure-relational suffixes are in most cases the same as in the substantive inflection.

The personal pronouns are: /min/ "I"; /sin/ "thou"; /ul/ "he, she, it"; /bez/ "we"; /sez/ "you"; /alar/ "they".

The stems of these pronouns are: /min, sin, an, bez, sez, alar/ respectively. The inflection of the pronouns /bez, sez, alar/ is absolutely the same as that of any noun with corresponding stem-final phonemes, i. e., /bez, sez/ are inflected as any noun ending in /z/; /alar/ is inflected in the same manner as the plural of any noun of back vowels.

The pronouns of the 3rd person are demonstrative pronouns in origin: /ul/ "that"; /alar/ "those".

2.211. The pronouns /min/ "I" and /sin/ "thou" differ in their inflection from the substantives in that the suffix /-nE/ drops its initial /n/. Besides, the form with the suffix /-nEγ/ "of" does not occur. Instead, the pronoun of the 1st person takes the possessive suffix /-m/, and the pronoun of the second person takes the possessive suffix /-ŋ/, the forms concerned being /minem/ and /sineŋ/ respectively.

The pure-relational suffix /-gÄ/ merges with the final /n/ of the stem, the forms in question being /mija/ "to me" and /sija/ "to thee".

The pronoun /ul/ has a nominative-form very different from the oblique stem. The latter is /an/. The inflection of /an/ does not differ in principle from that of /sin/.

МИН	"I"	СИН	"thou"	УЛ	"he, she, it"
МИНЕМ	"of me"	СИНЕГ	"of thee"	АНЫГ	"of his etc."
МИДА	"to me"	СИДА	"to thee"	АНДА	"to him etc."
МИНЕ	"me"	СИНЕ	"thee"	АНЫ	"him etc."

МИННЭН "from me"	СИННЭН "from thee"	АННАН "from him etc."
МИНДЭ "in me, at	СИНДЭ "in thee, at	АНДА "in, at him etc."

2.212. Side by side with the pure-relational forms given in 2.211, some rare, exceptional forms occur.

1°. Instead of the forms /mija/ "to me", /sija/ "to thee", and /aya/ "to him" the forms /mijar/ "to me", /sijar/ "to thee", and /ayar/ "to him" are used.

There are also the "double" forms /mijarga/ "to me" (< /mijar/ + /-gÄ/), /sijarga/ "to thee" (< /sijar/ + /-gÄ/), and /ayaraga/ "to him" (< /ayar/ + /-gÄ/).

2°. The pronoun of the 3rd person sing. has two other, optional inflections:

ул		"he, she, it"
аның	улның	"of him, his"
аңарга	улгар	"to him"
аны	улны	"him"
аңардан	улдан	"from him"
аңарда	улда	"in him, at him"

2.213. The pronouns /ul/ "he" and /alar/ "they" take the possessive suffix of the 3rd person:

ул	"he"	алар	"they"
анысы	"he of his"	алары	"they of his"
анысының	"of him of his"	аларының	"of them of his"
анысына	"to him of his"	аларына	"to them of his"
анысын	"him of his"	аларын	"them of his"
анысыннан	"from him of his"	аларыннан	"from them of his"
анысында	"in, at him of his"	аларында	"in, at them of his"

2.22. The demonstrative pronouns are:

- бы /bu/ "this" (as an adj. also "these")
 шүшү /šuši/ "this here" (as an adj. also "these here")
 шул /šul/ "that" (as an adj. also "those")
 теге /tege/ "that" (as an adj. also "those")
 ул /ul/ "that" (as an adj. also "those"), also "he, she, it" (2.21).

The plural forms are used only as substantives:

- болар /bolar/ "these"
 шүшүлар /šušilar/ "these here"
 шулар /šular/ "those"
 тегеләр /tegelär/ "those"
 алар /alar/ "those" and "they" (2.21).

2.221. The demonstrative pronouns are inflected when functioning as substantives. The stems to which the pure-relational suffixes are added are the following:

Pronoun	Stem
/bu/	/mon/
/šuši/	/šušin/
/šul/	/šun/
/tege/	/tegen/
/ul/	/an/

The demonstrative pronouns have the following pure-relational forms:

бы /bu/ "this"	шүшү /šuši/ "this here"
моның /moniŋ/ "of this"	шүшүның /šušinŋ/ "of this here"

моңа	/moŋa/ "to this"	шушыңа	/šušiŋa/ "to this here"
моны	/moni/ "this" (dir. obj.)	шушыны	/šušinii/ "this here" (dir. obj.)
моннан	/monnan/ "from this"	шушыннан	/šušinnan/ "from this here"
монда	/monda/ "in this"	шушында	/šušinda/ "in this here"
шул	/šul/ "that"	теге	/tege/ "that"
шуның	/šuniŋ/ "of that"	тегенең	/tegeney/ "of that"
шуңа	/šuŋa/ "to that"	тегенә	/tegenä/ "to that"
шүны	/šuni/ "that" (dir. obj.)	тегене	/tegene/ "that" (dir. obj.)
шуннан	/šunnan/ "from that"	тегеннән	/tegennän/ "from that"
шунда	/šunda/ "in that"	тегендә	/tegendä/ "in that"
ул	/ul/ "that"		
аның	/aniŋ/ "of that"		
аңа	/aŋa/ "to that"		
аны	/ani/ "that" (dir. obj.)		
аннан	/annan/ "from that"		
анды	/anda/ "in that, at that"		

The plural pure-relational forms of /bolar, šušilar, šular,
tegelär, alar/ are formed in accordance with the general rules.

2.222. The demonstrative pronouns are inflected and take the plural suffix or a pure-relational suffix only when functioning as substantives. When functioning as adjectives, i.e., when functioning as attributes and modifying a noun, they do not take the plural suffix or the pure-relational suffixes: ул килде "this (here: "he") came"; алар килделер "those (here: "they") came"; бу китап "this book"; бу китаплар "these books"; бу китапка "to this book"; бу китапларга "to these books".

2.223. Side by side with the pure-relational forms given in 2.221 also the following exceptional forms of some demonstrative pronouns occur:

бу	/bu/ "this"
моңар	/moŋar/ or моңарга /moŋarga/ "to this"
моңардан	/moŋardan/ "from this"
моңарда	/moŋarda/ "in this, at this"

шул	/šul/ "that"
шуңар	/šuŋar/ or шуңарга /šuŋarga/ "to that"
шуңардан	/šuŋardan/ "from that"
шуңарда	/šuŋarda/ "in that, at that"

теге	/tege/ "that"
тегенәр	/tegenär/ or тегенәргө /tegenärgä/ "to that"
тегенәрдән	/tegenärdän/ "from that"
тегенәрдә	/tegenärdä/ "in that, at that"

2.224. The demonstrative pronouns /bu, šuši, šul, ul/ take the possessive suffix of the 3rd person:

бу /bu/ "this"	- монысы /moniši/ "this of his"
шушы /šuši/ "this here, this same"	- шуышы /šušiši/ "this here of his, this same of his"
шул /šul/ "that"	- шунысы /šuniši/ "that of his"
ул /ul/ "that"	- анысы /aniši/ "that of his"

2.3. Verb Inflection

2.30. The inflection of the verb includes the following categories: three persons, two numbers, three tenses, five verbal nouns, five participles, and four gerunds.

The three persons are the first, the second, and the third. The numbers are the singular and plural.

The suffixes denoting the acting person are added to the tense and participle suffixes. The latter are added to the stem of the verb.

All verbs have two stems: a positive stem and a negative stem. The positive stem denotes the action, e.g., /kil-/ "to come". The negative stem denotes the absence of an action: /kilmä-/ "not to come". In the positive conjugation the tense-(or participle-, gerund-) suffixes are added to the positive stem. In the negative conjugation they are added to the negative stem, i.e., to a stem provided with the negative suffix /-mÄ-/.

2.31. The stems

The positive stem, i.e., the stem which denotes an action, is the basic stem of the verb: /bar-/ "go"; /yasa-/ "do"; /yaz-/ "write".

The negative stem, i.e., that stem which expresses the idea of the absence of an action, is formed by adding the suffix /-mÄ-/ to the basic stem. The suffix /-mÄ-/ does not bear the accent (1.42):

яса-	/yasa-/ "to do, to make"	-	ясама-	/yasama-/ "not to do"
кил-	/kil-/ "to come"	-	килмэ-	/kilmä-/ "not to come"
яз-	/yaz-/ "to write"	-	язма-	/yazma-/ "not to write"
бар-	/bar-/ "to walk"	-	барма-	/barma-/ "not to walk"

All tense-, participle-, and gerund suffixes are added to /yasa-/, and /yasama-/, /kil-/ and /kilmä-/, etc.

2.32. The personal endings

There are two main kinds of personal endings:

- 1°. Some forms take the predicative suffixes (2.15);
- 2°. Other forms take the possessive suffixes (2.13);
- 3°. Other forms take the possessive suffixes with the exception of the first person plural which is replaced with a special suffix.

Consequently, the following three sets of personal endings exist:

1st group (predicative suffixes as personal endings):

	Singular	Plural
1st p.	-мен, -мын /-mEn/	-без, -быз /-bEz/
2nd p.	-сен, -сын /-sEn/	-сез, -сыз /-sEz/
3rd p.	Zero	-ләр, -лар /-lÄr/ (i. e., the plural suffix)

2nd group (possessive suffixes as personal endings):

	Singular	Plural
1st p.	-м /-m/	-без, -быз /-bEz/
2nd p.	-ң /-ŋ/	-гез, -гыз /-gEz/
3rd p.	Zero	-ләр, -лар /-lÄr/ (i. e., the plural suffix)

3rd group (mixed group):

	Singular	Plural
1st p.	-м /-m/	-к /-k/
2nd p.	-ң /-ŋ/	-гез, -гыз /-gEz/
3rd p.	Zero	-ләр, -лар /-lÄr/ (i. e., the plural suffix)

2.33. The finite forms

The finite forms function as predicates of finished clauses:

/min utïrdim/ "I sat down".

There are two types of finite forms: 1. primary finite forms which are finite forms in origin and function only as predicates of finished clauses; and 2. secondary finite forms which are participles in origin and are finite forms only in certain syntactic functions: /arigan at/ "a tired horse" but /at arigan/ "the horse is tired".

The secondary finite forms, i. e., participial forms in predicative function will be discussed in sections dealing with participles.

2.34. The simple tenses

2.341. The past tense

Suff. /-dE/ and /-tE/ (*vide* 1.532.1°) to which personal endings of the third group are added:

	Singular	Plural
1st p.	/-dEm/	/-dEk/
2nd p.	/-dEg/	/-dEgEz/
3rd p.	/-dE/	/-dElÄr/

Examples:

эшлә-	"to work"	эшләмә-	"not to work"
эшләдем	"I worked"	эшләмәдем	"I did not work"
эшләден̄		эшләмәден̄	
эшләде		эшләмәде	
эшләдек		эшләмәдек	
эшләдегез		эшләмәдегез	
эшләделәр		эшләмәделәр	
кара-	"to look"	карама-	"not to look"
карадым	"I looked"	карамадым	"I did not look"
карадың		карамадың	
карады		карамады	
карадык		карамадык	
карадыгыз		карамадыгыз	
карадылар		карамадылар	
кит-	"to go away"	китмә-	"not to go away"
киттем	"I went away"	китмәдем	"I did not go away"
киттең̄		китмәден̄	
китте		китмәде	

КИТТЕК	КИТМӘДЕК
КИТТЕГЕЗ	КИТМӘДЕГЕЗ
КИТТЕЛӘР	КИТМӘДЕЛӘР

2.342. The conditional

Suff. /-sÄ/ to which personal endings of the third group are added:

	Singular	Plural
1st p.	-сәм, -сам /-sÄm/	-сәк, -сак /-sÄk/
2nd p.	-сәң, -саң /-sÄŋ/	-сәгез, -сағыз /-sÄgEz/
3rd p.	-сә, -са /-sÄ/	-сөләр, -салар /-sÄlÄr/

Examples:

ЭШЛЕ-	"to work"	ЭШЛӘМӘ-	"not to work"
ЭШЛӘСӘМ	"if I work"	ЭШЛӘМӘСӘМ	"if I do not work"
ЭШЛӘСӘҢ		ЭШЛӘМӘСӘҢ	
ЭШЛӘСӘ		ЭШЛӘМӘСӘ	
ЭШЛӘСӘК		ЭШЛӘМӘСӘК	
ЭШЛӘСӘГЕЗ		ЭШЛӘМӘСӘГЕЗ	
ЭШЛӘСӘЛӘР		ЭШЛӘМӘСӘЛӘР	
КАРА-	"to look"	КАРАМА-	"not to look"
КАРАСАМ	"if I look"	КАРАМАСАМ	"if I do not look"
КАРАСАҢ		КАРАМАСАҢ	
КАРАСА		КАРАМАСА	
КАРАСАК		КАРАМАСАК	
КАРАСАҒЫЗ		КАРАМАСАҒЫЗ	
КАРАСАЛАР		КАРАМАСАЛАР	

КИТ-	"to go away"	КИТМЭ-	"not to go away"
КИТСЭМ	"if I go away"	КИТМЭСЭМ	"if I do not go away"
КИТСЭН		КИТМЭСЭН	
КИТСЭ		КИТМЭСЭ	
КИТСЭК		КИТМЭСЭК	
КИТСЭГЕЗ		КИТМЭСЭГЕЗ	
КИТСЭЛЭР		КИТМЭСЭЛЭР	

2.343. The imperative

Each of the three persons has a different tense-suffix. The personal endings are, with some exceptions, those of the third group.

1°. Imperative of the first person ("let me do!", "let us do!").

Suff. /-y/ with the union-vowel /-E-/ on stems ending in a consonant. The stem-final /a/ + /-y/ results in /iy/ [əy] (in orthography -ый); the stem-final /ä/ + /-y/ results in /ey/ [iy] or [i] (in orthography -и). Personal endings of the third group are added:

Singular

-ИМ, -ЫЙМ [-iym, -ïym]

Plural

-ИК, -ЫЙК [-iyk, -ïyk]

Examples:

ЭШЛЭ-	"to work"	ЭШЛЭМЭ-	"not to work"
ЭШЛИМ	"let me work!"	ЭШЛЭМИМ	"let me not work!"
ЭШЛИК	"let us work!"	ЭШЛЭМИК	"let us not work!"
КАРА-	"to look"	КАРАМА-	"not to look"
КАРЫЙМ	"let me look!"	КАРАМЫЙМ	"let me not look!"
КАРЫЙК	"let us look!"	КАРАМЫЙК	"let us not look!"
КИТ-	"to go away"	КИТМЭ-	"not to go away"
КИТИМ	"let me go away!"	КИТМИМ	"let me not go away!"
КИТИК	"let us go away!"	КИТМИК	"let us not go away!"

КИЛ-	"to come"	КИЛМӘ-	"not to come"
КИЛИМ	"let me come!"	КИЛМИМ	"let me not come!"
КИЛИК	"let us come!"	КИЛМИК	"let us not come!"
УТЫР-	"to sit"	УТЫРМА-	"not to sit"
УТЫРЫЙМ	"let me sit!"	УТЫРЫМЫЙМ	"let me not sit!"
УТЫРЫЙК	"let us sit!"	УТЫРЫМЫЙК	"let us not sit!"
АЯ-	"to pity"	АЯМА-	"not to pity"
АЙЙИМ	"let me pity!"	АЯМЫЙМ	"let me not pity!"
АЙЙИК	"let us pity!"	АЯМЫЙК	"let us not pity!"
ТӘЯ-	"to load"	ТӘЯМӘ-	"not to load"
ТӘЙИМ	"let me load!"	ТӘЯММИМ	"let me not load!"
ТӘЙИК	"let us load!"	ТӘЯММИК	"let us not load!"
КАЕ-	"to make a seam"	КАЕМА-	"not to make a seam"
КАЙЙИМ	"let me make a seam!"	КАЕМЫЙМ	"let me not make a seam!"
КАЙЙИК	"let us make a seam!"	КАЕМЫЙК	"let us not make a seam!"
БИЕ-	"to dance"	БИЕМӘ-	"not to dance"
БИИМ	"let me dance!"	БИЕМИМ	"let me not dance!"
БИИК	"let us dance!"	БИЕМИК	"let us not dance!"

2°. Imperative of the second person ("do!").

Suffix is Zero to which no personal ending is added in the singular, and /-gEz/ is added in the plural:

Singular	Plural
Zero-ending	-гез, -егез, -тыз, -ыгыз /-gEz, -EgEz/

In dialects, however, the singular second-person suffix /-y/ may be added: килем /kiley/ "come!"; чишен /chişen/ "solve!"

Examples:

ЭШЛЭ-	"to work"	ЭШЛЭМЭ-	"not to work"
ЭШЛЭ	"work!"	ЭШЛЭМЭ	"do not work!"
ЭШЛЭГЕЗ	"work!"	ЭШЛЭМЭГЕЗ	"do not work!"
КАРА-	"to look"	КАРАМА-	"not to look"
КАРА	"look!"	КАРАМА	"do not look!"
КАРАГЫЗ	"look!"	КАРАМАГЫЗ	"do not look!"
КИТ-	"to go away"	КИТМЭ-	"not to go away"
КИТ	"go away!"	КИТМЭ	"do not go away!"
КИТЕГЕЗ	"go away!"	КИТМЭГЕЗ	"do not go away!"

3°. Imperative of the third person ("let him do!, let them do!").

Suff. /-sEn/ to which a Zero-suffix of the 3rd p. sing. is added. The 3rd p. pl. takes the plural suffix /-lÄr/ (2.12):

Singular	Plural
-сен, -сын /-sEn/	-сеннэр, -сыннар/-sEnnÄr/

Examples:

ЭШЛЭ-	"to work"	ЭШЛЭМЭ-	"not to work"
ЭШЛЭСЕН	"let him work!"	ЭШЛЭМЭСЕН	"let him not work!"
ЭШЛЭСЕННЭР	"let them work!"	ЭШЛЭМЭСЕННЭР	"let them not work!"
КАРА-	"to look"	КАРАМА-	"not to look"
КАРАСЫН	"let him look!"	КАРАМАСЫН	"let him not look!"
КАРАСЫННАР	"let them look!"	КАРАМАСЫННАР	"let them not look!"
КИТ-	"to go away"	КИТМЭ-	"not to go away"
КИТСЕН	"let him go away!"	КИТМЭСЕН	"let him not go away!"
КИТСЕННЭР	"let them go away!"	КИТМЭСЕННЭР	"let them not go away!"

2.35. The verbal nouns are substantives. They can be formed from any verb-stem, both positive and negative. They are inflected like any substantive. Most of them denote the process of an action ("the going") but some of them denote the actor ("the goer").

2.351. The first noun of action ("the doing")

Suff. /-w/ with the union-vowel /-E-/ on stems ending in a consonant; abstract idea of an action, often translated as an infinitive:

ЭШЛЭ-	"to work"
ЭШЛЭҮ	"the act of working"
ЭШЛЭМЭ-	"not to work"
ЭШЛЭМЭҮ	"the not working"
КАРА-	"to look"
КАРАУ	"the looking"
БИЕ-	"to dance"
БИЮ	"dancing"
КИТ-	"to go away"
КИТҮ	"the going away, the departure"
УКЫ-	"to study"
УКУ	"the study"
КИЛ-	"to come"
КИЛҮ	"the coming, arrival"
АНЛАШ-	"to understand each other"
АНЛАШҮ	"mutual understanding"
АНЛАШМА-	"not to understand each other"
АНЛАШМАҮ	"misunderstanding"

2.3511. The verbal noun in /-w/ is inflected normally:

язу	"the writing"
язулар	"the writings"
язуның	"of the writing"
язуга	"to the writing"
язым	"my writing"
язуима	"to my writing"

2.352. The noun of the actor ("doer")

Suff. /-wčE/ which is a compound suffix: /-w/ (2.351) + /-čE/ (4.11.1°); denotes the actor, the doer, and is often translated as a present participle, the native grammars listing this form as the present participle, because in attributive function it corresponds to a participium praesentis of the Latin grammar.

Эшлә-	"to work"
Эшләүче	"worker; working"
язу-	"to write"
язучы	"writer; writing"
уки-	"to study"
укуучы	"student; studying"
укыт-	"to teach"
укытуучы	"teacher; teaching"
Эшләмә-	"not to work"
Эшләмәүче	"not working one; not working"

2.3521. The noun of the actor is inflected exactly as any substantive: язучылар "writers"; язучысы "his writer"; язучыларбыз "our writers"; язучының "of the writer"; язучыларга "to the writers"; язучысына "to his writer"; язучыларыннан "from their writers"; язучымын "I am a writer", etc.

2.353. The second noun of action ("the doing")

Suff. /-мÄк/: abstract idea of an action; usually translated as an infinitive: гөмер ИТМЕК - тырышмактыр "to live means to make efforts" (lit. : "to make living — to make efforts").

ЭШЛЭ-	"to work"	ЭШЛЭМЭ-	"not to work"
ЭШЛЭМЭК	"working, to work"	ЭШЛЭМЭМЭК	"the not working, not to work"
КАРА-	"to look"	КАРАМА-	"not to look"
КАРАМАК	"looking, to look"	КАРАМАМАК	"not looking, not to look"
КИТ-	"to go away"	КИТМЭ-	"not to go away"
КИТМЭК	"going away, departure, to go away"	КИТМЭМЭК	"not going away, not to go away"
АҢЛАШ-	"to understand each other"	АҢЛАШМА-	"not to understand each other"
АҢЛАШМАК	"mutual understanding"	АҢЛАШМАМАК	"absence of mutual understanding"

2.3531. The second noun of action is inflected as any substantive.

2.354. The noun of intention ("intending to")

Suff. /-мÄкčE/ which is a compound suffix: /-мÄк/ (2.353) + /-čE/(4.11.1°): intention to perform an action ("intending to do something"), mostly functioning as a predicate (with predicative suffixes): Равил һөнер мәктәбенә кермәкчө "Ravil intends to enter a professional school"; мин очуышлар мектәбенә кермәкчемен "I intend to enter a fliers' school"; күзгатмакчы булсаң халык күңделләрен, тибрәтмәкчө булсаң иң нечкө кылларын "if you intend to embarrass, it should be the hearts of people, if you intend to shake up, it should be their thinnest hairs".

2.355. The noun of possibility ("one who might do something")

Suff. /-мÄгÄy/ always with the possessive suffix of the third person, i. e., /-мÄгÄyE/; possibility of an action or capability

to perform an action, often expressing the fear or concern that an action might be performed; used predicatively: бүгән яңгыр булмагае "there might be rain today" (lit.: "today rain's possible becoming its"); бүгән безгә Мансуров килмәгәе "Mansurov (last name of a person) might come to us today" (lit.: "today to us Mansurov's possible coming his"); килмәгәе, килсөн! "if he comes, let him come!" meaning that I do not care whether he comes (lit.: "his possible coming let it come!").

ЭШЛӘ- "to work"

ЭШЛӘМӘГӘЕ "he might work"

КАРА- "to look"

КАРАМАГАЕ "he might look"

КИТ- "to go away"

КИТМӘГӘЕ "he might go away"

2.36. The participles

The participles are noun-forms of the verb. They are inflected like nouns: they take the derivational suffix /-lÄr/, the concrete-relational (possessive) suffixes, and the pure-relational suffixes. They take also the predicative suffixes and function in this case as finite forms, being what is called the secondary tenses: /algan/ "who has taken" - /algan keše/ "a person who has taken" - /minem algañüm alma bulıp čïkti/ "what I had taken (lit.: "my taken") turned out to be an apple" - /min alganga ul bik šat/ "he is very glad that I have taken" (lit.: "he very glad to my having taken") - /min alganda Azat ide inde/ "when I took Azat was still there" - /min algañüm/ "I have taken" (lit. "I - past taker").

2.361. The past participle

Suff. /-gÄn/ and /-kÄn/ (vide 1.532.1°):

ЭШЛӘ- "to work"

ЭШЛӘГӘН "one who has worked"

ЭШЛӘГӘНЕ "his past working"

ЭШЛӘГӘННЕҢ "of the past working"

мен эшләгәнмен	"I worked"
алар эшләгәннәр	"they worked"
ЭШЛӘМӘ-	"not to work"
ЭШЛӘМӘГӘН	"one who has not worked"
ЭШЛӘМӘГӘНЕ	"his past not-working"
ЭШЛӘМӘГӘННЕЦ	"of the past not-working"
ЭШЛӘМӘГӘННЕННӘН	"from his past not-working"
мен ЭШЛӘМӘГӘНМЕН	"I did not work"
алар ЭШЛӘМӘГӘННӘР	"they did not work"

2.3611. The past participle takes predicative suffixes: /-gÄnmEn, -gÄnsEj, -gÄn, -gÄnbEz, -gÄnsEz, -gÄnnÄr/ and /-kÄnmEn/ etc. Forms with these suffixes function as a past tense, the difference between this past tense and that in 2.341 being that the latter denotes actions which have really taken place in the past, whereas the forms with /-gÄnmEn/ etc. denote past actions known from hearsay:

КИЛГӘНМЕН	"I came"	КИЛМӘГӘНМЕН	"I did not come"
КИЛГӘНСЕЦ		КИЛМӘГӘНСЕЦ	
КИЛГӘН		КИЛМӘГӘН	
КИЛГӘНБЕЗ		КИЛМӘГӘНБЕЗ	
КИЛГӘНСЕЗ		КИЛМӘГӘНСЕЗ	
КИЛГӘННӘР		КИЛМӘГӘННӘР	

2.3612. The gerund in /-gÄnčE/ is formed from the past participle: vide 2.374.

2.362. The present participle

Suff. /-Ä/ after a stem-final consonant (including /w/); suff. /-y/ after a stem-final vowel, the vowel /ä/ changing to /e/, and the stem-final vowel /a/ changing to /i/ (vide 1.522).

This participle functions without any suffixes only as a gerund (vide 2.371).

2.3621. The present tense

Suff. /-Ä/ and /-y/ (2.362) with the predicative suffixes of the first group (*vide* 2.32), the ending of the first person singular being optionally /-mEn/ or /-m/.

	Singular		Plural
1st p.	-äm, -am, -im, -yim		-äbez, -abyz, -ibez, -yibez
2nd p.	-äseñ, -asyn, -isecn, -yisecn	-äsez, -asyz, -isez, -yisem	
3rd p.	-ä, -a, -i, -y	-älär, -alap, -ilär, -yila	
яз-	"to write"	язма-	"not to write"
язам, язамын	"I write"	язмыйм, язмыймын	"I do not write"
язасыñ		язмыйсыñ	
яза		язмый	
язабыз		язмыйбыз	
язасыз		язмыйсыз	
язалар		язмыйлар	
эшлэ-	"to work"	эшлэмэ-	"not to work"
эшлим, эшлимен	"I work"	эшлэмим, эшлэмимен	"I do not work"
эшлисеñ		эшлэмисеñ	
эшли		эшлэмии	
эшлибез		эшлэмиибез	
эшлисез		эшлэмисез	
эшлилэр		эшлэмилэр	

2.3622. The participle of necessity

The suffixes /-Ä, -y/ (2.362) with the possessive suffix of the third person /-sE/ form the participle of necessity: "one who will have to do something", "the necessity of doing something in the future".

The compound suffix /-ÄsE/ or /-ysE/ is no longer felt to be a form of the third person only, and other possessive suffixes are added:

	Singular	Plural
1st p.	-әсем, -асым, -исем, -ыйсым	-әсебез, -асыбыз, -исебез, -ыйсыбыз
2nd p.	-әсең, -асың, -исең, -ыйсың	-әсегез, -асыгыз, -исегез, -ыйсыгыз
3rd p.	-әсе, -асы, -исе, -ыйсы	-әселәре, -асылары, -иселәре, -ыйсылары
киләсе кеше		"a person who is to come"
сойлисе сүзем		"my word that will have to be spoken"
укийсы китабым		"the book which I have to read"
без барасы юл		"the road which we must go"
безнең экскурсиягә барасыбыз бар		"we must go on an outing"
барасым калған		"I should have gone"
мин аның киләсен белмәдем		"I did not know that he was to come" (lit.: "I did not know his necessity to come")

2.3623. The participle of necessity occurs in the predicative function:

ул иртәгә шәһәргә барасы	"he will have to go to city tomorrow"
кунаклар иртәгә киләсе	"the comrades must come tomorrow"

2.363. The first future participle ("one who will do")

Suff. /-ÄčÄk/ after a stem-final consonant including /w, y/;
the suffix /-yÄčÄk/ after vowels:

КИЛ-	"to come"	КИЛМЭ-	"not to come"
КИЛӘЧӘК	"one who will come"	КИЛМӘЯЧӘК	"one who will not come"
Ю-	"to wash"	ЮМА-	"not to wash"
ЮАЧАК	"one who will wash"	ЮМАЯЧАК	"one who will not wash"
ЭШЛЕ-	"to work"	ЭШЛЕМЭ-	"not to work"
ЭШЛӘЯЧӘК	"one who will work"	ЭШЛӘМӘЯЧӘК	"one who will not work"

2.3631. The first future participle takes the predicative suffixes. The resulting forms with endings / -ÄčÄkmEn, -ÄčÄksEñ, -ÄčÄk, -ÄčÄkbEz, -ÄčÄksEz, -ÄčÄklÄr / and / -yÄčÄkmEn / etc. function as a future tense which denotes an action which will take place in the future and exactly at the time indicated by other words:

КИЛ-	"to come"
КИЛӘЧӘКМЕН	"I shall certainly come"
КИЛӘЧӘКСЕҢ	
КИЛӘЧӘК	
КИЛӘЧӘКБЕЗ	
КИЛӘЧӘКСЕЗ	
КИЛӘЧӘКЛӘР	
КИЛМЭ-	"not to come"
КИЛМӘЯЧӘКМЕН	"I shall not come"
КИЛМӘЯЧӘКСЕҢ	
КИЛМӘЯЧӘК	
КИЛМӘЯЧӘКБЕЗ	
КИЛМӘЯЧӘКСЕЗ	
КИЛМӘЯЧӘКЛӘР	

2.364. The second future participle ("one who will go")

Suff. /-r/ on stems ending in /e, ä, i, a/; suff. /-Är/ on stems ending in /w/; suff. /-Är/ and /-Er/ on stems ending in consonants, there being no rules with regard to which stem takes what suffix.

The second future participle denotes actions which will take place at some time in the future: /ešlä-/ "to work" - /ešlär/ "one who will work at some time in the future":

шу-	"to glide, to skate"	- шуар	"one who will glide"
ак-	"to flow"	- агар	"one who will flow"
кал-	"to remain"	- калыр	"one who will remain"

2.3641. The following verb-stems ending in a consonant take the suff. /-Är/:

яз-	"to write"	- язар	"one who will write"
тап-	"to find"	- табар	"one who will find"
оч-	"to fly"	- очар	"one who will fly"
тай-	"to slip"	- таяр	"one who will slip"
сиз-	"to feel"	- сизэр	"one who will feel"
тип-	"to kick"	- тибэр	"one who will kick"
көл-	"to laugh"	- көләр	"one who will laugh"
түз-	"to tolerate"	- түзэр	"one who will tolerate"
сей-	"to love"	- сөяр	"one who will love"
төй-	"to crush"	- төяр	"one who will crush"

and many other

2.3642. The following verb-stems ending in a consonant take the suff. /-Er/:

бар-	"to go, to walk"	- барыр	"one who will go"
ал-	"to take"	- алыр	"one who will take"

ур-	"to harvest"	- урыр	"one who will harvest"
кил-	"to come"	- килер	"one who will come"
бир-	"to give"	- бирер	"one who will give"
кубәй-	"to increase"	- күбәер	"one who will increase"
азай-	"to decrease"	- азаер	"one who will decrease"
сал-	"to put"	- салыр	"one who will put"

and many other

2.3643. The second future participle suffix /-r/ is not added to the negative stem formed with the suffix /-mÄ-/. Instead, a special suffix /-mÄs/ is directly added to the basic (i. e., positive stem): /kil-/ "to come" - /kilmäs/ "one who will not come"; /ešlä-/ "to work" - /ešlämäs/ "one who will not work".

ят-	"to lie down"	- ятмас	"one who will not lie down"
кер-	"to come in"	- кермәс	"one who will not come in"
чык-	"to come out"	- чыкмас	"one who will not come out"
әйт-	"to say"	- әйтмәс	"one who will not say"

2.3644. The second future participle is inflected like any noun. The pure-relational form with the suffix /-gÄ/ and /-kÄ/ (2.14.2°) denotes the aim of an action ("in order to") and is often translated as an infinitive:

ал-	"to take"	- алырга	"in order to take"
әшлә-	"to work"	- әшләргә	"in order to work"
үл-	"to die"	- үлмәскә	"in order not to die"
курк-	"to be afraid"	- куркмаска	"in order not to be afraid"

2.3645. The second future participle takes the predicative suffixes, the resulting forms ending in /-rmEn/ (also /-ÄrmEn, -ErmEn/ vide 2.364), or /-rEm/ etc. "I shall . . ." These forms function as the second future tense which denotes actions which will take place sometime in the future:

	Singular	Plural
1st p.	-рмен, -рмын or -рем, -рым	-рбез, -рбыз
2nd p.	-рсең, -рсың	-рсез, -рсыз
3rd p.	-р	-рлар
		эшләрмен, эшләрем "I shall work"
		эшләрсең
		эшләр
		эшләрбез
		эшләрсез
		эшләрләр

2.3646. The negative forms of the second future tense are formed from the negative future participle with the suffix /-мәs/ to which predicative suffixes are added:

	Singular	Plural
1st p.	-мәм, -мам	-мәбез, -мабыз
2nd p.	-мәссең, -массың	-мәсез, -масыз
3rd p.	-мәс, -мас	-мәсләр, -маслар
		эшләмәм "I shall not work"
		эшләмессең
		эшләмәс
		эшләмәбез
		эшләмәсез
		эшләмәсләр

2.37. The gerunds

The gerunds, also called converbs, function only as adverbs, verbal attributes or adverbial complements.

2.371. The first present gerund

Suff. /-Ä/ and /-y/ which is the suffix of the present participle (vide 2.362), the latter never functioning as an attribute and not taking pure-relational suffixes, although it possesses some other features characteristic of participles. The first present gerund denotes actions simultaneous with the main action and merging with the latter in one combined action. It also serves to denote actions which occur repeatedly. The verbal complement of most auxiliary verbs is a first present gerund: /kariy kariy/ "looking, looking"; /kara-/ "to look"; /yaza bardim/ "I continued to write" (or "went on writing"); /yaz-/ "to write", /bar-/ "to go"; /kilä kür/ "please come!" (lit.: "see coming!", i. e., "see that you come!").

яз-	"to write"	- яза	"writing"
кил-	"to come"	- килэ	"coming"
ю-	"to wash"	- юа	"washing"
уки-	"to read"	- укий	"reading"
яса-	"to make"	- ясый	"making"
эшлэ-	"to work"	- эшли	"working"
язма-	"not to write"	- язмый	"not writing"
килмэ-	"not to come"	- килими	"not coming"
эшлэмэ-	"not to work"	- эшләми	"not working"

2.3711. The first present gerund of the negative verb occurs also with an additional suffix /-čÄ/ of the adverbs (4.4211) added to the suff. /-Ä/ or /-y/, the resulting form having the same meaning as the original negative form:

кил-	"to come"	- килмичэ	"not coming"
яз-	"to write"	- язмычча	"not writing"

2.372. The second present gerund

Suff. /-p/ with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant (including /w, y/); denotes actions which begin before the main action and continue with the latter: /tawga yögerep mende/ "he ran

up the mountain" (lit.: "he climbed running the mountain", i.e., he first ran and finally reached the top); /min yazip beteräm/ "I am finished writing".

яз-	"to write"	- язып	"writing"
кил-	"to come"	- килемп	"coming"
ю-	"to wash"	- юып	"washing"
яса-	"to make"	- ясал	"making"
эшлө-	"to work"	- эшләп	"working"

2.3721. The suff. /-p/ is not added to the negative verb-stem. Instead, the form of the first present gerund with the suffix **-мичә**, **-мыйча** is used (2.3711).

2.373. The past gerund

Suff. /-gÄč/ and /-kÄč/ (1.532.1°), the resulting form denoting an action which precedes, in time, the action of the main verb ("after having done").

яз-	"to write"	- язгач	"after writing"
кайт-	"to return"	- кайткач	"after having returned"
эшлө-	"to work"	- эшләгәч	"after having worked"
язма-	"not to write"	- язмагач	"after having not written"
китмә-	"not to go away"	- китмәгәч	"after having not gone away"

2.374. The future gerund

Suff. /-gÄnčE/ and /-kÄnčE/ (1.532.1°), the resulting form denoting an action which is preceded in time by the action of the main verb ("before doing"): /min yazganči ukidim/ "I had been reading before I wrote"; /min yazganči ukirmiň/ "I shall read before I write"; /ul čišenep yağadan kiyengänče tagin ber sagat ütte/ "another hour passed before he redressed".

яз-	"to write"	- язганчы	"before writing"
кайт-	"to return"	- кайтканчы	"before returning"
эшлө-	"to work"	- эшләгәнче	"before working"

2.3741. The future gerund is, in origin, a noun in /-ЧЕ/ (4.11.1°) from the past participle (2.361).

The future gerund is not formed from the negative stem. Instead, the form with the suffix -МИЧӘ, -МЫЙЧА (2.3711) is used.

2.38. Defective verbs

2.381. The verb /i-/ "to be" is defective and irregular. Only the following forms occur:

1°. /ide/ the past tense:

	Singular	Plural
1st p.	идем "I was"	идек
2nd p.	иден	идегез
3rd p.	иде	иделәр

2°. /isä/ the conditional:

	Singular	Plural
1st p.	исәм "if I am"	исәк
2nd p.	исән	исәгез
3rd p.	исә	исәләр

3°. /ikän/ the past participle which is used, however, only in the predicative function:

	Singular	Plural
1st p.	икәнмен "I was"	икәнбез
2nd p.	икәнсөн	икәнсез
3rd p.	икән	икәннәр

2.3811. The verb /i-/ does not have a negative stem. Its negative is /tügel/: түгел иде "he was not".

2.382. The verb /bar/ "is, existing, existence" is, in origin, the second future participle of a defective verb which does not have any other forms: минем китабым бар "I have a book" (lit.: "my book is"); бар көч белән "with all strength available" (lit.: "with

the existing strength"); барын югын белмәде "he demanded impossible things" (lit.: "he did not know the existing and not existing").

3. FORM- AND FUNCTION-CLASSES

3.0 Tatar has the following parts of speech: nouns, adjectives, pronouns, verbs, adverbs, postpositions, conjunctions, and particles.

3.1. Nouns which occur with all the suffixes given under noun inflection (2.1) include the following:

3.11. Nouns which occur with all suffixes given under 2.1, and other parts of speech when functioning as nouns (i. e., when substantivized) may function as subjects in clauses and as direct objects in verbal phrases. They function as heads of nominal phrases. There are the following sub-classes of nouns:

3.111. The negative noun /yuk/ "absence, non-existence", used also as negative particle "not", which takes all pure-relational, possessive, and predicative suffixes: юкны сүйләде "he spoke untruth" (lit.: "he spoke what does not exist"); юкка чыгарды "he refuted" (lit.: "he reduced to nothing"); юкта "in the absence, in absentia"; югында "in his (its) absence".

3.112. The reflexive noun /üz/ "self" which occurs only with the possessive suffixes:

"myself"	"thyself"	"himself"
үзәм	үзең	үзе
үзәмнәң	үзеңнәң	үзенәң
үзәмә	үзеңә	үзенә
үзәмне	үзеңне	үзен
үзәмнән	үзеңнән	үзеннән
үзәмдә	үзеңдә	үзендә

"ourselves"	"yourselves"	"themselves"
үзебез	үзегез	үзләре
үзебезнен	үзегезнен	үзләренен
үзебезгә	үзегезгә	үзләренә
үзебезне	үзегезне	үзләрен
үзебездән	үзегездән	үзләреннән
үзебездә	үзегездә	үзләрендә

3.113. The interrogative nouns

The interrogative nouns which function also as relative nouns are the following:

1°. кем /kem/ "who" which takes the plural suffix, the possessive suffixes, the pure-relational suffixes, and the predicative suffixes: кемнәр "who" (plur.); кемнән "from whom?"; кемең "who of thine"; синең кемең ул "who is he to you?" or "what is his relation to you?" (lit.: "thy who is he?"); синең кемнәрәң бар "is there anybody of thine?", i. e., "are there any relatives of yours?"; бу кем карандашы "whose pencil is this?"; сез кемнәрсез "who are you?"; кем эшләми, шул ашамый "he who does not work does not eat".

2°. нәрсә /närsä/ "what" which takes the plural suffix, the possessive suffixes, and the pure-relational suffixes: нәрсәләр "what" (plur.); нәрсәң бар "is there anything of thine?" (lit.: "thy what is?").

3°. ни [nī] "what" (in meaning = нәрсә) which takes the plural suffix and the pure-relational suffixes: ниләр "what" (plur.); нинең "of what"; нигә "to what" (also used as the adverb "what for");nidәn "from what" (also used as the adverb "why").

3.114. The indefinite nouns are partly based on the interrogative nouns: ничкем /hičkem/ "nobody"; ничнәрсә /hičnärsä/ "nothing"; hәркем /härkem/ "everybody"; hәрнәрсә /härnärsä/ "everything".

3.2. Adjectives

The adjectives, when functioning as nouns, take the plural suffix, the possessive suffixes, and the pure-relational suffixes. They are used as invariable attributes in attribute-and-head nominal phrases. They take the predicative suffixes and function as predicates in finished clauses. They function also as adverbs, acting as adverbial attributes of verbs: /yaxši kitap/ "a good book" - /igen yaxši^ujdī/ "the crops have grown well".

3.21. The interrogative adjectives

- 1°. НИНДИ /nindey/ "what, what kind of": НИНДИ ЧӘ҆К "what flower?"
- 2°. НИЧӘ /ničä/ "how many": НИЧӘ КЕШЕ "how many people?"¹
- 3°. КАЙ /kay/ "what": СЕЗ КАЙ ИЛДӘН "from what country are you?" (lit.: "you from what country?").
- 4°. КАЙСЫ /kaysi/ "what": СЕЗ КАЙСЫ КАТТА ТОРАСЫЗ "on what floor do you live?"²

3.22. The indefinite adjectives are partly based on the interrogative adjectives: НИЧНИНДИ /hič-nindey/ "not a single".

3.23. The numeral adjectives

The cardinal numerals from one to ten are the basis on which numbering is built. There are also special words for some numerals. Further formations such as higher numerals, ordinals, nominal or adjectival or adverbial derivatives are made by combining the primary numbers or by adding suffixes.

The cardinal numerals, when functioning as nouns, are inflected like nouns: /un/ "ten" - /unnar/ "tens"; /ike/ "two" - /ikebez/ "two of us" - /ikenej/ "of the two" - /ikesenej/ "of the two of them":

1. бер	/ber/	10. ун	/un/
2. ике	/ike/	20. егерме	/yegerme/
3. ёч	/öč/	30. утыз	/utiz/
4. дүрт	/dürt/	40. кырк	/kirk/
5. биш	/biš/	50. илле	/ille/
6. алты	/alti/	60. алтмыш	/altmış/
7. жиде	/jide/	70. житмеш	/jitməş/

8. сиғез	/sigez/	80. сиксән	/siksän/
9. тұғыз	/tugiz/	90. туксан	/tuksan/
100. йөз		/yöz/	
1000. мей		/mej/	

3.231. Nouns modified by a numeral have the singular form:
үтүз китап "thirty books".

Exceptions are nouns which denote time, taking optionally the plural suffix: өч атна or өч атналар "three weeks".

3.232. In counting "one, two, three, four, five, etc.", without mentioning the objects which are counted, the cardinal numerals are not used. Instead, collective numerals are used (4.121).

3.3. The pronouns have inflections different from those of nouns (2.2). The personal pronouns function only as substantives, whereas the demonstrative pronouns function also as adjectives, functioning as invariable attributes of nouns.

3.4. The verbs have verbal inflection (2.3). The finite forms of verbs serve as the centers of verbal phrases (6.1). Their non-finite forms function as nouns (verbal nouns and substantivized participles), adjectives (participles) or adverbs (gerunds).

3.5. Adverbs are a mixed group of words of various origins. Some of them are petrified pure-relational forms of nouns. Some of them are derived from adjectives, pronouns, etc.: шәп "quickly"; кинәт "suddenly" (cf. кинәттән "suddenly": /kinät/ + /-dÄn/ 2.1415); әлек "formerly"; кайчан "when" from кай "what".

3.51. The following pure-relational suffixes are taken by some adverbs: /-gÄ/, /-dÄn/, and /-dÄ/.

1°. The following adverbs occur with the suff. /-gÄ/ "to": шәп "quickly" - шәпкә "immediately upon something", cf. кайткан шәпкә "immediately upon the return"; бире "hither" - бирегә "hither"; соң "late" - соңға "for late" (соңға калдырыды

"he delayed", lit.: "he left for late"); әрәм "in vain" - әрәмгә "just for nothing", etc.

2°. The following adverbs occur with the suffix /-dÄn/ "from" and /-dÄ/ "in, at": тиз "quickly" - тиздән "soon"; кинет "suddenly" - кинеттән "suddenly, of a sudden"; элек "formerly" - электә "in olden times, in antiquity, formerly" - электән "since former times"; бире "hither" - биредән "from here" - биредә "here, in this place"; бая "recently, not long ago" - баядан "since recent times, since a time not so long ago"; соң "late" - соңыннан "afterwards, in the future" - соңында "after, in the future"; әлгәре "formerly" - әлгәредә "in former times", etc.

3.6. The postpositions are a mixed group. They serve to denote the relations of nouns to other words in phrases and clauses (2.16). Some postpositions are such in origin, others are adverbs or even substantives: эш өчен "for the sake of work" (original postposition); соң килде "he came late" (adv.) - чәй соңыннан "after tea" (postp.); ян "side" (substantive) - ёстәл янына "towards the table" (lit.: "to the side of the table", here as a post-position).

3.7. Conjunctions are invariable. They serve as connectives or to introduce clauses.

3.71. Coordinating conjunctions include:

һәм /häm/ "and": мин укыйм һәм язам "I read and write".

ни [nî] (repeated) "neither nor": бу чәчәкнен ни тесе матур түгел, ни исе юк "neither has this flower a beautiful color, nor any smell".

ләкин /läkin/ "but, however": кән салкынча, ләкин матур "the day [is] cool but beautiful".

ә /ä/ "but, however": урак белән уралар, ә чалғы белән чабалар "they harvest with a sickle but they mow with a scythe".

әммә /ämmä/ "but, however".

бәлки /bälkey/ "but": яңыр туктамады, бәлки көчәйде генә "the rain has not stopped but is still increasing".

тик /tik/ "but, only".

яки /yäkey/ "or": я кино, яки спектакль "movies or a stage play".

я /yä/ "or" (when repeated "either or"): я мин, я син
"either I or thou".

яйсә /yäysä/ "or, or else": спектакль яйсә жыелыш
"a stage play or meeting".

3.72. Subordinating conjunctions include:

чөнки [čöñk'ı] "because": Зәкия барлық ғәннәрдән биш билгесе алды, чөнки ул бик тырышып укый "Zäkiyä received the grade mark five for all science subjects, because he studies very assiduously" (lit.: "studies making great efforts").

гүя /güyä/ "as if": ағачлар жыл уңаена башларын ияләр, гүя алар кемнедер сәламләп каршылылар "the trees bend their tops in the wind direction, as if they were greeting somebody" (lit.: "as if they were greetingly welcoming somebody").

ки [k'ı] "that, in order that": ихтимал ки "it is possible that . . ."; ашлыкны шундай жентекләп чистатырга кирәк ки, анда бер генә чит орлык та калмасын "it is necessary to clean the seeds so thoroughly in order that a single grain of another kind does not remain there" (lit.: "that there should not remain a single foreign grain").

әгәр /ägär/ "if, when": әгәр карасагыз "if you look".

әгәр дә /ägär dä/ "if" (= Engl. "if" with subjunctive): әгәр дә ул аны күрсө, биргән булыр иде "if he had seen him he would have given".

3.8. The particles are invariable. There are postpositional particles which are added enclitically, and prepositional particles which, on the contrary, take the stress upon themselves, the succeeding word being enclitically added to them.

3.81. Postpositional particles include:

ме, мы /mE/ interrogative: бу ағачмы "is this a tree?"; бүген лекция буламы "will there be a class today?"

мени, мыни interrogative with a shade of doubt: бүген жыелыш булмыймыни "will there really be no meeting today?"; ул килгәнмени "has he really come?"

генә, гына /gEnÄ/ and кенә, кына /kEnÄ/ "only": жыелышка Бакиров кына килмәде "only Bakirov did not come to the meeting".

үк, ук "exactly": мин урманга ук барып життем "I arrived exactly at the forest"; бүген үк "exactly today".

дә, да /dÄ/ and тә, та /tÄ/ "and, as well as": бынел арыш та бодай да яхшы уңды "this year rye as well as wheat has grown well".

че, чы /čE/ particle of politeness and ardent desire: миңа бер бит көгазъ бирегез че "give me please a sheet of paper!"; бер генә күрсәмче "if I only could see it once in my life".

сәнә, сана /sÄnÄ/ particle of politeness: сөйләсәнә "tell me please"; ачуланмасана "please, be not angry!"

ләбаса /lÄbasa/ emphasizing particle: бу ат ләбаса, сыер түгел "but this is a horse and not a cow!"; килде ләбаса "but he has come!".

дер, дыр /dEr/ indefinite particle (= Engl. -ever in whoever, wherever, etc.): кемдер "somebody"; ниндидер "somekind of"; кайдадыр "someplace, wherever"; ул килгәндер "he has probably come".

3.82. Prepositional particles include the following:

3.821. Emphasizing particles which strengthen the quality which is denoted by the word immediately following. They function as adverbial attributes. These particles are formed of the first syllable of the word concerned with /p/ closing the former:

кал кара "completely black, pitch black"

кып кызыл "completely red"

яп яңа "brand new"

3.83. The interjectional particles are used only as interjectional minor-clause forms. They include imitations of various kinds of sounds: их /ix/ "oh!"; ah /ah/ "ah!"; микикики bleating of goats; кикрикүк /kikrikük/ crowing of the rooster, etc.

Notes

1. An "ordinal" form of /ničä/ occurs, the form in question being /ničänče/ "which": ничәнче кеше "which person?" (the answer being "the third person" or "the tenth person" according to whichever he is among other people). When functioning as a substantive, /ničä/ takes the possessive suffixes: ничәгез "how many of you?". It takes also the pure-relational suffixes: ничәгә "to how many?".

2. When functioning as a substantive, /kaysï/ takes the possessive and pure-relational suffixes: кайсысы "which of them";
кайсыны "which" (dir. obj.).

4. WORD-FORMATION

4.0. Word-formation is performed either by suffixation or by composition. Word-forming suffixes are added to the word-stem. The resulting new word is treated grammatically in the same manner as any other word of the same category, i. e., the resulting noun is treated exactly as any other noun, the resulting verb is treated in the same manner as any other verb, etc.

Composition includes coordinate and subordinate composition. In coordinate composition two words of the same structure and function are joined: жир-су /jir-siw/ "territory": жир "earth" + су "water".

In subordinate composition the two elements combined are related to each other as in certain types of phrase-structure: урынбасар "lieutenant, one who is in the place of another, acting (e.g., director), vice (e.g., vice-director)": урын "place" + бас- "to sit" (lit.: "to press").

In compounds only the first element has the stress.

4.1. Nouns

4.11. Nouns from nouns

1°. Suff. /-čE/ professional names: тимерче "ironsmith": ТИМЕР "iron"; балыкчы "fisherman": балык "fish"; язуучы "writer": язы "writing" (cf. 2.351); бүлүч "divider": бүлү "dividing, division".

2°. Suff. /-čEn/ names of covers: колакчын "ear covers": КОЛАК "ears"; борынчын "muzzle": БОРЫН "nose".

3°. Suff. /-sÄ/ names of covers: жиңсә "sleeve cover": ЖИН "sleeve".

4°. Suff. /-lEk/ names of covers, places characterized by what is denoted by the primary stem, and abstract nouns: күзлек "spectacles": КҮЗ "eye"; башлык "hood": БАШ "head"; битлек "mask": БИТ "face"; түшлек "bib, chin-cloth": ТҮШ "chest"; комъик "sandy area": КОМ "sand"; ташлык "rocky area": ТАШ

"rock, stone"; егетлек "valiance, bravery": егет "valiant young man"; батырлық "heroism": батыр "hero"; тимерчелек "ironmongering": тимерче "ironsmith".

5°. Suff. /-čEk/ diminutives: кошчык "little bird": көш "bird"; өйчек "little house": өй "house"; капчык "little bag": кап "bag".

6°. Suff. /-kÄy/ diminutives: балакай "dear little baby": бала "child, baby"; әткәй "daddy": әти "father"; әнкәй "mummy": әни "mother"; сенәлкәй "dear little sister": сенәл "younger sister".

7°. Suff. /-Äs/ diminutives: жиләс "small wind, breeze": жил "wind".

8°. Suff. /-dÄš/ beings of the same class or category (fellow-countryman, classmate, etc.): авылдаш "fellow-villager": авыл "village"; ғикердәш "sympathizer": ғикер "idea"; көрәштәш "fellow-fighter": көрәш "fight, struggle".

4.111. Indefinites are formed from the interrogative nouns by adding the particle /dEr/ (3.81), all inflectional suffixes preceding the particle: кемдер "whoever": кем "who" (cf. кемгәдер "to whomever"); нәрсәдер "something": нәрсә "what" (cf. нәрсәгәдер "to something").

4.12. Nouns from adjectives

Suff. /-1Ek/ (4.11.4°) abstractions of qualities: қызыллық "redness": қызыл "red"; аклық "whiteness": ак "white"; матурлық "beauty": матур "beautiful"; яңалық "novelty": яңа "new"; әшсезлек "joblessness": әшсез "jobless".

4.121. Nouns from numeral adjectives

1°. Suff. /-1Ek/ (4.11.4°) substantivized numerals (a one, a ten, etc.): берлек "unit, unity": бер "one"; икелек "a two": ике "two"; унлық "a ten": ун "ten".

2°. Suff. /-Äw/ collective nouns: берәү "one by himself": бер "one"; икәү "both": ике "two"; өчәү "three together": өч "three"; дүртәү "the four together": дүрт "four"; бишәү "the five together": биш "five".

4.13. Nouns from verbs

Two main types occur: 1. nouns which can be formed from any given verb, both from the positive and negative stem, and 2. nouns which are formed only from a limited number of verbs.

The former group of nouns, the so-called verbal nouns are, for obvious reasons, regarded as being part of the inflection of the verb (vide 2.35) and will not be discussed here. The nouns of the second category will be discussed infra.

1°. Suff. /-š/ with the union vowel /-E/ after a stem-final consonant; the abstract idea of the action, person subject to the action concerned, etc.: ЧЫГЫШ "exit": ЧЫК- "to come out"; КЕРЕШ "introduction": КЕР- "to enter"; КИЛЕШ "arrival": КИЛ- "to come"; БЕЛЕШ "acquaintance, friend": БЕЛ- "to know"; ТАНЫШ "acquaintance, friend": ТАН- "to be acquainted".

2°. Suff. /-m/ with the union vowel /-E/ after a stem-final consonant: АГЫМ "current": АК- "to flow"; КИЕМ "garment": КИ- "to put on"; БЕЛЕМ "knowledge": БЕЛ- "to know"; СӨЙЛӘМ "utterance, speech": СӨЙЛӘ- "to talk".

3°. Suff. /-mÄ/: БҮЛМӘ "room, partition in a house": БҮЛ- "to divide, to partition"; ОЕШМА "organization": ОЕШ- "to be organized"; ТУКЫМА "textile": ТУКЫ- "to weave"; БЕЛЕШМӘ "information": БЕЛЕШ- "to inquire"; БЕРЛӘШМӘ "union, unity": БЕРЛӘШ- "to unite, to become united".

4°. Suff. /-k/ with the union vowel /-E/ after a stem-final consonant: ИЛӘК "sieve": ИЛӘ- "to sift"; ТАРАК "comb": ТАРА- "to comb".

5°. Suff. /-Äk/: УРАК "sickle": УР- "to harvest"; ТОРАК "dwelling": ТОР- "to stay, to dwell"; КУНАК "guest": КУН- "to spend a night".

6°. Suff. /-kÄ/: ТОТКА "handle": ТОТ- "to hold".

7°. Suff. /-wEč/ after a stem-final vowel, suff. /-gEč/ and /-kEč/ after a stem-final consonant (vide 1.532.1°): КАПЛАВЫЧ "lid": КАПЛА- "to cover"; ЯНАВЫЧ "hone": ЯНА- "to hone"; УРГЫЧ "mower": УР- "to mow"; АЧКЫЧ "key": АЧ- "to open".

8°. Suff. /-gÄk/ and /-kÄk/ vide 1.532.1°: ТӨРГӘК "wrapping": ТӨР- "to wrap"; ИШКӘК "oar": ИШ- "to row".

9°. Suff. /-gE/ and /-kE/ vide 1.532.1°: ЧАЛГЫ "scythe": ЧАЛ- "to mow"; КИЕРГЕ "a frame for embroidery": КИЕР- "to stretch out, to spread out"; ОЕТКЫ "yeast": ОЕТ- "to ferment" (tr.).

10°. Suff. /-č/ with a union vowel /-E-/ after a stem-final consonant, added mostly (if not exclusively) to verb-stems with a final /n/, i. e., the suff. /-n-/ (4.351.1°): ЫШАНЫЧ "confidence": ЫШАН- "to trust"; СӨЕНЕЧ "joy": СӨЕН- "to rejoice"; ҮТЕНЕЧ "application, petition": ҮТЕН- "to ask for, to beg, to request".

11°. Suff. /-mtÄ/ with a union vowel /-E-/ after a stem-final consonant; mostly results of actions: өземтә "excerpt": өз- "to tear off"; күшмәт "addition": күш- "to add"; сөзмәтә "extract, conclusion": сөз- "to filter"; сыгымтә "extract": сык- "to press".

4.14. Compound nouns

The compound nouns are formed by coordinate composition and subordinate composition.

4.141. Coordinate composition

Both components are nouns, including semi-repetitive words: аш-су "food, treat for a guest": аш "food" + су "water"; савыт-саба "dishes": савыт "container" + саба "vessel" < Mongolian; тишек-тошык "holes": тишек "hole" + тошык repetitive word without any meaning.

4.142. Subordinate composition

1°. Attributive compounds which consist of a noun modifying another noun: төньяк "north": төн "night" + як "side"; ашъяулык "tablecloth": аш "food" + яулык "cover"; ташбака "turtle": таш "stone" + бака "frog".

2°. Objective compounds which consist of a noun (verbal noun, substantivized participle, etc.) which has a complement (usually direct object): урынбасар "deputy, vice, acting as or replacing someone": урын "place" + басар "one who presses": бас- "to press".

4.2. Adjectives

4.21. Adjectives from nouns

1°. Suff. /-gE/ and /-kE/ (1.532.1°) "pertaining or referring to, of the quality of": көзге "autumnal": көз "autumn"; кышкы "wintry": кыш "winter"; алты "frontal": ал "front side".

2°. Suff. /-lE/ "possessing or having something": акыллы "clever, intelligent": акыл "intellect"; тозлы "salty": тоз "salt"; керле "filthy": кер "filth"; кара күзле "black-eyed": кара күз "black eyes".

3°. Suff. /-sEz/ caritive adjectives "not having, without" = Engl. "-less": акылсыз "unintelligent": акыл "intellect"; башсыз "headless": баш "head".

4°. Suff. /-čÄn/ "inclined to": эшчән "industrious": әш "work"; уйчан "pensive": уй "idea, thinking, thought".

5°. Suff. /-sEl/ "of the quality of": сусыл "juicy, watery": су "water"; жепсөл "fibrous": жеп "fiber".

6°. Suff. /-ey/ [-i] on substantives of Arabic origin: әдәби "literary": әдип "writer"; гыйльми "scientific": гыйлем "science".

4.22. Adjectives from pronouns

1°. Suff. /-kE/ added to the direct-object forms of personal pronouns, the resulting adjectives functioning as possessive pronouns and acting only as predicates of clauses: минеке "mine": МИНЕ "me"; синеке "thine": СИНЕ "thee"; аныкы "his, hers": АНЫ "him, her"; безнеке "ours": безне "us"; сезнеке "yours": сезне "you"; аларныкы "theirs": аларны "them".

2°. Suff. /-dEy/, in orthography -ди, -дый, added to the stems of demonstrative pronouns: мондый "such one as this": БУ "this", stem МОН; андый "such one as that": ул "he", stem АН; шундый "such one as that": шул "that", stem ШУН; тегенди "such one as that": теге "that", stem ТЕГЕН.

4.23. Adjectives from adjectives

4.231. The comparative

Suff. /-rÄk/. The comparative denotes a quality stronger than that of another object. Only such adjectives form a comparative which denote qualities that can vary in strength.

1°. From adjectives: озынрак "longer": ОЗЫН "long"; яктырак "brighter": ЯКТЫ "bright"; кызылрак "redder": КЫЗЫЛ "red"; аңлырак "more intelligent": АҢЛЫ "intelligent".

2°. From the past participle: уқыганрак "more learned" ("one who has learned more, one who has read more"): УҚЫГАН "one who has learned": УҚЫ- "to read".

4.232. The diminutive adjectives

The diminutive adjectives are formed mostly from adjectives denoting colors.

1°. Suff. /-lJEm/ with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant: күгелҗем "bluish": КҮК "blue"; каралҗым "blackish": кара "black".

2°. Suff. /-sEl/: аксыл "whitish": АК "white".

3°. Suffix /-sEw/: алсу "reddish": ал "red"; зәңгәрсү "bluish": зәңгәр "blue".

4.233. Adjectives from numerals

4.2331. Ordinals

Suffix /-nčE/ with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant: беренче "first": бер "one"; икенче "second": ике "two"; өченче "third": өч "three"; унбишенче "fifteenth": унбиш "fifteen"; утызынчи "thirtieth": утыз "thirty"; егерме алтынчи "twenty-sixth": егерме алты "twenty-six".

4.2332. Approximatives

Suffix /-lÄp/¹ "approximately so-and-so many, about": унлап "approximately ten": ун "ten"; утызлап "about thirty": утыз "thirty"; утызлап китап "approximately thirty books"; йөзләп "approximately one hundred": йөз "hundred"; йөзләп кеше "approximately one hundred people".

4.24. Adjectives from verbs

1°. Suffix /-nkE/² with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant: басынкы "modest, peaceful" originally "trampled on": бас- "to trample"; күтәренкे "elevated": күтәр- "to lift, to raise".

2°. /-gEn/ and /-kEn/ (1.532.1°): азгын "immoral": аз- "to be immoral"; үткен "sharp": үт- "to penetrate, to get through".

3°. Suffix /-gEr/ and /-kEr/: сизгеп "perceptive": сиз- "to feel"; алгыр "inventive": ал- "to take, to get"; үткер "sharp": үт- "to penetrate, to get through".

4°. Suffix /-gÄk/: тайгак "smooth": тай- "to slip on"; тузгак "dishevelled, tousled": туз- "to become dishevelled".

5°. Suffix /-Äk/: куркак "timid, cowardly": курк- "to be afraid".

6°. Suffix /-k/: уйнак "playful": уйна- "to play"; бозык "damaged": боз- "to damage"; артык "superfluous": арт- "to increase"; жыйнак "accurate": жыйна- "to collect, to gather".

7°. Suffix /-čÄk/: иренчек "lazy": ирен- "to be lazy".

8°. Suffix /-čEk/: кыланчык "coquettish": кылан- "to behave in an unnatural manner"; бейләнчек "captious, fault-finding": бейлән- "to try to find somebody's faults".

9°. Suffix /-l/: кызыл "red": кыз- "to become red-hot".

10°. Suff. /-č/ with the union vowel /-E-/: қызганич "pitiful, unhappy, miserable": қызган- "to pity"; қуркыныч "dangerous": қуркын- "to be feared".

11°. Suff. /-dEк/: ташландык "being in a stage of decay, neglected": ташлан- "to be thrown away".

12°. Suff. /-gElt/ of diminutive color-adjectives: қызылт "reddish": қыз- "to become red-hot", cf. қызыл "red" and analogous forms: сорғылт "greyish": соры "grey" (there is no verb-stem cop.).

4.25. Adjectives from adverbs

Suff. /-gE/ added to the pure-relational form with the suffix /-dÄ/ which is taken by some adverbs (*vide* 3.51.2°) and to the same form of substantives (*vide* 2.14.5°): биредәге "one who is here": биредә "here": бире "hither"; қүршедәге "neighboring, which is near by": қүршедә "in the vicinity": қүрше "neighbor"; ерактагы "distant, remote": еракта "in the distance": ерак "distant"; чит илдәге "foreign": чит илде "in a foreign country".

4.26. Compound adjectives

4.261. Coordinate composition

The coordinate compounds include 1. simple reduplications; 2. combinations with rhyming words; 3. numeral compounds; and 4. compound numerals.

4.2611. Simple reduplications: озын-озын "long-long"; кече-кече "small-small" = "tiny little".

4.2612. Combinations with rhyming words which function mostly as adverbs: аз-маз "little-by-little"; аркылы-торкылы "crosswise".

4.2613. Numeral compounds which consist of numbers belonging to the same decimal position: бер-ике "one-two", i.e., "one or two" or "some", "several"; егерме-утыз "thirty-forty", i.e., "thirty or forty", "between thirty and forty".

4.2614. Compound numerals

The numbers from 11 to 19, from 21 to 29, from 31 to 39, etc. are formed by adding the cardinal numbers 1, 2, 3, etc. to the numerals 10, 20, 30, respectively. In other words, the smaller number is added to the greater number:

11. унбер	/un-ber/	21. егерме бер	/yegerme-ber/
12. унике	/un-ike/	32. утыз ике	/utız-ike/
13. унөч	/un-öč/	43. кырк өч	/kirk-öč/
14. ундүрт	/un-dürt/	54. илле дүрт	/ille-dürt/
15. унбиш	/un-biš/	65. алтмыш биш	/almış-biš/
16. уналты	/un-altı/	76. житмеш алты	/jitmeš-altı/
17. унжиде	/un-jide/	87. сиксән жиде	/siksän-jide/
18. унсигез	/un-sigez/	98. туксан сигез	/tuksan-sigez/
19. унтугыз	/un-tugız/	99. туксан тугыз	/tuksan-tugız/

The hundreds: 100. йөз /yöz/; 200. ике йөз /ike-yöz/; 300. өч йөз /öč-yöz/, etc.

The thousands: 1000. бер мәң /ber-meŋ/; 2000. ике мәң /ike-meŋ/; 5000. биш мәң /biš-meŋ/, etc.

Only the last numeral in a compound takes the inflectional and other suffixes: ике йөз уналты 216; ике йөз уналтының "of 216"; йөз егерме бишнен "of 125"; йөз егерме бишкә "to 125", etc.

According to the rules of the official orthography, the numerals 11-19 are written together: унбиш /un-biš/ "fifteen", but the numbers 21-29, 31-39, 41-49, etc. are written separately: егерме бер /yegerme-ber/ "twenty-one".

The numerals denoting the numbers of hundreds and thousands are also written separately: ике йөз /ike-yöz/ "two hundred"; өч мәң /öč-meŋ/ "three thousand".

4.262. Subordinate composition

1°. Adjective + adjective, the first adjective functioning as an attribute: күе кызыл "dark-red" (lit.: "thick-red").

2°. Adjective + adjective from a noun, the first adjective functioning as an attribute: озын гөмерле "long-living" ("having a long life"); ак сакаллы "white-bearded": ак "white", сакал "beard"; кара күзле "black-eyed": кара "black", күз "eye".

3°. Numeral adjective + adjective: дүрт аяклы "four-legged": дүрт "four", аяклы "having legs"; өчпочмаклы "triangular": өч "three" + почмак "angle, corner".

4.3. Verbs

4.31. Verbs from nouns

- 1°. Suff. /-lÄ-/: эшлә- "to work": эш "work"; аңла- "to understand": аң "intellect"; жырла- "to sing": жыр "song".
- 2°. Suff. /-Ä-/: аша- "to eat": аш "food"; яшө-/yäšä-/ "to live": яшь /yäš/ "age"; сана- "to count": сан "number"; каны- "to bleed": кан "blood".
- 3°. Suff. /-gÄr-/ and /-kÄr-/ (1.532.1°): сугар- "to water": су "water"; жилгәр- "to fan, to ventilate, to winnow": жил "wind"; башкар- "to begin": баш "head, beginning".
- 4°. Suff. /-k-/ with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant: юлык- "to meet": юл "road, way".

4.32. Verbs from adjectives

- 1°. Suff. /-lÄ-/ (tr.) vide 4.31.1°: акла- "to make white, to whitewash": ак "white".
- 2°. Suff. /-Är-/ (intr.): күгәр- "to become blue": күк "blue".
- 3°. Suff. /-r-/ (intr.): қыскар- "to become short": қыска "short"; яхшыр- "to become good, to improve": яхшы "good".
- 4°. Suff. /-Äy-/ (intr.): күбәй- "to increase in number, to become numerous": күп "many"; киңәй- "to become wide, to widen": киң "wide"; азай- "to decrease in number, to become less numerous": аз "few".
- 5°. Suff. /-k-/ vide 4.31.4°: савык- "to recover, to regain the health": сый "healthy"; саек- "to become shallow": сай "shallow".

4.321. Verbs from numeral adjectives

- 1°. Suff. /-lÄ-/ (tr.) vide 4.32.1°: дүртлә- "to make four-fold": дүрт "four".
- 2°. Suff. /-k-/ (intr.) vide 4.32.5°: берек- "to unite" ("to become one"): бер "one".

4.33. Verbs from adverbs

- 1°. Suff. /-lÄ-/ vide 4.31.1°: татарчалаштыр- "to translate into Tatar": татарча "in Tatar" + /-lÄ-/ + /-ştEr-/ (4.354.2°).
- 2°. Suff. /-Äy-/ (intr.) vide 4.32.4°: шәбәй- "to become stronger, to become quicker": шәп "quickly".

4.34. Verbs from interjectional particles

1°. Suff. /-lÄ-/ vide 4.31.1°: безлә- "to hum": без imitation of the sound of humming.

2°. Suff. /-dÄ-/: кыштырда- "to rustle": кыштыр imitation of the sound of rustling; кетердә- "to rustle slightly": кетеркетер imitation of rustling.

3°. Suff. /-EldÄ-/: безелдә- "to hum": без imitation of the sound of humming.

4.35. Verbs from verbs

Verbs from verbs include the passive, reflexive, reciprocal, factitive, and frequentative verbs. These verbs are formed from all primary verb-stems and occupy, in the system of Tatar language, a place similar to the voices in the Indo-European languages.

All passive, reflexive, reciprocal, factitive, and frequentative verbs have both the positive and negative stem.

4.351. The passive and reflexive verbs

1°. Suff. /-n-/.

A. Passive ("to be taken") when added to stems terminating in /lÄ/ and /l/ (in the latter case the union vowel /-E-/ appears):

ал-	"to take"	-	алын-	"to be taken"
сугала-	"to plough"	-	сугалан-	"to be ploughed"
эшлә-	"to make"	-	эшлән-	"to be made"
башла-	"to begin"	-	башлан-	"to be begun"

B. Reflexive ("to dress oneself") when added to stems other than those mentioned under A, with the union vowel /-E-/ appearing after a stem-final consonant or after a semi-vowel:

бизе-	"to adorn"	-	бизэн-	"to adorn oneself"
тот-	"to hold"	-	тотын-	"to hold on"
ки-	/key-/ "to dress"	-	киен	"to dress"
ю-	"to wash"	-	юйн	"to wash"

2°. Suff. /-l-/ with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant or semi-vowel, the thus formed stem being always a passive verb:

яз-	"to write"	-	языл-	"to be written"
ю-	"to wash"	-	юыл-	"to be washed"
яса-	"to make"	-	ясал-	"to be made"
сат-	"to sell"	-	сатыл-	"to be sold"

4.352. The reciprocal verbs

Suff. /-ш-/ with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant or semi-vowel, the thus formed verb indicating that the action is performed mutually ("to see each other") or together as a form of co-operation ("to do something together"):

сейлә-	"to talk"	-	сейләш-	"to converse"
яса-	"to make"	-	ясаш-	"to assist in making"
сук-	"to beat"	-	сугыш-	"to beat each other, to fight"
жый-	"to collect"	-	жыеш-	"to assist in collecting"

4.353. The factitive verbs

The factitive verbs indicate the making someone perform an action or the making someone become something. If formed from an intransitive verb, the factitive verb is simply a transitive verb. If formed from a transitive verb, the factitive verb is a real factitive verb ("to order to do, to make do").

1°. Suff. /-т-/ added to stems of two or more syllables and terminating in /r, y, k/ or a vowel:

аша-	"to eat"	-	ашат-	"to make eat, to feed"
сейлә-	"to speak"	-	сейләт-	"to make or let speak"
кызар-	"to become red"	-	кызарт-	"to make red"
курк-	"to be afraid"-		куркыт-	"to frighten"

2°. Suff. /-р-/ , with the union vowel /-E-/ after a consonant, added to some stems with a final /t, č, š/:

бет-	"to go to an end"	-	бетер-	"to finish"
күч-	"to trans- hume	-	күчер-	"to transfer to another place"
пеш-	"to cook" (intr.)	-	пешер-	"to cook" (tr.)

3°. Suff. /-Är-/ added to some stems with a final consonant:

чык-	"to come out"-	-	чыгар-	"to let out"
куп-	"to fall out"	-	кубар-	"to tear off"
кайт-	"to return" (intr.)	-	кайтар-	"to return someone"

4°. Suff. /-dEr-/ and /-tEr-/ (1.532.1°) added to some stems of one syllable terminating in /w, y, r, l, z, n/:

яз-	"to write"	-	яздыр-	"to make write"
сал-	"to put"	-	салдыр-	"to make put"
ур-	"to harvest"	-	урдыр-	"to make harvest"
ян-	"to burn"	-	яндыр-	"to make burn"
ку-	"to chase"	-	кудыр-	"to make chase, pursue"
ки-	"to dress one self"	-	кидер-	"to make dress"

5°. Suff. /-gEz-/ and /-kEz-/ (1.532.1°) added to some stems with a final /r/ or /t/:

тор-	"to stand up"	-	торгыз-	"to make stand up"
ят-	"to lie down"	-	ятызыз-	"to make lie down"
жит-	"to reach"	-	житкез-	"to make reach"

6°. Suff. /-gEr-/ and /-kEr-/ (1.532.1°) added to some stems with a final /t/:

ЯТ- "to lie down" - ЯТКЫР- "to make lie down"

ЖИТ- "to reach" - ЖИТКЕР- "to make reach"

7°. Suff. /-kÄz-/ or /-kÄr-/: үткәз- or үткәр- "to see off": үт- "to pass".

8°. Suff. /-sÄt-/ added to the stem /kür-/ "to see": күрп- "to see" - күрсөт- "to make see, to show".

9°. Suff. /-z-/: имез- "to feed the breast to a child": им- "to suck".

10°. Suff. /-dÄr-/: аудар- "to upset, to make fall down": ау- "to fall down".

4.3531. Combinations of factitive suffixes

A factitive verb-stem may be joined by another factitive suffix. Thus combinations of factitive suffixes appear. Such verbs have the meaning of making someone make someone do something (e. g., X makes Y make Z do something).

The suffixes of the secondary factitive stem are:

1°. /-t-/ added to the factitive stems formed with /-dEr-/: белдерт- "to let [someone] make [someone] know" (or "to make someone inform someone"): белдер- "to make know": бел- "to know".

2°. /-dEr-/ added to the factitive stems formed with /-t-/ or /-z-/: ашаттыр- "to make feed": ашат- "to feed": аша- "to eat"; имездер- "to make feed the breast to a child": имез- "to feed the breast": им- "to suck".

4.354. The frequentative verbs

The frequentative verbs denote actions which are performed often, systematically, or from time to time, periodically.

1°. Suff. /-gÄlÄ-/ and /-kÄlÄ-/ (1.532.1°) added to stems with a final consonant (including /w, y/):

яз- "to write" - язгала- "to write from time to time"

кил- "to come" - килгәлә- "to come visiting from time to time"

ашат- "to feed" - ашаткала- "to feed from time to time"

ку- "to chase" - кугала- "to chase from time to time"

2°. Suff. /-шEr-/ added to stems with a final vowel:
ясаштыр- "to make from time to time": яса- "to make".

3°. Combined suff. /-gälä-/ + /-шEr-/ or the reverse combination: язгалаштыр- "to write once in a while": яз- "to write"; ясаштыргала- "to do once in a time": яса- "to do, make".

4.36. Compound verbs

The only type occurring is the subordinate type.

4.361. Subordinate composition

The subordinate compounds are verbal phrases. They consist of a verb inflected normally and preceded by a noun functioning as complement or by an adverbial expression.

4.3611. Noun as a complement

1°. As equational complement with the verb /bul-/ "to be, to become": кабул булды "he accepted": кабул "acception" + булды "he became"; нәлак булды "he perished": нәлак "destruction"; гашыйк бул- "to fall in love": гашыйк "amorous"; колак бул- "to listen attentively" (lit.: "to become ears").

2°. As direct object with the verb /it-/ or /kil-/ "to do, to make": ярдәм итте "he helped": ярдәм "help"; хөрмәт итте "he esteemed, respected": хөрмәт "esteem, respect"; фида кылды "he sacrificed himself": фида "sacrifice".

3°. As direct object with some other verbs: ант әч- "to make an oath": ант "oath" + әч- "to drink"; сүз бир- "to promise": сүз "word" + бир- "to give".

4.3612. Gerund + verb: алыш китте "he carried away": алыш "taking" + китте "he went"; алыш килде "he brought": алыш "taking" + килде "he came"; очып чыкты "he flew out": очып "flying" + чыкты "came out".

4.36121. The following types of gerund compounds are of particular importance:

1°. Verbs functioning as auxiliary verbs with gerunds: сыер сөзеп жибәрде "the cow butted": сөз- "to butt", жибәрде "released" (lit.: "released butting"); уңыш өлгереп килем "the crops are ripening" (lit.: "come ripening"); самолёт очып килем "an airplane is flying" (lit.: "comes flying").

2°. The verbs кил- "to come", бар- "to walk", топ- "to stand", and ят- "to lie down" with the gerund in /-p/ and /-ä/: эш бетеп килем "the work is ending" (lit.: "comes terminating"); яхшыра бара "he is improving" (lit.: "he walks improving").

3°. The verbs бет- "to end" (intr.), бетер- "to end" (tr.), чык- "to come out", чыгар- "to make come out" with the gerund in /-p/ denote actions completely finished: яңғырдан бөтенләй чыланып беттем "I became absolutely wet from the rain" (lit.: "I finished becoming completely wet"); барлык китапларны укып бердем "I have read all the books" (lit.: "I gave reading all the books").

4°. The verbs жибәр- "to release, to send", башла- "to start, to begin", and кит- "to go away" with the gerund in /-p/ denote intensive actions: яраланган аю акырып жибәрде дә егылды "the wounded bear roared and fell down" (lit.: "sent roaring"); диңгез бик каты котырынып китте "the sea became very stormy" (lit.: "the sea went storming very hard").

5°. The verb ал- "to take" with the gerund in /-p/ denotes an action performed in a short time: тагын бераз эшләп алырга кирәк "it is necessary to work a little again" (lit.: "there is the necessity for taking working again a little bit").

6°. The verbs жит- "to reach" and житкер- "to make reach" with the gerund in /-p/ denote the reaching of the destination: ишеккә хәтле йөгереп житте "he ran to the door" (lit.: "he arrived running at the door").

7°. The verb түй- "to be sated, satisfied" with the gerund in /-p/ denotes the performance of an action to the full satisfaction: без инде йоклап түйдик "we have already slept enough" (lit.: "we have already been satisfied sleeping").

8°. The verbs кит- "to go away" and куй- "to cast, to put" with the gerund in /-p/ denote actions performed quickly at once: егылып китте "he fell down" (lit.: "went falling"); көлеп куйды "he smiled" (lit.: "he cast smiling").

9°. The verb житкермә- "not to make reach" with the gerund in /-p/ denotes incomplete achievement of an action: үтеп житкермәде "he has not fulfilled" (lit.: "he has not made reach going through"); бая биреп житкермәде "he has undervalued" (lit.: "he has not made reach giving the price").

10°. The verb яз- "to forfeit, to be deprived of" with the first present gerund in /-А, -у/ denotes actions which are almost performed: егыла яздым "I have almost fallen down" (lit.: "I was deprived of falling down").

4.37. Compound tenses

The compound tenses consist of a form of an auxiliary verb preceded by a form of the main verb. The latter is either a finite form, a verbal noun, a participle, or a gerund.

4.371. The conditional + auxiliary verb

The conditional with the suff. /-sÄ/ (2.342) with the past tense of the auxiliary verb /i-/ "to be" denotes an action which would have led to the result desired if it had taken place ("if had done something"). The personal endings are added either to the suffix of the conditional or to the verb-form /ide/:

	Singular	Plural
1st p.	-сөм иде or -сә идем	-сәк иде or -сә идек
2nd p.	-сәң иде or -сә иден	-сәгез иде or -сә идегез
3rd p.	-сә иде	-сәләр иде or -сә иделәр

Examples: без булса идек, бу хәл килем чыкмаган булыр иде "if we had been there it would not have happened"; күгәрченнәр күк гәрләшеп торсаң иде дөнъяда! "if [one] lived in the world, cooing like doves!"

4.372. The imperative + auxiliary verb

The imperative of the third person (vide 2.343.3°) with the past tense /ide/ denotes the desirability of an action: театрга барсын иде "he should go to the theater!" or "it would be fine if he went to the theater!"

4.373. Participle compounds

The participle compounds include compounds with the defective verb /bar/ "is" (vide 2.382) and the verb /i-/ "to be", or any "normally" inflected verb + /i-/ "to be".

4.3731. The participle /bar/: бар иде "he was"; бар икән "he was".

4.3732. The first future participle

The first future participle (vide 2.363) + иде denotes the intention in the past to perform an action in the future: язачак иде "he was to read" = "he intended to read".

4.3733. The participle of necessity

The participle of necessity + иде has almost the same meaning as 4.3732: хат язасы идем "I intended to write a letter"; бүген кинога барасы иде "it would be fine to go to movies today" (lit.: "today to movies to go was").

4.3734. The second future participle

The second future participle (2.364) + иде: адресын белсәм, хат язар идем "if I knew his address I would write [him] a letter" (an action which might or would occur in the future).

4.37341. The pure-relational form with the suffix /-gÄ/ (2.1413) of the second future participle + иде : бүген кинога барырга иде "it would be fine to go to movies today".

4.3735. The past participle

The past participle + иде: мин ача язган идем, ләкин жавап алмадым "I had written to him but I did not receive an answer" (an action which had taken place in the past but did not bring any results); жирне аз-маз тырмалап, чәчкән идем, урган идем "I, ploughing the soil little-by-little, sowed, harvested" (an action which occurred periodically in the past but with no sizable effect).

4.37351. The past participle + булыр + иде: рәхсәт итсәләр, язган булыр идем "I would have written if they had permitted" (lit.: "if they had made a permission I was one who will become one who has written") (an action which would have occurred if . . .).

4.3736. The verbal noun with the suff. /-mÄkčE/

This verbal noun + иде denotes actions which the actor intended in the past to perform at that time, i.e., also in the past: мин ача язмакчы идем "I intended to write him a letter".

4.374. Gerund compounds

1°. The first present gerund, originally a participle (2.362, 2.371), + иде denotes an action which began before another past action or which occurred repeatedly in the past: без киңгәндә, ул доклад ясый иде "when we came he was [already] making a report"; ул безгә әкиятләр сейли иде "he used to tell us stories".

2°. The first present gerund + торган (тор- "to stand") + иде denotes actions which occurred in the past systematically: әби безгә кичләрен әкиятләр сейли торган иде "grandma used to tell us stories in the evenings".

3°. The first present gerund of a frequentative verb + иде denotes an action which repeatedly occurred in the past: жәйләрен мин авылга кайткальй (or кайтыштыра) идем "in summer I used to return to the village".

4.4. Adverbs

Adverbs are formed from nouns, pronouns, adjectives, participles, and adverbs.

The basic forms of many nouns and adjectives have become adverbs: бүгөн "today": бү "this" + көн "day"; яхши укый "he reads well": яхши "good", cf. яхши китал "a good book".

4.41. The pure-relational forms of some nouns and pronouns function as adverbs: башта "at the beginning, initially": баш "head"; арттан "from behind": арт "rear"; нәржирдә "everywhere": нәр "every" + жир "place" + -дә "in, at"; сукырлыктан "blindly": сукырлық "blindness" + -тан "from"; нигә "what for": ни "what"; монда "here": бү "this"; шунда "there": шул "that"; анда "there": ул "that"; тегенде "there": теге "that"; шуышында "exactly here": шуши "this"; моннан "from here": бү "this".

4.42. Special suffixes are added to stems to form adverbs.

4.421. Adverbs of manner (how?)

4.4211. Suff. /-čÄ/; adverbs of manner and measure:

1°. From nouns: татарча "in Tatar": татар "Tatar"; галимнәрчә "in a learned manner": галимнәр "savants, scholars"; кешечә "in a human manner": кеше "person"; иптәшләрчә "in a comradely way": иптәшләр "comrades"; тәлкечә "in a foxy way": тәлке "fox".

2°. From pronouns (partly demonstrative adverbs): минемчә "in my way": минем "of me": мин "I"; безненчә "in our way" (or "like we"): безнен "of us": без "we"; анча "so much": ан stem of the obl. forms of ул "that"; монча "this much": бү "this"; шунча "that much": шул "that".

3°. From adjectives: озынча "lengthwise": озын "long".

4°. From substantivized numeral adjectives: уннарча "by the tens": уннар "tens": ун "ten"; йөзләрчә "by the hundreds": йөзләр "hundreds": йөз "hundred".

5°. From participles: язганча "according to what has been written": язган past part.: яз- "to write"; мин сез әйткәнчә эшләрмен "I shall do as you say" (or "according to what you [will have] said").

6°. From adverbs: югарыгача "as above": югарыга "above".

4.4212. Suff. /-dÄy/ and /-dEy/ (vide 4.22.2°); adverbs of manner:

1°. From nouns: уктай оча "he flies like an arrow"; кешедәй "in a human way"; аյдай "in a bear-like manner": аю "bear"; күл зур көзгедәй ялтырап ята "the lake sparkles (lit.: "lies sparkling") like a large mirror": көзге "mirror".

2°. From adjectives: язгыдай "in a spring-like manner": язғы "springly": яз "spring"; қышкыдай "in a winter-like manner": қышкы "wintry": қыш "winter".

3°. From numeral adjectives: бердәй "similarly": бер "one".

4°. From participles: белердәй "as if he knows": белер : бел- "to know"; күрмәстәй "as if he did not see": күрмәс : күр- "to see"; күргәндәй "as if he had seen": күргән : күр- "to see".

4.4213. Suff. /-lÄy/ or /-lEy/; adverbs of manner, both forms being in origin present gerunds of verbs from nouns (suff. /-lÄ-/ vide 4.31.1°), the verbs in question not occurring in Tatar:

1°. From nouns: орлыклий "in an embryonic stage": орлык "embryo"; кайтышлый керермен "I shall come on my way back": кайтыш "the act of returning"; барышлый "on the way": барыш "the going".

2°. From pronouns (demonstrative adverbs): болай "so, in this manner": бу "this"; шулай "in that way": шул "that"; тегеләй "in that manner": теге "that".

3°. From adjectives: корылай "dryly": коры "dry"; тереләй "alive": тере "live"; чили "in a raw stage": чи "raw"; беренчеләй күрдем "I saw for the first time": беренче "first"; икенчеләй "secondly": икенче "second"; өченчеләй "thirdly, in the third place": өченче "third".

4.4214. Suff. /-lÄp/³:

1°. From nouns: сәгатьләп "hourly, every hour": сәгать "hour"; атналап "weekly, by the weeks": атна "week"; стаканлап "glasswise, by the glasses": стакан "glass"; икәүләп "two together": икәү "two together" (cf. икәүләп килделәр "they came two together"); өчәүләп "three together": өчәү "three together".

2°. From numeral adverbs: берәрләп "by the ones", identical in meaning with берәр "by the ones"; икешәрләп "by the twos", identical in meaning with икешәр "by the twos".

4.4215. Suff. /-lÄtÄ/, this form being, in origin, the first gerund (suff. /-Ä/) of the causative verb (suff. /-t-/) from the verb with the suff. /-lÄ-/ from nouns:

1°. From nouns: акчалата "in cash": акча "money"; икмәкжетә бирде "he gave [it] in kind" (lit.: "he gave in the way of bread").

2°. From adjectives: чилетә "wet, in a wet condition" (e.g., утын чилетә өелде "the fire wood was piled up while wet" (lit.: "wetly"); икелетә "twice as much, doubly": ике "two"; бишләтә "five times more": биш "five"; унлата "ten times more": ун "ten".

4.4216. Suff. /-şÄr/, distributive adverbs ("by what amounts?") from the numeral adjectives ике "two", алты "six", сиксән "eighty", түксан "ninety", the loan-words миллион "one million" and миллиард "one milliard" (= one billion in American), and also from the nouns ярты "half" and чирәк "quarter": икешер "by the twos"; алтышар "by the sixes"; сиксәншер "by the eighties"; түксаншар "by the nineties"; миллионшар "by the millions"; миллиардшар "by the milliards (billions)"; яртышар "by the halves"; чирәкшер "by the quarters".

4.4217. Suff. /-Är/, distributive adverbs from all the other numeral adjectives with a stem-final consonant: берәр "by the ones": бер "one"; өчәр "by the threes": өч "three"; унар "by the tens": ун "ten".

4.422. Interrogative adverbs

1°. Suff. /-čEk/: никек "how": ни "what".

2°. Suff. /-k/: ник "why": ни "what".

3°. Suff. /-čÄn/: кайчан "when": кай "what kind of".

4.423. Adverbs of time

Suff. /-En/ (when?): кышын "in winter": кыш "winter"; язын "in spring": яз "spring"; жәйләрен "in the summers": жәйләр "summers"; көнен "on day": көн "day"; төнен "at night": төн "night".

4.43. Compound adverbs

Compound adverbs are either coordinate or subordinate.

4.431. Coordinate composition

1°. Combinations of words not used separately, the second element often being a rhyming or semi-rhyming word: әпен-тәпен "stumbling, somehow", әпен and тәпен not being used separately; берем-берем "separately", берем not being used: бер "one".

2°. Combinations of words used also separately: ары-бире "to and back": ары "in that direction" + бире "hither"; көнен-төнен "day and night": көнен "on day" + төнен "at night".

4.432. Subordinate composition

This includes such types as көннәрдә беркән "once" (lit.: "one day among days"); яңабаштан "anew": яңа "new" + баштан "from the beginning"; беравыздан "univocally, unanimously" (lit.: "from one mouth"): бер "one" + авыздан "from the mouth".

4.44. Comparison of adverbs

Only such adverbs occur in a comparative form which denote qualities that can vary in degrees.

4.441. Suff. /-rÄk/ (vide 4.231): тизрәк "quicker, faster": тиз "fast, quickly"; арырак "more in that direction, further on in that direction": ары "thither"; бирерәк кил "come nearer!": бире "hither, in this direction"; миндерәк "closer to me": миндә "at me": МИН "I".

Notes

1. Historically seen, this is a gerund in /-p/ (2.372) of verbs in /-lÄ-/ (4.31.1°) from numerals (cf. 4.321.1°).
2. The suffix is actually /-kE/ added to /-n-/ of reflexive verbs (cf. 4.351.B).
3. This adverb is in origin the second present gerund (with the suff. /-p/) of a verb from noun (with the suff. /-lÄ-/). This adverb is the only existing form of the verbs in question.

5. PHRASE-STRUCTURE

5.0. A phrase is a combination of words which is part of a clause and functions as a given word-category. This means that any arbitrarily chosen group of words in a clause is not a phrase. Thus, in the clause /ul bezne öygä alip kerde/ "he led us into the house" the words /bezne öygä/ "us into the house" or /ul bezne/ "he us" are not phrases, whereas /alip kerde/ "led" (lit.: "taking entered") or /bezne alip kerde/ "led us" or /öygä alip kerde/ "led into the house" are phrases.

The head of a phrase may be a single word or another phrase.

5.01. Universal phrase-types are those which occur with words of all categories.

There are two types of phrases: coordinate and contrastive.

5.011. Coordinate phrases have two or more heads of like function which are either single words, compound words or even phrases.

Suffixes are normally added to each head of the phrase separately: /awïlda häm šähärdä/ "in the village and in the city" (мин авылда һем шәһәрдә ямәдем "I lived in the village and in the city"); /alnï, artnï, ujnï, sulnï/ "the frontside, the rear, the right, [and] the left" (алны, артны, уңны, сулны белгимиче утын кисә "he cuts wood, not noticing the front side, the rear, the right [and/or] left", i.e., not paying attention to which is what); /äxmätne, nayelne, saneyäne/ "Ahmat, Nayil, [and] Saniyä" (бакчада Әхмәтне, Наилне, Санияне очраттык "we met in the garden Ahmat, Nayil, and Saniya"; /eštä dä köräštä dä/ "in work and in struggle" (без эштә дә, көрәштә дә, дәртлеләрдән дәртлерәк "we [are] more enthusiastic than the enthusiasts [both] in work and in struggle"; /urmanda, kïrda, bolïnda/ "in the forest, in the field, in the meadow" (шундый көнне урманда, кырда, болында йөрүе үзенә бертөрле рәхәтлек бирә "on such a day [it] gives one a particular pleasure to walk in the forest, in the field, in the meadow").

Postpositions are also added to each head separately: /ay belän, nur belän/ "with the moon, with the light" (дулкыннар үйныйлар ай белән, нур белән "the waves are playing with the moon, with the light").

5.0111. Coordinate phrases may occur with a conjunction or without conjunction.

5.01111. Coordinate phrases with conjunction

1°. With one conjunction which precedes the last head, the conjunction being /häm/ "and": /yaktılık häm jılılik/ "light and warmth" (кояш жиргә яктылык һәм жылышлык бирә "the sun gives the earth light and warmth"); /yaktırtä häm jılıta/ "illuminates and warms up" (кояш яктырта һәм жылыта "the sun illuminates and warms up"); /at häm sıyır/ "the horse and the cow" (ат һәм сыер бик файдалы хайваннар "the horse and the cow are very useful animals"); /imän, kayın, usak, čirši, narat häm baška agaçlar/ "the oak, the birch, the aspen, the fir, the pine, and other trees" (безнен урманнарда имән, каен, усак, чырши, нарат һәм башка ағаçлар үсәләр "in our forests [there] grow the oak, the birch, etc."); /ura, suga häm jılıgärä/ "mows, threshes, and winnows" (комбайн ашлыкны ура, суга һәм жылгәре "the combine [i.e., a harvesting machine] mows, threshes, and winnows the corn"); /salkinča häm yaŋgırlı/ "cool and rainy" (көн салкынча һәм яңгырлы "the day is cool and rainy").

2°. With more than one conjunction

A. Particle /dÄ/ placed after every head: /šähärdä dä, awïlda da/ "in the city and in the village" (шәһәрдә дә, авылда да тормыш күчелләндә "living both in the city and in village was pleasant"); /narat ta, kayın da, imän dä/ "pines, and birches, and oaks" (безнен урманнарда нарат та, каен да, имән дә үсә "in our forests [there] grow pines and birches and oaks").

B. Conjunctions /yä/ "either" before the first head, /yäki/ "or" before the second head, and /yäysä/ "or" before the last head: /yä kino, yäki spektakl, yäysä Jiyiliš/ "either movies or a stage play or a meeting" (завод клубында нәр көн я кино, яки спектакль, яйсә жыелыш була "at the factory club [there] is everyday either a motion picture or a stage play or a meeting".

C. The conjunction /ney/ preceding each head "neither . . . nor": ни арба, ни чана "neither carriage nor sled" (is said about the poor condition of roads in early spring or fall); ни Аллага, ни муллага "neither to God, nor to mollah" (i.e., of no use to anybody); ни миңа, ни сиңа "neither to me, nor to thee"; бу чәчәкнең ни тәсе матур түгел, ни исе юк "neither has this flower a beautiful color, nor does it have any smell".

5.01112. Coordinate phrases without conjunction

Coordinate phrases without conjunction consist of two or more heads juxtaposed: /alnī, artnī, ujnī, sulnī belmeyčä/ "not knowing (i. e., not paying attention to) the frontside, the rear, the right, the left"; безнен армиябез, батыр очучыларбыз, көчле флотыбыз ватаныңызны дошманнадан саклый "our army, our valiant fliers, our strong fleet protect our homeland from the enemies"; /urmanda, kirda, bolında/ "in the forest, in the field, in the meadow" (шундай көнне урманда, кырда, болында йөрүе үзенө бертөрле рәхмәтлек бире "it gives one [lit.: to oneself] a unique pleasure to walk on such a day in the forest, in the field, in the meadow"); якында гына таулар; урманнар, болыннар яшөреп күренеллэр "nearby only mountains, forests, meadows are seen" (lit.: "are seen being green"); ак чәчле, яғымлы йөзле, мәлаем күзле бу бабай безнен белән сейләшеп утырырга бик яраты иде "this white-haired, friendly-faced, gentle-eyed grandfather liked very much to sit and converse with us"; авыл советы, колхоз идарәсе, клуб, мәктәп—һәммәсә дә авылның иң матур бер жириенә урнашканнار "the village soviet, the collective-farm office, the club, the school, all of them were located in the most beautiful place of the village"; бу тауларның өсләрендә, тирән чокырларда, тау араларында нинди генә ағачлар, нинди генә жимешләр, нинди генә үсемлекләр үсмиләр "what kind of trees, what kinds of fruit, what kinds of plants are (lit.: "are not") growing on the tops of these mountains, in the deep depressions, in the spaces between the mountains!"

5.012. Contrastive phrases

Contrastive phrases consist of a head and elements which contrast it with other features of the context.

There are the following particular cases: with contrastive conjunctions and without conjunctions.

5.0121. With contrastive conjunctions

1°. Conjunction /läkin/ "but": /salkınča läkin matur/ "cool but nice" (көн салкынча, ләкин матур "the day [is] cool but nice").

2°. Conjunction /ä/ "but": урак белән уралар, ә чалгы белән чабалар "[one] harvests with a sickle but mows with a scythe".

3°. Conjunction /bälkey/ "but, on the contrary": яңгыр туктамады, бәлки көчәйде "the rain has not stopped, but it has even increased".

4°. Conjunction /xäl-bu-key/ "but the point is that". миңем өчен жайлы имеш, хәлбуки минем өчен бердә жайлы түгел "it is allegedly (имеш) for my convenience but the matter is that it is not convenient at all to me".

5.0122. Without conjunctions

1°. Noun, pronoun, or adjective + /tügel/ "not but" + optionally a word of a meaning contrasting with the first head: бу ат түгел [сыер] "this [is] not a horse [but a cow]"; син түгел [мин] "not thou [but I]"; ак түгел [кара] "not white [but black]".

2°. Verb + /tügel/ "not": киләчәк түгел "he will not come" (implies that he will stay there where is now); уңмаган түгел "he did not succeed" (implies that he failed).

5.1. Nominal Phrases

Nominal phrases have as their head a noun or any word which functions as a substantive (noun).

5.11. Attribute + head

5.111. Attributive phrases with the attribute in the nominative singular and invariable (possessive phrases excluded).

1°. A noun or equivalent phrase as an attribute.

A. The noun indicates a measure: йөз баш сыер "one hundred heads of cows" (head as unit); биш баш умарта "five beehives" (lit.: "five heads of beehives"); ике кап шырны "two boxes of matches".

B. The attribute is a proper name (name of a person), the head is a noun (usually a kinship term) which does not have a possessive suffix added to it and which specifies who the person in question is: Гыйльман бабай "grandfather Gïylman"; Хәдичә түти "aunt Xädičä".

C. The attribute is a noun (mostly a professional one) which modifies a proper name: тимерче Гали "the blacksmith Ali"; юлдаш Мансуров "comrade Mansurov".

2°. An adjective or any other word functioning as an adjective (noun, pronoun, numeral adjective, participle).

A. Adjective: ал байрак "red banner"; ал байрактан "from the red banner"; зур бакча "a large garden"; зур бакчадан "from the large garden".

B. Numeral adjective:

a. Head is optionally a plural when it denotes time: өч атна or өч атналар "three weeks".

b. Head is always a singular in all the other cases: биш кеше "five persons"; алты китап "six books"; унлап бүре "approximately ten wolves".

C. Noun: алтын йөзек "golden ring"; таш йөрөк "stone heart" (i.e., as hard as stone, cruel).

D. Pronoun: бу китап "this book"; теге бала "that child".

E. Participle: укыган кеше "a learned man"; киләчек заман "the coming time" (i.e., future); агар су "running water".

F. A phrase with a participle as head with a direct object or another complement: китап укыган кеше "a man who has read a book"; шәһәрдән кијигән эшче "a worker who has come from the city"; суга баткан Нәфисәнәң анасы "the mother of Nәfisä who was drowned (lit.: "in water drowned Nәfisä's mother", it was Nәfisä who was drowned); стенага терәлгән зур пыяла шкаф "a huge cupboard which was leaning against the wall".

Note: An attributive participle of an active verb functions both as an active and as a passive form: киләсе кеше "a person who will come"; барасы юл "a road which will be traveled on".

A participle governing a direct-object form is active. A participle preceded by a nominative is passive: сезне күргән кеше "a person who saw you"; сез күргән кеше "a person seen by you" (lit.: "you seen person"); мин бараачак шәһәр "the city to which I shall go".

G. A special case is an equational-complement phrase without verb which functions as an attribute. Such a phrase consists of a noun always provided with the possessive suffix of the third person which (i.e., the noun) functions as subject of the phrase, and an adjective which functions as a predicate: башы тишек кеше "a thoughtless person" (lit.: "his-head-perforated person").

H. A special case is the verbal noun functioning as an attribute. Its characteristic feature is that it can have an adverbial complement, like a participle: ана теленнән уку дәреце "a lesson of native language" (lit.: "from-the-mother-tongue reading lesson").

I. An attribute may be a noun with a postposition, the modified noun being a verbal noun: империалистларга каршы сугыш "the war against the imperialists".

5.1111. When there are two or more attributes they follow each other in this order:

1°. The adjective is closest to the head, the numeral adjective preceding it: өч ак ат "three white horses".

2°. A demonstrative pronoun usually precedes everything else it modifies: бу зур әй "this large house"; бу өч ат "these three horses".

When there are many attributes, the pronoun /bu/ "this" may be closest to the head, in which case it serves to emphasize the head: ак чәчле, ягымлы йөзле, мәлаем күзле бу бабай безнен белән сөйләшеп утырырга бик ярата иде "this white-haired, friendly-faced, gentle-eyed grandfather liked very much to sit and converse with us".

3°. A relative clause precedes everything else it modifies, the relative clause being introduced by an interrogative pronoun functioning as a relative pronoun, and the modified element being introduced by a demonstrative pronoun: ким эшләми, шул ашамый "he who does not work, does not eat" (lit.: "who does not work, that does not eat"); кемнең белеме бар, шуның қадере бар "he who has the knowledge has [also] the honor" (lit.: "whose knowledge there is, of that one the honor is").

In the language of poetry also the reverse order occurs: бәхетле шул баладыр, кайсы дәрсенә күңел бирсө "that is a fortunate child which gives [all its] heart to its classwork!" (lit.: "fortunate that child which to its lessons the heart if it gives").

5.112. Possessive phrases

Three types occur: 1. the attribute is a noun without pure-relational suffix and the head is a noun provided with the possessive suffix of the third person; 2. the attribute is a noun (or a pronoun of the third person) with a pure-relational suffix and the head is a noun with the possessive suffix of the third person; 3. the attribute is a pronoun of the 1st or 2nd person and the head is a noun with or without the possessive suffix of the 1st or 2nd person respectively.

5.1121. Attribute without pure-relational suffix

1°. Proper names other than names of people function as attributes without pure-relational suffix, the modified noun (which always indicates what the object named is, e.g., city, river, mountain, newspaper, magazine, etc.) always taking the possessive suffix of the third person: Балтик диңгезе "the Baltic Sea" (lit.: "Baltic Sea its"); Насыри урамы "the Nasiri Street"; Казан шәһәре "the city of Kazan"; "Совет әдәбияты" журналы "the magazine Soviet Literature"; татар теле "the Tatar language"; татар әдәбияты "Tatar literature".

2°. An attribute denoting an indefinite possessor is a nominative, the head always taking the possessive suffix of the third person: **китап тышы** "book cover, the cover of a book".

3°. A particular case is the nominative followed by a noun which functions as a postposition, the possessive suffix of the third person being added to the latter: **китап ёстенде** "on the book".¹

5.1122. Attribute with the pure-relational suffix /-нЕү/

Such an attribute denotes a definite possessor. The head has always the possessive suffix of the third person: **тауның күркө - таш, башның күркө - чәч** "the beauty of the mountain is the rock, the beauty of the head is the hair"; **бы китапның тышы** "the cover of this book".

5.11221. The superlative-adjective phrase is identical with the phrases given in 5.1122 with the difference that the former is an adjective phrase: **тауларның иң биек** "the largest of the mountains".

5.1123. The attribute is a pronoun of the 1st or 2nd person, the head having optionally the respective possessive suffix: **минем дәфтәрем** or **минем дәфтәр** "my notebook"; **безнең мәктәбебез** or **безнең мәктәп** "our school".

5.1124. The attribute itself may take a possessive suffix of the first or the second person, the head taking the possessive suffix of the third person, because the attribute may denote an object which in its turn may belong to somebody: **атымның башы** "the head of my horse".

5.12. Head + attribute

There are two types of such phrases: 1. names of persons and 2. phrases with a substantive in apposition.

5.121. Names of persons

The first name precedes the last name: **Мәжит Гафури; Габдулла Тукай.**

5.122. Noun in apposition

A noun may occur in apposition, following the head: **Нәғисәнең анасы, Зәйтүнә апа, газета китереп, бик каты куркытты** "Näfisä's mother, aunt Zäytünä, bringing the paper, frightened [them] very much"; **Жиһанша карт - Зәйнәпләрнең иске күршесе - бу минутта Зәйнәпке бик якын булып күренде** "the old man Jihanša, an ancient neighbor of the Zäynäp family (lit.: "of the

Zäynäps"), appeared, in this minute, very near to Zäynäp"; миң үзәм "I myself"; сугышта чагында Хәйдәрнең, үзенең дә ин сағынгани балалар булды "even at the time of battle, the foremost subject of his own, Xäydär's longing, were [his] children".

5.2. Adjectival Phrases

In adjectival phrases the head is an adjective or a part of speech which functions as an adjective (e.g., participle).

5.21. Attribute + head

1°. The attribute is an adverb or equivalent (e.g., a noun with a pure-relational suffix): бик зур "very large"; ин матур "most beautiful"; ал-ак "snow-white" (lit.: "absolutely white"); нефтькә бай "rich in oil"; эшкә сәләтле "gifted for work"; тәскә матур "beautiful as far as the color is concerned" (lit.: "to color beautiful"); эшкә батыр "valiant in work" (lit.: "valiant to work"); күзгә яғымлы "pleasant to the eye"; безгә якын "close to us".

2°. A participle as an attribute may have a direct object or an adverbial complement: куркудан калтырган "one who trembled for fear"; ачтан үлгән "dead from starvation".

3°. Adjectives in the comparative are preceded by a noun (pronoun, etc.) with the pure-relational suffix /-dÄn/ "from". The adjective may or may not have the comparative suffix /-rÄk/: аттан биек or аттан биекрәк "bigger than a horse"; аннан яхши or аннан яхширак "better than he".

4°. The superlative is formed by /ig/ "most" placed before the invariable form of the adjective: ин яхши "the best". The object with which the comparison is made is denoted by a noun with the pure-relational suffix /-nEj/. When the superlative form of the adjective is a member of a phrase other than attribute (i.e., when it is a subject, predicate, or complement), the adjective takes the possessive suffix of the third person: армияләрнең ин көчле "the strongest (attribute) of all armies"; армияләрнең ин көчлесе ["is] the strongest of all armies".

5°. An adjective may be preceded by any other part of speech which functions, in this case, as its attribute: ун метр озын "ten meters long"; ёч карыш кин "three spans wide".

6°. Numeral adjectives as heads occur in phrases of the following special types:

A. Fractions. The denominator is a cardinal numeral provided with the pure-relational suffix /-dÄn/: жидедән биш 5/7 (lit.: "from seven five").

B. The word /yarïm/ "half" follows a numeral or a noun with a numeral functioning as the latter's attribute: ике метр ярым "two and half meters" (lit.: "two meters half"); өч ярым "three and a half".

C. The word /yartï/ "half" precedes a numeral: ярты йөз "half a hundred".

5.3. Pronominal Phrases

There occurs only one type and this is a phrase consisting of a personal pronoun and a substantive in apposition.

1°. With the reflexive noun /üz/ "self" in apposition, the latter always provided with a possessive suffix of the same person as the preceding pronoun: мин үзем "I myself"; син үзен "thou thyself"; алар үзләре "they themselves".

2°. With the noun /hämmä/ "all" provided with a possessive suffix of the same person as the preceding pronoun: сез һәммәгез дә килергә тырышыңыз "you all of yourselves make an effort to come!"

3°. With a collective noun (4.121.2°) in apposition: без дүртәү барабызы "we four [persons] together go".

5.4. Adverbial Phrases

Any noun or equivalent phrase provided with a pure-relational suffix or with a pure-relational suffix + postposition, or any noun without pure-relational suffix but with a postposition may occur in adverbial function: ул урманнан килде "he came from the forest"; директор белән сейләшү "to converse with the director"; дулкынга каршы "against the waves".

In particular, the following types occur:

5.41. Attribute + head

The attribute may be:

1°. An adverb: /bik yaxši/ "very well": бик яхши укий "he reads very well"; бигрәк тиз "very fast": балык бигрәк тиз үрчи "fish procreates very fast".

2°. An adjective: /akillî kešečä/ "in the manner of an intelligent person"; /ač büredäy/ "like a hungry wolf".

3°. A noun in the basic form used adverbially: /artık küp/ "too much" (lit.: "excess much"); артык күп сейли "he talks too much".

5.42. Head + attribute

In poetry there occur adverbial phrases of the type /karši utka/ "opposite the fire": өч-дүрт бүре утырганнар каршы утка "three or four wolves sat opposite the fire".

5.5. Postpositional Phrases

1°. A noun or a personal pronoun or equivalent phrase followed by a postposition: трактор белән "with the tractor"; китап өчен "for the book"; синец белән "with thee"; авылга таба "in the direction of the village"; кичәдән бирлә "since yesterday".

2°. Quasi-postpositional phrases with a noun or equivalent phrase followed by a noun provided with the possessive suffix of the third person: өстәл өстенде "on the table" (lit.: "table on its top").

3°. Personal pronoun + quasi-postposition provided with a possessive suffix corresponding, in person, to the pronoun: минем янымда "by my side".

5.6. Verbal Complement

5.61. Equational complement consists of a substantive, pronoun, adjective, or equivalent phrase in the basic (i. e., subject) form with or without a predicative element, i. e., an auxiliary verb or predicative suffix. The predicative element agrees, in person, with the subject. However, agreement in the third person plural is optional.

1°. With a verb: мин студент идем "I was a student"; Мансур исемлектә беренче иде "Mansur was the first in the list"; Латыйпү бик көчле иде "Latīypü was very strong".

2°. With a predicative suffix: ул язучыдыр or ул язучы "he is a writer"; алар студентлардыр "they are students"; мин язучымын "I am a writer".

3°. The third person plural may optionally be a singular although the subject is a plural: таулар биек иде "the mountains were high".

5.62. Direct object complement

A direct object complement has either the basic, suffixless form or the form of the direct object with the pure-relational suffix /-nE/.

5.621. Direct object complement without suffix

Substantives which denote indefinite objects void of any characteristic features making them distinguishable from other, similar objects, appear in a suffixless form: бала китап укый “the child reads a book”; МИН хат яздым “I wrote a letter”.

5.622. Direct object complement with the suff. /-nE/

1°. Substantives have the suffix when the direct object is definite, i. e., when it has some characteristic features, an attribute, etc.: бы мәкаләне СИН әлбәттә укып чыгарга тиешсөң “thou must by all means read this article”.

2°. The reflexive and interrogative nouns take always the suffix /-nE/: ул үзен һәлак итте “he has destroyed himself”; СИН кемнә күрдәң “whom did you see?”

3°. Proper names always take the suff. /-nE/: МИН Нәғисәне күрдем “I saw Näfisä”.

4°. Pronouns take always the suff. /-nE/: ул мине күрде “he saw me”; МИН аны күрдем “I saw him”.

5°. A clause with a participle: participle with the suff. /-nE/ and the actor indicated by a nominative indicate that the predicate affects the action of the participle: МИН СИН УКЫГАННЫ ЯРАТАМ “I like your reading” = “I like the fact that you read” (not “what you read”, the latter being expressed by a phrase with a participle, as a head, provided with a possessive suffix and the actor indicated by a noun [pronoun, etc.] with the pure-relational suffix /-nEj/: МИН СИНЕҢ УКЫГАНЫҢНЫ ЯРАТАМ “I like what you read”).

5.63. Adverbial complement

An adverbial complement may be an adverb, a noun provided with a pure-relational suffix (including the direct-object suffix /-nE/), a noun in the nominative (basic form), a noun or pronoun with a postposition, a participle phrase with a participle provided with a pure-relational suffix, gerund, gerundial phrase.

1°. Adverb: балық тиз үрчи “fish procreate fast”.

2°. Adjective with a pure-relational suffix: ул яңадан буяды “he repainted” (“painted anew”).

3°. Noun with a pure-relational suffix: без мәктәптә укыйбыз "we study in school"; Зәйнәптән китапны алдым "I took the book from Zäynäp".

4°. A particular case is the suffixless direct-object form of a noun which functions as adverbial complement indicating time: ул бер ай практикада булды "he was on practical work for a month"; Үткән ел әлеге суга баткан Нәфисәнәң анасы "the mother of above mentioned Näfisä who (i. e., Näfisä) had drowned last year"; һәр көн, иртәле-кичле салкыннар булып тора "every day, morning and evening, cold weather stays".

5°. A particular case is the direct-object form provided with the suffix /-nE/ which indicates a definite time: бер көнне яр буендағы куаклықка жиләккә киттек "one day we went for berries to the bushes which are on the bank".

6°. A particular case is the suffixless direct-object form which serves to indicate the object into which the direct object is transformed: мине мәстком председателе итеп сайладылар "they elected me the chairman of the local".

7°. Noun or pronoun with a postposition: мәктәп өчен "for the sake of the school"; эти белән "with the father"; синец өчен "for thy sake".

8°. Participial or verb-nominal phrase with a participle or verbal noun respectively, provided with a pure-relational suffix and with or without a postposition: мин мәктәпкә укырга килем "I came to school in order to study"; мин үземнәң этем белән бергә чокыр буйлап күтәрелгендә, эссе июль көне иде "it was a hot day of July when I, together with my own dog, was climbing the ravine"; ярышның үзен тасвир итүгә керешүдән әлек үземнәң хикәймдә катнашуучыларның һәркайсы турында берничә сүз әйтү артык булмас дип саныйм "before I proceed to the description of the competition itself, I believe it not to be superfluous to say some words about each of the characters in my tale".

9°. Gerund: ул тырышып эшли "he works industriously" (lit.: "he works making efforts"); кич якынлашып килем "the evening is approaching" (lit.: "the evening comes becoming near"); юл буенда жимеш бакчалары яшәреп калалар "by the side of the road orchards" (lit.: "fruit gardens") are covered with green foliage" (lit.: "remain being green").

10. Gerundial phrase: хатны укыгач, Зәйнәп бик шатланды "after having read the letter, Zäynäp greatly rejoiced"; поезд килгәнче утырабыз "we sit before the train comes"; яңғыр тұктагач, балалар урамга чыктылар "when the rain stopped

the children went into the street"; жил басылып, нава тәмам тыныцланды "the wind calmed down and the weather became completely calm"; буран басылғанчы, юлға чыкмый тордык "we still did not go on the road before the blizzard had stopped"; машина килем түктаганны күргөч тә, Нәсимә апа ашыга-ашыга аны каршы алырға йөгерде "having seen that the engine had arrived and stopped, Aunt Nәsimә ran quickly towards it in order to receive it"; биш сум чамасы акча жыелғац "when there had accumulated money [amounting to] about five roubles"; ул чишенеп яңадан киенгәнче, тағын бер сөгатті үтте "another hour passed before he redressed".

Notes

1. This is the reason why such nouns as /östendä/ "on top, on" are not regarded as true postpositions, because the latter never take possessive suffixes.

6. CLAUSE-STRUCTURE

6.0. A clause may consist of one or more words or phrases: киілдем "I came"; көн кояшлы "the day [is] sunny"; сез Маратны беләсез? "do you know Marat?". Clauses may be joined to other clauses, thus forming compound clauses. Clauses are classified in full and minor clauses.

6.1. Full Clauses

Full clauses have as their basic element the predicate. The latter may occur with or without subject.

With subject: мин күрдем "I saw".

Without subject: күрдем "[I] saw".

6.11. The predicate

The predicate has as its center:

1°. A verb, including compound verbs and compound tenses: күк йөзө яктыра "the sky (lit.: "the face of the sky") brightens"; мин авыруга ярдем иттем "I helped the sick person"; мин китапны алыш киілдем "I brought the book"; самолёт очып киілө "an airplane is flying"; эш бетеп киілө "the work is going to an end"; мин яңғырдан бетенләй чыланып беттем "I became completely wet from rain"; хат язасы идем "I intended to write a letter"; адресын белсәм, хат язар идем "if I knew his address, I would write [him] a letter".

2°. A noun, adjective, pronoun, verbal noun, participle or equivalent in nominative. Such a clause has the meaning "identity of things indicated by the subject and predicate".

A. With a verb as a copula: Вәли инженер булган "Wäli has become an engineer"; Мохтар уқытуучы булып "Mokhtar will be a teacher"; киңә көн матур иде "yesterday the weather (lit.: "the day") was beautiful"; хат язасы идем "I intended to write a letter".

B. With a predicative suffix (mostly with a zero-suffix of the third person): мин инженермен "I am an engineer"; алар студентларды "they are students"; язучысың "thou art a writer"; сиз укучыларсыз "you are students".

C. Without verb or predicative suffix: МИН — большевикларның фронт штабы разведкасыннан Карабанов "I [am] Karabanov from the intelligence of the headquarters of the Bolshevik front"; Әйткән сүз — аткан ук "a spoken word [is] an arrow which has been shot"; безнең өйдә без жидау "we are seven in our house"; Сарық абзый, син көчелерек "Uncle Sheep, thou art stronger"; ә колхоз кемнеке ? "but whose [is] the collective farm?"; колхоз — синеке дә, минеке дә "the collective farm is both thine and mine".

3°. A noun, pronoun or equivalent with a pure-relational suffix: мин Казаннанымын "I am from Kazan".

4°. Interjection: ул аяклар, мин сиңа әйтим, тратта-та да тратта-та "those feet, I tell you, [make] tratta-ta and tratta-ta" (sounds of clattering).

A predicate is modified as a whole by an adverb: бу китап бик яхшы "this book is very good".

6.12. The subject

The subject may be a noun, a substantivized adjective, a pronoun, numeral or verbal noun or participle, a phrase or even a clause.

The subject is in nominative, i. e., without pure-relational suffix: Марс мәктәпкә китте "Mars went to school"; бакчада кошлар сайрыйлар "birds sing in the garden"; жир йомшартылды "the earth was made soft"; Вәли бик матур шигырь язган "Wäli has written a very beautiful poem"; бүген наға жылы "today weather is warm"; Тукай — шагыйрь "Tukai is a poet"; Азат тырышып укый, ул — пионер "Azat studies industriously, he [is] a pioneer" (i. e., a boy scout).

6.121. Agreement between the subject and predicate is always obligatory in actor-action clauses when the predicate is a verb-form: мин кичә жыельышка калдым "I remained yesterday at the meeting".

6.122. Agreement in person is not obligatory in equational clauses, when the predicate is a substantive or adjective: МИН колхозчымын or мин колхозчы "I [am] a collective farmer"; без колхозчыбыз or без колхозчы "we [are] collective farmers".

6.123. There may be no agreement in number in the following cases:

1°. In actor-action clauses the verb may be a singular when the subject is the pronoun алар "they" or a substantive in a plural-form: алар кайтылар or алар кайтты "they returned"; ашлыклар

үчте "the crops grew"; башаклар пеште "the ears ripened"; таулар биек иде "the mountains were high"; аның төньяк өлемешенә Волга, Урал, Терек һәм Кура елгалары агып тәшә "in its northern part the rivers Volga, Ural, Terek, and Kura join it" (i. e., the Caspian Sea).

2°. In equational clauses the predicate may be a singular, although the subject is a plural: без колхозчыбыз or без колхозчыларбыз "we [are] collective farmers".

6.124. Compound subjects

1°. A verbal predicate (i. e., a verb form functioning as a predicate) may be a singular although the subject is a compound subject of the third person and includes even plural-forms: безнең армиябез (sing.), батыр очуучыларбыз (plur.), көчле флотыбыз, житеz кавалериябез ватаныбызын эчке һәм тышкы дошманнардан сакый (sing.) "our army, our valiant fliers, our mighty navy, our mobile cavalry protect (sing.) our homeland from the internal and external enemies"; искән әкрен жил белән яфрак, агаçлар калтырый "the leaves, the trees are shaking in the slow blowing wind".

2°. In equational clauses the noun of the predicate is a plural when the compound subject consists of proper names: Нәфисә һәм Моктар укучылар "Näfisä and Mokhtar [are] students".

3°. The predicate is a plural first person when the compound subject is a pronoun of the first and second person: миң һәм син колхозда эшлибез "I and thou [we] work in a collective farm".

4°. The predicate is a plural second person when the subject phrase contains the second person pronoun and the third person pronoun or a substantive: син һәм ул яхши укучысыз "thou and he are good students"; син һәм Нәфисә яхши укыйсыз "thou and Näfisä study well".

6.125. Pause (||)

In some instances the pause is an important mark of the subject.

1°. After a noun which is followed by a noun: Волга Днепрдан озынрак /wolga || dneprdan ozınrak/ "Volga [is] longer than the Dnepr"; Азат Илдардан олырак /azat || ildardan olırak/ "Azat [is] older than Ildar".

2°. After a demonstrative pronoun: бу — китап /bu || kitap/ "this is a book" (without pause, i. e., /bu kitap/ is "this book", i. e., attribute + head).

3°. After a substantivized adjective: кара шешә әченде иде /kara || šešä ečendä ide/ "ink was in the bottle" (without pause, i. e., /kara šešä ečendä ide/ is "was in a black bottle").

4°. After a numeral adjective: ун тапкыр ун — йөз /un tapkır un || yön/ "ten times ten [is] hundred".

5°. After a participle: туры әйткөн котылыр, ялғанлаған тотылыр /turı äytkän || kotılır, yalganlagan || totılır/ "he who spoke the truth will be saved, he who lied will be caught"; тырышкан табар /tırıškan || tabar/ "he who made efforts will find".

6.2. Types of Intonation and Clause-Structure

There are three main types of clause-intonation according to which clauses may be classified.

6.21. Declarative clauses

1°. Falling intonation: the pitch is higher at the beginning of the clause and falls on the stressed syllables of the successive phrases to a lower point on the stressed syllable of the last phrase. This type of intonation indicates that the clause is the last in the sentence /./. As example may serve the second clause of the following sentence: Эт санитар отряд янына чапты һәм безнең санитарларны китерде. Санитарлар mine ülemnän kotkardılar /sanitarlar mine ülemnän kotkardılar/ "the medical aids saved me from death".

2°. Falling-level intonation (comma intonation): the pitch is high at the beginning of the clause, falls and remains level. This type indicates that a further clause is to follow in the same sentence. As example may serve the first clause of the sentence given above: /et || sanitär aträd-yanına čaptı häm bezneñ sanitarlarnı kiterde/: _____ "the dog ran to the medical platoon and brought our medical aids".

6.211. The normal order is: subject + predicate: кошлар сайрыйлар "birds are singing"; яз житте "spring has come".

Likewise, the complement usually precedes the predicate and follows the subject: бала китап укый "the child reads a book".

6.212. In poetry and in political slogans the order may be reversed. In such instances the elements at the beginning of the clause are felt to be emphasized: яратам МИН КИҢ қырларны "I love the wide fields"; яшесен очуышылар "long live the fliers!".

6.213. In negative clauses the predicate has a negative.

1°. The predicate is a negative verb-form: МИН АНЫ КҮРМӘДЕМ "I did not see him".

2°. The predicate may be a participle with түгел "not": ул КИЛӘЧЕК ТҮГЕЛ "he will not come"; ЯШЛЫК УҢГАН ТҮГЕЛ "the crops have not grown".

3°. The predicate may be a noun or adjective with түгел: бу ағаč түгел /bu || agač tügel/ "this is not wood"; бу китап ЮНЬ ТҮГЕЛ "this book is not inexpensive"; ул кеше миңа таныш ТҮГЕЛ "that person is unknown to me".

4°. The predicate may be the negative noun юк: аны һич құрғәнem юк "I have never seen him" (lit.: "him at all my having seen not", i. e., "there has never been my seeing him").

5°. A predicate with a double negative is positive: ЯШЛЫК УҢМАГАН ТҮГЕЛ "the crops have not not grown", i. e., "the crops have grown".

6.22. Interrogative clauses

Two types of interrogative clauses occur.

1°. With rising intonation: clauses in which the predicate is questioned the latter takes one of the interrogative particles or may not take it. In such clauses the pitch is high on the last accented syllable of the clause: —— /sez maratnī beläsez/ сез Маратны беләсез? "do you know Marat?"; — /zäkiyä kildeme/ Зәкия килдеме? "did Zäkiyä come?"; —/yangır tuktadiminey/ яңыр туктадымыни? "has the rain really stopped?".

2°. With falling intonation. Clauses which contain an interrogative word such as /kem/ "who?", /närsä/ "what?", /nindey/ "what kind of?", /kayda/ "where?", /kayčan/ "when?", etc. functioning as any element other than predicate.

A. With falling intonation. Clauses of two elements (subject + predicate): кем бар — /kem bar?/ "who is [it]?" ; нәрсә бар — /närsä bar?/ "what is [it]?" ; ни булды — /ney buldī?/ "what has happened?".

B. With rising-falling intonation. Clauses of more than two elements: the intonation rises on the accented syllables, the pitch reaches its peak on the accented syllable of the interrogative word and falls: кичә сезгә кем килде —— /kičä sezgä kem kilde?/ "who came to you yesterday?".

6.23. Exclamatory clauses

The pitch remains level on all stressed syllables and the stress is stronger than usual /!/: _____ их, нинди матур чәчәк! /ix, nindey matur čäčäk!/ "oh, what a beautiful flower!"; дәфтерне пычратып язмагыз! /däftärne pičratıp yazmagız!/ "do not soil the notebook!" (lit.: "do not write soiling the notebook!"); суны кирексезгә коймагыз! /sunı kiräksezgä koymagız!/ "do not pour water unnecessarily!".

6.3. Minor Clauses

Minor clauses are: 1. fragmentary (incomplete) clauses which can be expanded by adding other elements which are lacking, or 2. interjectional clauses.

6.31. Fragmentary clauses

Fragmentary clauses are:

1°. Substitutes for complete clauses in vivid descriptions in which images follow each other in a swift succession: Якшембе көн. Иртә сөгать уннар чамасы "Sunday. Approximately ten o'clock in the morning" (for: "it is Sunday, it is approximately ten o'clock in the morning"); Карлы яңғыр. Окоп. Төн. Сүйк. "Rain with snow. A trench. Night. Cold".

2°. Fragmentary clauses in dialogue, questions and answers: Итеп бармы? — Юк! "Do you have meat?" — "No!"; Улым, Сәлимжан кайсы йортта тора? — Нинди Сәлимжан? — Балтачы Сәлимжан. — Әнә теге йортта. "My son, in what house does Selimjan live?" — "What Selimjan?" — "The hammerer Selimjan." — "There, in that house."

3°. Vocatives: Иптәш Мансуров! "Comrade Mansurov!".

4°. Greetings, book titles, contents of captions, signboards, etc.: Сәлам! "Greetings!"; Таң атқанда "At down." (title of a novel by Kamal); Урта Мектәп "Secondary school" (a signboard).

6.32. Interjectional clauses

Interjectional clauses occur usually with exclamatory intonation.

1°. Phrases of normal construction: Менә кайда дөнья! "So this is where the world is!".

2°. Special words such as interjections: Ини! — диде Гариф "Aha," said Garif".

6.4. Combination of Clauses

There are two types: coordinate and subordinate clauses.

6.41. There occur two types of coordinate clauses: 1. without conjunctions and 2. with conjunctions.

6.411. Coordination without conjunctions: ашлыклар үсте, башаклар пеште "the crops grew, the ears became ripe"; агым су ялтыравыкыл күксөл бозга уралып ята, урманлык матур гына акка буяла, сахраларны да ал-ак чаршай каплап ала "the streaming water whirls on the sparkling bluish ice, the wooded country acquires a beautiful white color, an absolutely white curtain covers even the [wide] space"; жир яшермәс, гөл ачылмас, төшми яңгыр тамчысы "the earth does not become green, the rose does not unfold, the rain drops do not fall".

6.412. Coordination with conjunctions

The conjunctions used in coordinate clauses are those enumerated in 3.71 and the particle /dÄ/ vide 3.81: жил басылды, һәм көн матурланды "the wind stopped and the day became beautiful"; яз килер, һәм сез тагын да алма, кыяр бакчаларында дүрт аякланы кунакка йөрерсез "the spring will come and you will again go visiting, on four legs, in the orchards and vegetable gardens (lit.: in the apple and cucumber gardens)"; менә хәзәр арба кузгалыр да, бу йөз белән бу күзләр ераклашырлар, һәм, нинаять, бөтенләй күздән югалырлар "look, now the carriage will move and these eyes, together with this face, will become distant and, finally, disappear completely from the view"; бүре дә тук булсын, куй да бөтен булсын! "let the wolf be satiated and the sheep intact!"; урамда беркем дә юк, хәтта этләр дә өрми "there is nobody in the street and the dogs do not even bark"; ни аяклары төзелми, ни бер кулы әшкә ярамый "his feet do not become better and none of his hands is suitable to work"; кич белән командир тагын килем китте, ләкин аның шиге һаман хәл ителми калды "in the evening, the commander came again but his doubts remained all the time, [the problem] not being solved".

6.42. Subordination

Clauses are subordinated by means of the following subordinating conjunctions:

1°. /čönkey/ "because": Зәкия барлық ғәннәрдән 5 билгесе алды, чөнки ул бик тырышып укый "Zäkiyä received the grade mark 5 in all subjects, because he studies very industriously (lit.: because he studies making great efforts)".

2°. /güyä/ "as if": Караборын башын түбән иде, гүя Әйдүкнен кайғысын белгән кебек, әкрен генә атлап килә иде "Karaborin drooped his head as if he had known Äydük's sorrow, and he came pacing slowly"; Сәмигулла абзый бүген йокысында да гаять ләззәтле төш күрде, гүя ул зур бер бакчада йөри имеш "Uncle Sämigulla had (lit.: saw) today a very pleasant dream in his sleep as if he was walking in a large garden"; ағачлар жиіл үңаена башларын ияләр, гүя алар кемнедер саламләп каршылар "the trees are bowing their heads in the direction of the wind as if they are welcoming and greeting somebody".

3°. /ägär/ "if, when": әгер шатлық, бәхет килсә, хәзерләрсез бүләргө сез, әгер ямъсез вакыт килсә, хәзер миннән көләргә сез "when joy and happiness comes, you will be ready to share it [with me] when unpleasant times come you will be ready to laugh at me"; әгер дә ул үзенең киләчәгенә ышана икен, яланкул белән таулар актара ала "if he believes in his future, he will be able to dig away mountains with his bare hands"; әгер дә кешене кеше итү безнең кулдан килә торган булса иде, без инде аны алтыннан ясал куйган бұлдыр иде "if it depended on our own hands to make a person a human being, we would make him of gold".

4°. /key/ [kī] "that": билгеле ки, безнең завод үз эшендәге кимчелекләрне һаман бетер бара "it is known that our plant always corrects (lit.: liquidates) the defects in its work"; чәчүлек ашлыкны шундай җентекләп чистатырга кирәк ки, анда бер генә чит орлық та калмасын "it is necessary to clean the seeds so thoroughly in order that there does not remain a single foreign (i. e., of another kind) seed".

6.421. The direct discourse is juxtaposed to the main clause and connected with the verb "to speak" (verbum dicendi) other than ди- by means of the gerund дип "saying": нигә җибермәске, җибәреп идем, — диде теге малай "why not send? I would send," said that lad"; бездә хәзер кич, — дип җавап бирер иде "now

we have evening, he answered"; сездә хәзәр көннәр нинди,
навалар ничек? — дип сораса "when he asked, 'what are the
days presently in your country? (lit. : at yours), what is the weather?'"
"Нәрсә бар?". "Кем бар?". "Ни булды?" — дип кычкыра
башладылар "What is there?", "Who is there?", "What has happen-
ed?", they started to shout.

II. TEXTS

The texts given in the chrestomathy were taken from the following sources:

1. Татар халык авыз иқаты from М. Гайнуллин, Х. Ярми, Татар әдәбияты, 8нче класс өчен дәреслек, Татарстан Мәгариф Министрлығы раслады, Дүртенче басма, Таткнигоиздат, Казан, 1957, pp. 16-18, 35-36.
2. Камыр батыр and 3. Ике мулла белән бер мужик from Татар әдәбиятыннан хрестоматия, Татар урта мәктәпләренең VIII классы өчен, Тезучеләре: М. Гайнуллин һәм Х. Ярми, 8нче басма, Татарстан Мәгариф Министрлығы раслады, Таткнигоиздат, 1957, pp. 3-12.
4. К. Насыйри новеллаларыннан үрнәкләр, ibid., pp. 27-33.
5. Хиссияте миллия and 6. Мәкаләи маҳсуса by Габдулла Тукай from әдәбияттан хрестоматия, Урта мәктәпнең 9нчы классы өчен, Тезучесе Х. Хәйри, Татарстан Мәгариф Министрлығы тарафыннан раслады, Жиденче басма, Таткнигоиздат, Казан, 1957, pp. 91-100.
7. Ярлылар яки өйдәш хатын by Мәжит Гафури, ibid., pp. 189-199.
8. Татар кызы by Фатих Эмирхан, ibid., pp. 308-317.
9. Габдрахман Ильяси (a biographical article) from М. Гайнуллин, Х. Ярми, Татар әдәбияты, pp. 155-161 (full bibliogr. information vide 1.).
10. The poems Татар яшьләре and Хәрмәтле хәсәен ядкаре from әдәбияттан хрестоматия (full bibliogr. information vide 5.), pp. 90-91.

ТАТАР ХАЛЫК АВЫЗ ИЖАТЫ

В. И. Ленин
халык авыз
ижаты турында

Бөек юлбашчыбыз В. И. Ленин халык авыз ижаты эсәрләренең тарихи һәм художество кыйммәтләренә бик зур бәя бирде. Вл. Бонч-Бруевич «Поэзия турында Ленин» исемле истәлегендә Владимир Ильиниң халык шагыйрьләре ижатына һәрвакытта да аерата зур игътибар белән караганлыгын эйтә.

В. И. Ленин революцион жырларны бик яраты һәм аларны жырлаганда һәрвакытта үзе дә катнаша торган булган. Ул революцион эчтәлекле шигырыләрне дә бик яратып укыган.

Владимир Ильич халык ижаты эсәрләренең барлык төрләре белән дә бик нык кызыксына. Ул мәкалә һәм эйтемнәрнен ин матурларын, халык арасында бик нык таралганнырын үзенең хезмәтләренә кертә, алардан бик оста һәм урынлы файдалана.

В. И. Ленин халык ижаты эсәрләренә халыкның дөньяга карашын, аның уй һәм теләкләрен өйрәнү өчен кирәkle һәм меңим материал дип карый. Халык авыз ижаты эсәрләре социаль политик ноктадан каралырга тиеш, — ди ул һәм эдәбият тарихчылары алдына халык ижаты материаллары ингезендә «халыкның теләкләре һәм өметләре турында бик яхши хезмәтләр язарга тиешләр» дигэн бурычны куя.

В. И. Ленинның өйрәтуләрен тормышка ашыручы Коммунистлар партиясе һәм Совет хөкүмәтенең халык ижатын үстерүгә бик зур эһәмият бирутләре нәтиҗәсендә, Бөек Октябрь социалистик революциясенән соң безнен илебездә халык поэзиясенең үсүенә, аның өйрәнелүенә

бик күп шартлар тудырылды. Октябрь социалистик революциясеннән соң, СССРдагы башка халыкларның авыз ижаты кебек үк, татар халык авыз ижаты да урта мәктәпләрдә һәм югары уку йортларында аерым фән итеп уқытыла. Халык ижаты эсәрләрен халык теленән язып алу өчен һәр елны фәнни экспедицияләр оештырыла, жыйналган материаллар нигезендә төрле жыентыklar чыгарыла һәм хезмәтләр языла.

Совет хөкүмәтенең күренекле жырчылар, былинчылар һәм әкиятчеләрне орденнар белән бүләкләве, безвәц илебездә халык авыз ижаты жәүіәрләрен туплау һәм өйрәнү эшенә зур мөмкинлекләр бирелүе — болар халык талантларын үстерү турында Коммунистлар партиясенең көндәлек кайгыртуы буенча эшләнәләр. Энэ шуңа күрә бездә хәзәр халык ижаты тирән эчтәлеккә, художестволы матурлыкка иреште, аның чын-чыннан чәчәк ату чоры башланды.

**А. М. Горький
халык авыз
ижаты турында.**

Пролетариатның бөек язучысы А. М. Горький, халык авыз ижатын бик күп еллар буена өйрәнү һәм туплау белән бергә, халык поэзиясе материалларын үз эсәрләрендә дә гаять кин կуләмдә файдаланды. Ул халык ижатының идея һәм художество үзенчәлекләре турында зур һәм кыймәтле фәнни хезмәтләр язып калдырыды. «Шәхеснең жимерелүе» исемле мәкаләсендә, «Мен дә бер кичә» исемле жыентыкка язган сүз башында, совет язучыларының Беренче Бөтөнсоюз съездында ясаган докладында һәм башка хезмәтләрендә Горький халык авыз ижатының тарихи һәм художество әһәмиятен тирәнтен анлатты. «Халыкның авыз ижатын белми торып, хезмәт халкының чын тарихын белү мөмкин түгел... Фольклор иң борынгы заманнардан бирле һич чигенмәстән һәм үзенә бөртөрле рәвештә тарихка юлдашлык итеп киля», — диде ул.

А. М. Горький: борынгы халык ижаты эсәрләренен төп мәгънатәре «хезмәт кешеләренең үз эшләрен жиңеләйттергә, аның житештерүчәнлеген көчәйттергә, дүрт аяклы һәм ике аяклы дошманнарга каршы коралланырга, шулай ук сүз көче белән, төрле «ырымнар» ярдәме белән кешеләргә дошман булган стихиячел табигать күренешләренә йогынты ясарга омтылуларына кайтып кала», — ди һәм авыз ижаты эсәрләренен тирән эчтәлекле, югары художестволы булуларының төп сәбәбе — ха-

лыкның талант иясе булуында икәнлеген күрсәтә. Кеше «...үзенец тормышына нинди дә булса матурлык кертергә тырыша. ...Кеше — художник. Моның шулай икәнлегенә безне, «кечкенә» кешеләр тарафыннан чыгарылып, телдән телгә сөйләнеп йәри торган, халык иҗаты булган мифлар, әкиятләр, легендалар, хорафатларга ышандылар, жырлар, мәкалъләр һәм башкалар ышандыра. Болар барысы да — «кечкенә» кешеләр иҗаты, һәм боларның барысында да, гәрчә аларның күпчелегендә инде искергән карашлар булса да, чикsez күп матурлык бар, боларга хисапсыз күп буыннарның хезмәт тәжрибәсе салынган. Капиталистик строй «кечкенә» кешеләрдә художниклык һәм иҗат сөләтләрен үтерде, бу строй талантларга урын да, жәелергә һәм чәчәк атарга мөмкинлек тә бирмәдә», — ди А. М. Горький.

А. М. Горький үзенец халык поэзиясе турындагы хезмәтләрендә халык авыз иҗаты әсәрләрендә образларның бик иык эшләнү мәсьәләсенә тукталып: «Геройларның ин тирән һәм ачык, сәнгать яғыннан камил эшләнгән типлары фольклор тарафыннан, хезмәт халкының телдән сейләнә торган иҗаты тарафыннан барлыкка кителегәнниэр», — ди. Ул халык иҗаты әсәрләре теленец сафлыгына һәм байлыгына да гаять зур бәя бирә, язучыларны халык поэзиясе теленинән ейрәнергә чакыра.

**Халык авыз
ижаты әсәрлә-
ренең төрлә-
ре һәм жанр-
лары.**

**Совет чоры
халык жыр-
лары.**

Халык авыз иҗаты әсәрләре ике зур төргә — эпик һәм лирик төргә — бүленәләр. Эпик төргә мифлар, легендалар, әкиятләр, бәетләр; лирик төргә йола фольклоры, мәкалъләр, табышмаклар һәм лирик жырлар керә.

Беск Октябрь социалистик революция халыкның дөньяга карашын нигездән үзгәртте. Бу, үз нәүбәтендә, халык иҗатына бәтенләй яңа идеяләр кертте. Элек хыялда гына яшәгән нәрсәләрнең социалистик револю-

циядән соң чынбарлыкка әверелүе халык ижатының эчтәлесен яңартты. Халык совет тормышының матурлыгы турында жырлый. Революциянең беренче көннәреннән ук, гражданнар сугышы окопларында туган әсәрләрдән алып, халык поэзиясенде совет төзелешенең жину тантанасы жырлана башлады. Элекке авыр тормыштагы кайғы-хәсрәт, халыкның моң-зарын чагылдырган жырлар урынына, Октябрьдан соң илне индустрияләштерү, авыл хужалыгын коллективлаштыру кебек зур темаларны, яца, социалистик тормышының барлык якларын яктырткан жырлар иҗат итеде. Октябрьдан соң халыкка, элекке вакытлардагы кебек, эллә иниди геройлар әзләргә, фантастик геройлар турында хыялланаырга туры килмәде.

Бөек Октябрь социалистик революциянең жиңеп чыгуна В. И. Ленин житәкчелек итте. Менә шуның өчен дә бөек Ленин образы халык күцелендә хезмәт ияләренен күптәнгө теләк һәм өметләрсү тормышка ашыручы реаль герой булып гәүдәләнде. Дошманнарны тар-мар итүче Кызыл Армиянең барлык жиңүләрен халык революциянең беренче көннәреннән ук Коммунистлар партиясе һәм бөек Ленин исеме белән бәйләп жырлады һәм шул турыда йөзләрчә жырлар иҗат итте. Гражданнар сугышы фронтларында Совет илсөн батырларча яклаучы геройлар — Ворошилов, Буденный, Фрунзе, Чапаев һ. б. турында халык бик күп санда жырлар һәм бу полководецларга кайнар мәхәббәт белән сугарылган истәлекләр тузырды.

Совет халык авыз иҗаты әсәрләрендә безнең илдә булган барлык уцышлыklar безнең бөек партиябез һәм Ленин образы белән бәйләп жырлана.

Советлар Союзы Конституциясенә багышланган жырларда халыкның Коммунистлар партиясенә булган кайнар мәхәббәте, чын күцелдән эйтегендә рәхмәтәе яңгырый. Коммунизмга бару юлындагы жину байрагы булган Советлар Союзы Конституцияссын халык алкышлап каршы алды һәм шул шатлыгын үзенең жырларында чагылдырды.

Халыкның Коммунистлар партиясенә һәм Совет дәүләтенә булган чикsez зур мәхәббәте Бөек Ватан сугышына карата иҗат итегендә жырларда тагын да ачык чагылды.

ТАТАР ХАЛЫК АВЫЗ ИЖАТЫ

ЭКИЯТЛЭР.

КАМЫР БАТЫР.

Борын-борын заманда, кәҗә команда, әби-бабай тумас борын, эти белән икәү генә торган чагында, бар иде бер карт белән карчык. Аларның балалары юк иде, шунар кайгылары бик зур иде.

Бер заман болар исәпләделәр, уйладылар да камырдан бер бала сыны ясап күйдиләр. Эби чыгып китте сыер саварга, бабай чыгып китте утын ярырга.

Керсәләр, исләре китте, ақыллары тараалды: камыр сыны, малай булып, кәҗә бәтиләре белән уйнап йәри.

Камыр малай төн үсә, көн үсә, ай үсәсен көн үсә, сл үсәсен ай үсә. Бабай ясап бирде, ди, мона шартаяк. Малай бер таянган иде, ди, шартаяк шарт итеп сынды, ди. Бабай төшеп китте, ди, тимерчедән ясатты, ди, мона тимер шартаяк. Малай бер көнне урамга чыга — бер малайның аягын сындырып керә, икенче көнне чыга — икенче малайның муенның сындырып керә, ди.

Шуннан соң авыл халкы жыелып бабайга әйтәләр:

— Маласың малай төсле түгел, балаларны имгәтеп бетерә, теләсәң кая куй! — диләр.

Чыгып китә малай дөнья гизәргә. Атна китә, көн китә, ай китә, ел китә, бер саплам жир китә. Барып керә, ди, бу бер карурманга. Очрый, ди, мона бер аягын тыشاулаган кеше.

Камыр батыр сорый моннан:

— Нишиләп тышауладың син бу аягыны? — ди.

Теге кеше әйтә:

— Минә болай да таманга килә эле, ди, аягымны ыч-кындырсаң, мин күккә очам, минем арттан кош-корт та очып жите алмый. — ди.

Камыр батыр моны үзе белән ияртеп китә, ди.

Баралар, баралар, ди, бара торгач, очрый, ди, боларга борын тишеген бармагы белән кысып утырган бер кеше.

Камыр батыр сорый моннан:

— Нишләп болай борын тишегенне кысып утырасын? — ди.

Теге кеше эйтә:

— Минә болай да таманга килә эле, ди. Югыйсә дөньяда зилзилә куба, бер борын тишеге белән өрдереп тә биш ташлы тегермән әйләндөрәм мин, — ди.

Камыр батыр моны да үзе белән ияртеп алыш китә.

Баралар, баралар, ди, болар. Очрый, ди, боларга эшләпәсен кырын гына салган ак сакаллы бер бабай.

Камыр батыр сорый моннан:

— Нишләп болай эшләпәнне кырын гына салдын? — ди.

Теге бабай эйтә:

— Минә болай да таманга килә эле, ди. Мин эшләпәмис туры кисәм, күз ачмаслык буран чыга, басып кисәм, жир йөзенә ике илле боз катта, — ди.

Камыр батыр монысын да үзе белән ияртеп китә.

Баралар, баралар, ди, болар. Очрый, ди, боларга ук төзәп торучы тагын бер кеше.

Камыр батыр сорый моннан:

— Нәрсә атасың син болай? — ди.

Ук төзәп торучы эйтә:

— Э-э-э-нә, күрәсөнме, теге тауның кабыргасында, моннан алтмыш чакрым жирдә, бер чебен утыра. Шул чебеннең сул күзен атып чыгараем, — ди.

Камыр батыр моны да үзе белән ияртеп китә, ди.

Тагын китәләр, ди. Беравык баргач, очрый, ди, боларга туфрак белән уйный торган сакаллы бер кеше.

Камыр батыр сорый моннан:

— Нишләп болай уйнысын? — ди.

Сакаллы кеше эйтә:

— Бу яктан сугам — бу якка тау өям, бу яктап сугам — бу якка тау өям, — ди.

Камыр батыр монысын да үзе белән ияртеп китә.

Барып житәләр болар бер байга, сорыйлар моның кызын. Бай бик кире була, төрле хәйләләр кора.

— Минем кызым бай кызы, патша кызыннан ким түгел, синдэйләргә тиң түгел, ди. Эйдә, миннән булсын

яхшылык, ди, йөгерешчемне узсаң, бирсәм бирермен инде, — ди.

Китәләр йөгерешкә. Аягын тышаулаган еget алтмыш чакрым жирне бер-ике сикерүдә барып житә дә, бай йөгерешчесе килеп житкәнче дип, тау ёстендә йоклап китә. Байның йөгерешчесе йөгереп мәйданга якынлашып килгәндә, теге һаман йоклаган була, ди, але.

Камыр батыр эйтә:

— Ай-һай, ди, бай малае жинә бит, ди. Ат әле тегенәр, — ди.

Алтмыш чакрымнаң чебеннең сыңар күзен атып алу-чы кеше атып жибәрә, йөгерешченен колак яфрагын че-меттереп ала. Йөгерешче уянып китә дә мәйданга -бай йөгерешсеннән алда килеп житә, ди.

Хәзер бай алай итә, болай итә, боларны алдап чуен мунчага яба, ди. Эрдәнә-эрдәнә утын өйдерә, ут төртә, боларны яндырып үтермәкчे була. Болар мунча эчендә пешә башлылар, ди. Камыр батыр бабайның эшләпәсөн туры кидерә — мунча эчендә күз ачмаслык буран кузгала, ди. Алай да пешә башлылар, ди. Камыр батыр бабайның эшләпәсөн бастырып кидертә — мунча стена-сына ике илле боз ката, ди.

Икенче көнне бай, мунча ишеген ачып жибәрсә, шак-катып ботын чаба: болар барысы да исән!

Камыр батыр эйтә бу байга:

— Башымны катырма син минем, ди. Алыштанмы, салыштанмы? — ди.

— Алыштан да булыр, ди, бай эйтә, салыштан да бу-лыр. Минем сиңа бирә торган қызым юк, көчең житсә алышсың, — ди.

Китте алыш, китте егып салыш. Шундый алыштылар, шундый салыштылар — тигез жирләр түмгәк булды, түмгәк жирләр тигезләнде. Көн сугыштылар, төн сугыштылар, кич сугыштылар, бик озак сугыштылар. Бер борын тишеге белән өрдереп биш ташлы тегермән тарттыруучы кеше борын тишеген сыйгырттырып жибәрә — байның егерме кешесе очып китә. Туфрак белән уйнаучы бер яктан сугып жибәрә — утыз кеше күмелә, икенче яктан сугып жибәрә — утыз кеше күмелә. Камыр батыр күсәге белән бер селтәнә, утыз-кырык кеше кырылып бетә, ди.

Бай түзә алмаган, қызын бирергә булган, ди. Қызыны Камыр батырга биргәннән соң утыз көн уен итеп, қы-

рык көн туен итеп, тумаган ала биянең итеп пешерел, бик каты сыйланганнар, ди. Түйларында мин дә булдым, аш-суының чиге юк, бәлешләренең тәбе юк, мичкә-мичкә бал куйганнар, үзләре чүмеч белән чумыралар, мина сабы белән генә эләкте.

ҮТКЕН ЕГЕТ.

Бер фәкыйрьнең өч улы була. Моның зур улы эш эзләп читкә чыгып китә. Атасы әйтә:

— Фәлэн авылга барсан, Мусага кермә, — ди.

Малай китә, теге авылга керә, Мусаның нәкъ үзенә очрый.

— Бабай, сиңа хезмәтче кирәк түгелме? — ди.

— Кирәк, — ди теге.

— Исемең кем?

— Муса.

— Юк, ди, егет әйтә, — эти Мусага керергә күшмады, — ди.

Малай туры урамнан барганда, Муса карт астагы урамнан эйләнеп тагы моның каршысына килеп чыга. Малай әйтә:

— Мин эш эзләп йөрим, кеше кирәк түгелме? — ди.

Муса әйтә:

— Кирәк, — ди.

— Исемең кем?

— Муса, — ди.

Теге егет:

— Бу авылда Мусадан башка кеше юктыр, ахры, ялланам инде, — ди.

Бу ялланды шул шарт белән: ачу китерештән. Муса әйтә:

— Сиңа ашаган саен бер чынаяк чәй белән бер телем икмәк булыр, ашысың да торып китәсен. Шунар ачыуың килсә, аркацина бер телем каеш телеп алышын. Минем ачыум килсә, син минем аркадан телеп алышын, — ди.

Ни булса булды, егет кереп эшкә тотынды. Кайтып ашарга утыра: бер чынаяк чәй, бер телем икмәк моңа. Дүрт-биш көн эшләгәч үк чыдарлык хәлс калмады моның. Беркөнис егет, эштән кайтып, чәйне эчте дә чынаякны ныграк каплады. Муса әйтә:

— Эллә, улым, ачың киләмә бер чынаяк чәй эчеп, бер телем икмәк ашаганга? — ди.

Егет әйтә:

— Эшләп-эшләп туйганчы ашамагач, нишләп ачың килмәсен? — ди. Малайның аркасын ачып, бер телем каеш ала да жибәрә бай моны.

Уртанчы малай да, барып, шулай ук булып кайта. Инде кече малай китә. Тагы теге карт туры килә.

— Бабай, сиңа хезмәтче кирәк түгелие? — ди.

Бабай әйтә:

— Кирәк, — ди.

Егет әйтә:

— Исемен кем?

— Исемем Муса.

Егет әйтә:

— Миңа Муса кирәк иде дә шул, минем эзләп йөртәнем син иден, — ди.

Кереп эш башлый бу. Бер, ике, өч көн бик яхши хезмәт итә. Бер телем икмәкне ашап, бер чынаяк чәйне эчә дә әйбәт кенә чынаягын каплый. Муса әйтә:

— Бер телем икмәк ашап, бер чынаяк чәй эчкәнгә бер дә ачың килмиме? — ди. Егет әйтә:

— Юк, ачыум килми, — ди.

— Иртәгесен, ди Муса, күрше малайлар белән сарык көтәргә барырсың, бик яхши эшлисең икән, — ди.

Болар сарык көтәргә баралар. Елгага төшеп, Мусаның бер симез сарыгын суялар да иптәшләре белән пешереп ашыллар.

Кич кайта, естәл арасына кереп утыра, бер чынаяк чәй эчә, чынаягын каплый да кузгала.

— Улым, ди. Муса, бер телем икмәк ашап, бер чынаяк чәй эчкәнгә ачың киләмә эллә? — ди. Егет әйтә:

— Юк, юк, бабай, ачыум килми, ди. Теге тирән елгада синен бер симез сарыгыңы суеп ашадык, бабай, сиңең ачың килмиме? — ди, Муса:

— Юк, юк, — дигән була.

Муса хатынына әйтә:

— Бу малайны сарык көтәргә жибәрмик, ди, бу өйрәтер ахрысы безне, — ди.

— Бүген ат көтәргә бар, балам, — ди егеткә.

Икенче көнне ат көтәргә баралар. Мусаның бер симез биясен суялар да рәхәтләнеп тамакларын түйдүралар, тиресен сатып, чәй-шикәр алалар.

Кич кайта, өстәл кырына утыра, бер чынайк чәй әчә дә каплый, бер телем икмәкне ашый да торып китә.

Муса әйтә:

— Улым, эллә бер телем икмәк ашап, бер чынайк чәй әчкәнгә ачуыц киләмә? — ди.

— Юк, юк, ди егет, бүген синен бер симез биянне суеп ашадык әле. Синең ачуыц килмиме соң? — ди.

— Юк, юк, — дигән була Муса, үзе «үһ-үһ», ди. — Алайса моннан соң йорт эше эшләрсөн син, улым, — ди.

Беркөнне Мусага кунаклар килә.

— Улым, — ди, — кунаклар килде, бер сарык сүй, — ди.

— Бабай, кайсын сүйыйм? — ди.

Муса мона күн бияләй чыгарып бирә:

— Шушыны ки дә шапылдат, кайсы сиңца караса. шунсын сүй, — ди.

Малай, күн бияләйне киеп, абзарга кереп кулын шапылдаткан иде, сарыклар өркеп абзар почмагына жыелдылар да барысы да монар карап тора башладылар. Тотыңды бу сарыкларны кырырга. Бер сарыкны тунап алыш керде. **Муса әйтә:**

— Ник озак маташтыц, мал суйганыц юк иде мәлә? — ди.

— Анда эш күп булды, — ди егет. — Сарыклар барысы да миңца карадылар, миң аларныц барысын да сүйдым, ачуыц килмиме? — ди. **Муса:**

— Юк, юк, — дигән була, үзе «аһ-ваһ» килә.

Муса хатынына әйтә:

— Безие бетерде бу, маллардан да аерды, моны, диюләргә жибәреп, үтертергә кирәк, шунсыз котылып булмас моннан, — ди. Мона әйтә: — Безиң урманда, фәлән күлдә, су атларбызы бар, шуларны алыш кайтып күрсәт, — ди.

Егет чыгып китә, күлгә барып житә. Күл читендә һәйбәт яшь юкәләр үсә икән, юкә төшереп ала да тотына бу аркан ишәргә. Бер дию килеп чыга.

— Нишилесең? — дип сорый.

— Нишиләгәни күрсөң, — ди егет әйтә, — аркан ишәмен, күлегезис күккә күтәрәмен, — ди. Дию күлгә чума да алыш чыга бер зур ишәк.

— Менә шушыны күтәреп күлине әйләнеп кил, — ди, — шуннан соң күлине күккә асуына ышанырымын, — ди.

— Әүвәл үзен күтәреп әйлән, — ди егет.

Дио ишәкне күтәреп китә дә, күлне эйләнеп, егет янына килә. — Хәзер син күтәр инде, — ди. Егет, арканан нукта ясап, ишәккә кигезеп ала, өстенә сикереп менә дә — эйдә күл эйләнәсениән чабаргал! Биш минут эчен-дә күлне эйләнеп, дио янына килеп жита бу. Дио күл-гә чума, абыйсына төшеп эйтә:

— Абый, күл читең бер адәм баласы килгән, күлегезне күккә асам дип эйтә, котым очты, — ди. Агасы да чыга. Егеткә эйтә:

— Монда нишл исен?

— Нишләгәнне күрерсең, күлегезне күккә ассам, — ди егет.

Дио күлгә чума да егерме потлы чуен алыш чыга.

— Менә шушыны күккә атып жибәр, тәшкән чагында жиргә тәшермиенчә кулга тотып, жиргә куй, — ди. Егет эйтә:

— Эүвәл үзсү атып күрсәт, — ди. Дио тотып чөя чусини, бик югары менеп китә. Тәшкән чагында, кулы белән тотып жиргә куй.

— Я, син атып жибәр инде, — ди. Егет чуен гернең totkasыннаш тата да, башын кыйшайтып, бер болытка карап тора. — Я, ни карап торасың, нишләп жибормисен? — ди дио.

— Мин жибәрсәм, тәшәрлек итмәмен, энэ болыт ки-ләмә, шунда кыстырып жибәрермен мин, — ди. Дио эйтә:

— Дөньяда бар геребез шуши безнең, зинһар жибәрә күрмә, — ди. Бу, болытка карап, тагы якланган була:

— Жибәрәм булгач жибәрәм, калдырымый, — ди.

Дио эйтә:

— Жибәрә күрмә, ни теләгәң бар? — ди.

Егет эйтә:

— Минем теләгем шул: син энесең алыш чык та, мин сезгә атланып Мусага сезне күрсәтеп килим, — ди.

Дио энесен алыш чыгып, бу — абыйсына атланып, тегесен житәкләп, Муса авыльша кайтырга чыгалар.

Урманни чыкканда юл бүснәда бер ауган имән бар икән. Егет эйтә диюгә:

— Эни, жиләккә килгәндә орчыгымны югалттым, дип эйткән иде, монда икән, моны күтәреп кайт инде син, ди. Диюнен коты оча. — Эниссенец орчыгы болай булгач, бизне бер генә кабып йотар ул, — ди.

Бер су бүснәннан узганда ташландык тегермән ташы курделәр. — Менә, ди егет эйтә, минем энинең орчык

башы монда төшеп калган икән, ди, моны да алыйк,— ди. Берсе имәнне күтәрде, берсе тегермән ташын, кайталар болар.

Авылга да яқынлаштылар. Муса, егеттән котылдык дип, капка төбенә чыгып карап йөри икән, бер тубәдән дијоләр белән егетиң килеп чыкканын күрә. Коты чыга моныц. Егет дијоләрне ишек алдына алыш керә, имән белән тегермән ташын куялар.

— Бабай, менә айғырларыңы алыш кайттым,—ди егет,— кая күйыйм? — ди.

— Жибәр, улым,—ди Муса,— исәннәр икән, шуны гына беләсем килгән иде, рәхмәт сиңа,—ди.

Муса бик курыкты инде моннан.

— Ничек котылышында инде,—ди. Моны хәзер туйганчы ашата, ачуң киләме дип сорамый да. Қич белән мона эйтә:

— Балам, син түбән өйдә йокларсың,—ди. Хатыны белән киңәшеп, бер зур казан белән су кайнаталар. Егет йоклагач, өстенә кайнар су коең үтермәк булалар. Егет төшеп ята. Кайнар су коя башлаганда, читкәрәк кител тора. Тегеләр түгел беткәч, тагын урынына килеп ята.

— Инде үлгәндөр, ди Муса, иртәгә жыештырырбыз,—ди.

Иртә белән Муса төшә дә:

— Улым, никәл? — ди. Бу йоклап яткан була.—Тынычсыз булмадымы, монда кеше кунганды юк иде,—ди.

— Юк, юк, бабай,—ди егет,— бер болыт килеп жылы гына яңгыр яуды, рәхәтләнде тәннәрем,—ди.

Муса хатынына менеп эйтә:

— Ул, ди, жылы гына яңгыр яуды дип эйтә, гомердә үләссе юк икән аның, башыбызыга житәр, ахрысы,—ди.

Иртә торып, хатыны юл азыгы пешерә башлый, йортлы ташлап качыйк, дип уйлашалар болар. Шул көнне қич, ат жигеп, китәргә хәзерләнәләр. Юл азыкларын бер капчык белән тараңтас артына бәйлиләр, бүтән эйберләрен дә салалар. Егет моны сизә дә, капчыкның азыгын бушатып, анда үзе кереп ята.

Муса белән хатыны, атка утырып, чыгып китәләр. Бик каты чабалар, барып-барып, ничә чакрымнар киткәч, бер су буена килеп житәләр. Ай яктысы якты. «Котылдык тегениң» дип, атларын туарып, ашап-әчеп, йокларга яталар. Егет, капчыктан чыга да, байның атын жигәргә тотына, алыш китәргә жыена. Ара-тире атка

кычкыргалап та куя. Муса башын калкытып караса, егет атын тарантаска жигеп китәргә тора. Егет әйтә:

— Бабай, атың белән тарантасынны алыш киткәнгә ачың килмиме? — ди. Муса кычкыра башлый:

— Мал-туарынны да бетереп, актык атынны да алгач, нигә ачың килмәсен? — дип сикереп тора. Егет Мусаның аяк-кулын бәйли, уткен пычак алыш, күлмәген күтәрә дә аркасыннан бер телем каеш ала:

— Бусы абзый өчен, — ди. Икенчене телеп ала: — Бусы уртаңчы абзый өчен, — ди. Өченчене телеп ала: — Менә монысы үзәм өчен. — ди.

ИКЕ МУЛЛА БЕЛӘН БЕР МУЖИК.

Борын-борын заманда ике мулла белән бер мужик юлга чыкканнар. Барганинар-барганинар да туктаганнар болар бер кунаклыкка¹, туктагач, ботка пешергәннәр.. Ботканың уртасын чокырайтып, күп итеп май салганнынар. Ашарга утыргач, муллаларның берсө, кашыгын алган да:

— Дин-шәригать юлы менә бола-а-а-й килә, — дип, ботка уртасындагы майны үз ягына агызып жибәргән. Икенче мулла, моны карап торган да:

— Безнең әтинең тегермәне менә бу якка таба эйләнә торган иде, — дип, майны үз ягына агызган.

Мужик, карап-карап утырган да:

— Менә, муллалар, дөнья дигәнен гел үзгәреп тора, киләчәктә дөньяның менә шулай асты-өскә килер, — дип, табактагы ботканы бөтәнләй болгатып бетергән. Муллалар бу юлы мужикны алдый алмаганнар.

Ярар. Икенче көнне болар тагын кунарга туктаганнар. Боларның бер пешкөн казлары булган. Кичен йокларга ятканда үзара сөйләшкәннәр.

— Кем дә кем ин яхши төш күрә, иртәгә казны шул ашар.

Иртән торгач, болар үзләренен төшләрен сейли башлаганнар. Башта беренче мулла сейләгән:

— Мин, — дигәп, — төшемдә яшел чапан, ап-ак чалма киеп, хажга киттем, — дигән.

¹ Кунаклык — юлчылар туктап кунып китә торған йорт — квартира.

Аның төшөн яхшыга юраганнар. Аннары икенче мулла сөйләгән:

— Мин, — дигән, — зур аккош булып, кыйбла ягына очып киттөм, — дигән.

Моның төшөн дә яхшыга юраганнар. Инде мужикка чиrat житкән. Мужик әйткән:

— Сезнең берегез яшел чапан, ап-ак чалма киеп хажга китте, икенчегез аккош булып очып китте. Мин: «Болар тиз генә кайта алмас инде, каз бозылып әрэм булыр», дип куркып, аны ашадым да күйдым, — дигән.

К. НАСЫИРИ НОВЕЛЛАЛАРЫННАН ҮРНӘКЛӘР ИСКЕ МӘДРӘСӘДӘ.

I

Берәү әйтте: «Бер хәлфәне күрдем, янында бер озын вә бер кыска таяклары бар, бер быргы, дәхи барабаны бар.

— Болар ни эшкә? — дип сорадым. Хәлфә әйтте:

— Бу авылда мин балалар укытып торамын. Балалар шаяралар, сабакларын укымыйлар. Миңа якынрак утырганнарын кыска таяк белән сугамын, ерактагыларын озын таяк белән сугамын. (Алар минем) суземне тыңламыйлар, үзәмнен ёстемә ташланалар. Аннан соң барабаны орамын, быргыны кычкыртамын, шуннан соң халык жыелып мине коткаралар, — диде».

¹ Автор аларны хикәятләр дип атый.

К. Насыриның бу новелләләрү 1880 ичә елда басылган «Қырык бакча» һәм 1884 ичә елда басылган «Фәвакиһел жөласә фил әдәбият» дигән китапларында бирелгәннөр.

II

Янә бер авылда бер өйнен ишеге төбендә бер хәлфәне күрдем, эт кебек өрер. «Бу ни хәл?» — дип туктадым. Күрдем, өйдән бер бала чыкты. Хәлфә ул баланы тотып алды, колагыны бөрдү.

— Бу ни хәл? — дип сорадым.

Хәлфә әйтте:

— Мин балалар уқытучы бер хәлфәмен. Бу бала бик усал, каршы. «Сабагыны укы!» — дисәм, качып китә; өнә керәдер дә чыкмый, эт белән уйный. Качан ки мин эт кебек өрсәм, «эт бар икән» дип чыгадыр да, тотып аламын, — диде.

III

Мәдрәсәдә бер шәкерт үзенең энесен куя: «Бар, фәлән, су алып кер, минем эчәсем килә», — диде, энесе бармады, тәкрап әйтте, бармады, чөнки энесе яткан иде. Боларның хәлфәләре бар иде, ул әйтте: «Бар син, фәлән, үзен миңа су алып кер, минем эчәсем килә», — диде. Ул шәкерт торды, су алып керде, хәлфәсенә бирде. Хәлфә әйтте: «Яrap, рәхмәт, үзен эч инде, мин эчмәймен», — диде.

НАДАН МӨӘЗИН БЕЛӘН НАДАН МУЛЛА.

Бер мөәзинне манарада күрделәр, кулында «Иман шарты» бар, азанны «Иман шарты»ннан карап әйтә, имеш. Сорадылар: — Ник карап әйтәсен, азан сүзләрен күцеленин белмисенме? — диделәр.

— Мулладан сорагыз, — диде.

Муллага бардылар. Мулла ул вакытта ишек алдында икән. Барып: «Эссәламегаләйкем», — дип салам бирделәр. Мулла, салам алмыйча, өнә кереп китте дә бер китап алып чыкты, (шуннан) актарды-актарды да «Вәгаләйкем эссәлам», — диде.

— Хәер, мулласы да шулай икән, — дип киттеләр.

СУФЫЙ.

Бәгъзе суфыйларга әйттеләр: «Жәббәнне¹ сат, акча булыр», — диделәр. Суфый әйтте: «Балыкчы кармагын сатса, ни белән балык тотса кирәк», — диде.

¹ Жәббә — мулла, ишан һәм суфыйлар кия торган озын кием.

МУЛЛА ҚАЙГЫСЫ.

Берәү вафат булып, мирасыннан бер яхши тунын бер муллага жибәрделәр. Үл мулла әйтте: «Вафат булганын ишетеп бик кайырган идем, тунын күргәч, сөндем тагы», — диде.

ЯРЛЫ ҚАЙГЫСЫ.

I

Бер фәкыйрь үлем сырхавы хәлендә ятканда, әкърабасыннан (якыннарыннан)¹ янына жыелган адәмнәр: «И фәлән, хәлен начар, иманыңыз әйт», — дигәч, ул бичара: «Һай, шул үлем хәлендә дә имана белән аптыраталар ла», — димеш,

II

Берәү әйтте: «Бервакытны атым чыгып киткән иде. Атымны эзләргә чыктым, бик сүyk көн иде. Бер ёйгә барып кердем, жәмәгать белән намаз укып торалар. Арагарында бер карт бар, күлмәкчән, аяклары ялангач, үзе тунгандар, дер-дер калтырый, әйтс: «Ярабби, бу сүyk үзәгемә үтте, намаз укырга күшасыц, киен бирмисец. Эгәр тәмуглык булсам, хәзер керт мине тәмугка, ичмасам жылыныр иде», — диде.

ХӘЙЛӘ ҢӘМ ТАПҚЫРЛЫК.

I

Бер үзен-үзе жыя алмаган аңгыра кызыны кияуга бирделәр. Кияү, кызы янына кергәч, күрде: кызының кулы камырлы, тырнак төпләре бар да камыр.

Кияү пакълекне яраты торган адәм, имеш. Кызының кулын юдырырга бер хәйлә табып, ул: «Абау, эчем авырта!» — дип угалаңа башлады. Кызы хафаланып: «Ай-һай, ни дару итәек?» — дигәч, егет әйтте: «Эчем авыртканда, әнкәй кулын юып эчерсә, шифа таба торган иде», — диде. Аннан соң кызы: «Тукта, мин һәм шулай итеп караем, бәлки шифа булмасмы икән?» — дип, бер табакка су салып, кулын юды, суны егеткә бирде.

¹ Жәя әчендәге сүзләр төзүче айлатмасы.

Егет күрде, кулында камырлар һаман бетмәгән, имеш. «Эңкәй ике кат юа торган иде», — дип, янә бер кат юдырды. Бераз торгач: «Шөкер, инде эчем авыртуы басылды, ул сұынны чыгарып түк», — диде. Кыз дәхи ул сұны чыгарып түкте, хәйлә белән юдырганын аяламады.

II

Бер егет өйләнеп кыз катына баргач, егеткә аш пешереп китерделәр. Кыз барды да ин әүвәл ашны кабып карады. Кайнар, имеш, авызы пеште. «Һай, безнен эңкәй һәркайчан ашны сұтып китерә», — диде. Егет дәхи: «Мин дә кабып карыйм», — дип барды да, салкын аш капкан кебек, алып кисәктән кабып йотты, авызы пеште, тамагы пеште, бик қүнелсез булды. Кыз һәм хафаланып тышка чыгып керде. Егет әйтте: «Тышта һаваничек?» — диде. Кыз әйтте: «Тыштагы һаваны сорасаң, авызы пешкән егет кебек», — диде, чөнки һава болытлы вә томанлы иде.

III

Бервакыт хәзинәдән бер капчык алтын югалды. Казыйга¹ хәбәр бирделәр. Хәзинә йортында булган кешеләрнең барын да казый үзенә чакырды вә һәрберсенә берәр таяк бирде. Таяклар һәммәсе бер озынлыкта, бер үлчәүдә иде. Казый әйтте: «Кем дә кем угры булса, ул кешенен таяғы бер бармак кадәре озын булыр», — диде. «Бар, кайтыгыз!» — дип, кайтарып жибәрде.

Капчык белән алтынны угырлаган кеше курыкты да казый биргән таякны бер бармак кадәр кисте.

Икенче көнне казый ул кешеләрнең һәммәсен үзенә чакырды, таякларын карады. Берсенен таяғы бер бармак кадәрле кыска булып чыкты Мәгълүм булды, алтынны ул кеше угырлаган, имеш. Алтынны хәзинәгә тапшырып, ул угрыны сәясәт кылды².

¹ Казый — хөкем итүче.

² Сәясәт кылды — бу урында хөкем итте, жәза билгеләде дигән мәгънәдә.

ТАПҚЫР ХӘЛФӘ.

Бер патша үзенең углын гавам¹ балалары укый торған мәдрәсәгә бирде. Хәлфә аны уқытты, кулыннан килем гән чаклы тәрбияләде. Ләкин патша баласы, күпчелек укучыларга караганда, сәләтсөзрәк һәм әхлак яғыннан да түбәнрәк булып чыкты.

Хәлфә бу бит патша баласы дип тормады, малайны бүтән укучыларыннан да битәр жәзалады, суктырды. Ыркә малай хәлфәнең бу катылыгына түзә алмады, атасына кайтып зарланды, тәнендәге яраларын ачып курсәтте. Патша, моны күреп, бик каты ачуланды һәм тиз генә хәлфәне үз каршына чакырып китерергә күшты.

Хәлфәне китерделәр, патша каршына керттеләр.

— Син, хәлфә, — диде патша, ачулы тавыш белән, — минем баламны хәтта гавам балаларына караганда да катырак жәзага тартасың икән. Эйт, ни сәбәптән болай итәсен?

Хәлфә анар жавап бирде:

— Гавам балалары алар болай да тормышның ачы һәм төчесен татып үсәләр. Аларга жәфанаң ни икәнен белдереп торасы юк. Патша балалары исә, киресенчә, жәфа ни нәрсә дә жәбер ни нәрсә икәнен белми үсәләр. Аниары, патша булгач, халыкка жәбер-жәфа қылуны нигә дә санамый торған булалар. Мин, шуны истә топтып, сезнен балагызга жәзаны катырак бирәм, — диде.

— Сәбәбе шул гынамы? — диде патша.

— Юк; тагын бер сәбәбе бар.

Эйт, анысы нидән тора?

— Анысы, — диде хәлфә, — моннан гыйбарәт: гавам балалары күп вакыт, патша һәм бай балаларына чагыштырганда, үткенрәк, зирәгрәк һәм сәләтлерәк булалар. Мин сезнен балагызын өйрәтүгә күбрәк көч салам, ул исә һаман да артта калып бара.

— Алайса, мин баламны синнән уқыттырымым, алыш бүтән хәлфәгә бирәм, — диде патша.

— Анысы сезнен ихтыярыгызда, падишаһым, тик шуны онытмагыз: тәрбия бер — сәләт башка, — дип жавап бирде хәлфә.

¹ Гавам — халық, масса.

ПАТША БЕЛӘН КАРТ.

Беркән бер патша бәгъзе вәзиirlәре белән сәйранга чыкты, йөри торгач, бер жирдә, кешеләреннән аерылып, ялғыз калды. Үзенә бер карт очрады, һәм ул картка әйтте: «Бабай, син кайдагы?» — диде. Карт әйтте: «Мин ошбу шәһәрдәнмен». Патша әйтте: «Бу шәһәрнең хакимнәре ничек?» Карт әйтте: «Хакимнәребез бик залиминар, бик усал кешеләр», — диде. Патша әйтте: «Патша хакында ни эйтәсен?» — диде. Карт әйтте: «Мәмләкәтебездә моның кебек залим патша булганы юк иде. золымы белән мәмләкәтне корытты», — диде. Патша әйтте: «Мине таныймын, мин кем?» — диде. Карт әйтте: «Юк, танымыйм». Патша әйтте: «Мин шәһәрнең патшасы булырмын», — диде. Карт әйтте: «Син миңе таныйсыны?» Пашта әйтте: «Юк». Карт әйтте: «Мин гажем кабиләсеннән фәлән углы фәлән мәжлиүн (жуләр), көн саен ике мәртәбә шулай жүләрләнеп, саташып йөримен», — диде.

ХЕЗМӘТЧЕ БЕЛӘН БАЙ.

Бер кешенең бер хезмәтчесе бар иде. Анар акча бирде, боерды: «Бар, базардан йөзәм вә инҗир алыш кил!» — диде. Малай базарга китте, бик озак торып кайтты. Йөзәм алыш кайтты. Янә икенче мәртәбә инҗир алышга китте, төнлә кайтты. Аннан соң бае орышты, кыйнады. «Бер йомышка баргач, ике йомышны бетереп кайтыр кеше», — диде. Бервакытны бу бай сырхau булды. Баягы малайны табипка¹ жибәрде. Хезмәтче китте, табипны алыш килде. Аның белән янә бер кеше ияртеп килле. Бае әйтте: «Бу кешене нигә алыш килден?» — диде. Малай әйтте: «Фәлән вакыт үзен мине кыйнадың, бер йомышка барганды, ике йомышны бетереп кил, диден. Инде менә сина табип, әгәр үлсәң, менә сина кабер казучы, икенче мәртәбә мине йәртмә!» — диде.

АҢГЫРАЛЫҚ БӘЛАСЕ.

Берәү углын сукага жибәрде, углына әйтте: «Углым, кич кайтканда, сука тимеренне яшереп кайт, угырлап китмәсеннәр», — диде. Углы барып бөтен көн сукалады,

¹ Табип — доктор, врач.

кич кайтканда, сука тимерен бер карама төбенә яшереп күйдү.

Кайтып килгэндэ, атасы берничә адэмнэр белән урамда утырып торыр. Атасына қычкырды: «Эти, сука тимерен фәлән карама төбенә яшереп калдырым», — диде. Атасы әйтте: «И ахмак, яшергән нәрсәне шулай қычкырып әйтәләрме», — диде.

Икенче көнне сукага барса, курде: карама төбеннән сука тимерен урлап китмешләр. Тиз үк атына атланып, атасы янына чабыш кайтты. Атасы печәнлектә йоклаган иде. Атасын әзләп тапты. Атасынын колагына акрын гына: «Эти, сука тимерен ураганнар», — диде.

ХИКӘЯТ.

Бер сабый бала, кояшлы көн бер жирдә йөргәндә, узенец күләгәсene күреп, күләгәсе артыннан житмәкчे булды. Күләгә артыннан житәмән дип бара. Ул барган саен, күләгә һаман алга китә. Бу баланың ачы килеп, күләгәнен өстенә басарга теләп йөгерә башлады. Ул йөгерсә, күләгә һәм йөгерә. Бала тәмам арыды. Эйләнеп янә күткән урынына кайтып барганда артына әйләнеп караса, күләгә артыннан ияреп килә. «Һи, мин юкка йөгердем, ул миннән үзе дә калмый икән», — диде.

ХИССИЯТЕ МИЛЛИЯ

(1906)

Көз житте. Мәдрәсәләребездә укулар башлана. Укулигәч тә, чын уку дип уйланмасын. Безинец бәхетсез мәдрәсәләребез һаман шул укытучы битлесген киеп, күлтүк

астына китаплар қыстырган булып, 25 жирдән аш ашага,abyстай янына корсагын күтәреп кайтып житү авыр булғанлыктан гына, мәдрәсәгә туктап, бераз хәл жыяр ечен генә бер чирек сәгать 5—6 кабат мендәр өстенд, утырып, бераз хәл жыйгач, чыгып китэ торган мәдәррисләр¹ кул астыннан һәмишә² чыкмагандыр.

Шәкертләреңез, хәррият кояшы туып дөньяны яктырткач, борынгы истибдат³ караңгылыгында кеше төсле булып күренгән мәдәррисләрең кем икәнлекләрен таныдылар. Шул мәдәррисләрең үкытабыз дигән булып, шәкертләрнең һич чыга алмаслык паданлык урманына кертең адаштырганнарын аңладылар. Һәм шәкертләрнең тәхсыйле кәмалот вә гыйлемин⁴ максутлары бер такым⁵ сыра мичкәсе булган байларның этләре хөкемендә бер хайваниары булу булмаенча, азат, сәрбәст⁶, һәр байдан бай, үзенә-үзе һәр падишаһдан артык падишаһ була атулары икәнлеген төшөнделәр.

Инде ул шәкертләрнең шул аңлауларын вә үзләренең хөр икәнлекләрен белү хисләрен күцелләренинән кисен ташламаган тәкъдирдә, алар һаман бөтен көчләре, тешләре вә тырнаклары илә үзләрен шул залим мәдәррисләрең вә падан зур корсакты байларның кулларыннан коткарырга тырышачаклардыр. Шәкертләр, бу көннән алып, үзләренең милләт эчендә иң кадерле, иң дәрәҗәле бер затлар икәнлекләрен аңлатап вә аңлатып, үзләренең иң тубән телэнchedән дә тубән бер мескеннәр түгеллекләрең күрсәтәчәкләрдер. Инде шәкертләр бер саран байның күз карашларын тәгъъкийн итеп⁷, безгә шичек карап икән, мәрхәмәтле карап микән, мәрхәмәтсез карап микән, алафранка⁸ киенгәнәмие күрсә, ашкы чакырыр микән, дип калтырап тормаячаклардыр.

— Алар, бу хурлыклары күргәнче, инди кәсеп ит-сөләр дә, үзләрен үзләре күл көчләре берлә туйдырачаклардыр.

¹ Мәдәррисләр — дәрес би्रүчеләр (муллалар).

² Һәмишә — һаман.

³ Истибдат — реакция, искеlek, деспотизм.

⁴ Тәхсыйле кәмалот вә гыйлемин — белем ату һәм өйрәнү мәгънәсендә.

⁵ Бер такым — бернишә.

⁶ Сәрбәст — ирекле.

⁷ Тәгъъкийн итеп — күзәтеп.

⁸ Алафранка — французча (европача). Биредә шәкертләрнең ялачарак киенүләре турында сүз бара.

Миллэт образованный кешеләргә һәм халык файдасын һәртөрле үзенец шәхси мәнафигыннан¹ вә корсак файдаларыннан өстә тота торган, миллэт файдасын күз өстендей каш дәрәҗәсенә газиз тота торган миллэт арсланнарына мохтаж. Миллэт аталарга, аналарга, мегаллимнәргә, мегаллимәләргә², мәрәббиләргә вә мәрәббияләргә³, чын мәхәррирлек табигатыләренә вә салахиятләренә⁴ мохтаж. Безнең миллэт тә, башка миллэт тәрдәгә кеби, хамисез⁵, мәлжәэсез⁶, фәкыйрь вә эшче халыкның файдаларына тырышучы, биш фәкыйрь кешене бер бай этено алмаштырыр вакытлар үткәнлеген аңлаучы вә аңлатучы егетләргә мохтаж. Безнең миллэт тә Пушкиннарга, граф Лев Толстойларга, Лермонтовларга мохтаж. Кыскасы гына, безнең миллэт тә башка миллэтләрнең тәрәкъкыләренә⁷ сәбәп булган чын мәхәррирләргә, рәссамнарга⁸, яца-яца милли шагыйрьләргә, музыкантларга вә гайреләргә⁹ мохтаж.

Бу эйтегеннәр булмаганды, безнең тормышыбыз күцелсез, үлек чыккан өй төслеме монды, тынсыз, тавышсыз, рәхәтсез булачактыр.

Болардан башка безнең гомеребез бер дә бәйрәмсез, гомерлек мәшгулият, яки бер дә жәйге кояшсыз мәңгелек көз көне төслеме үтәчәктөр.

Яшыләргә, баяғы хәэрәтләрнең мендәр өстендей ял иткенинәренә генә канәгатьләнмәнчә, уку кирәк. Бу аларның иң мәкатдәс¹⁰, иң беренче вазифаларыдыр¹¹.

Бу безнең һәртөрле чалмалы бурлаклар тырнагыннан азат булуыбызга вә бюрократия золымыннан, башка милләтләр илә берлектә, безнең дә котылуыбызга иң беренче вә иң тугры юлдыр. Укымак — дөреснең ялғаны, яктылыкның караңғыны, турының кәрпене, сафлыкның бозыклыкны жинуладынә иң үткен, иң кирәклө коралдыр.

¹ Мәнафигыннан — файдаларыннан.

² Мегалимнәргә, мегалимәләргә — ир укытуларга, хатын-кызы уқытучыларга.

³ Мәрәббиләргә вә мәрәббияләргә — тәрбияче ир зам тәрбияче хатын-кызыларга.

⁴ Салахиятләренә — сәләтләренә.

⁵ Хамисез — яклаучысы булмаган.

⁶ Мәлжәэсез — сиена торган урыны булмаган.

⁷ Тәрәкъкыләренә — алга китүләренә.

⁸ Рәссамнарга — художникларга.

⁹ Вә гайреләргә — һәм башкаларга.

¹⁰ Мәкатдәс — изге.

¹¹ Вазифаларыдыр — бурычларыдыр.

Укынак — фикерләрне жирдән күккә жибәрмәк. Укынак — үз янында булып торган иәрсәләрдән бигрәк, фикерләрне булачакларга сузмак. Укынак — уткәннәрдән кичеп, киләчәкләр — истикъбалъләр¹ тугрысында пәйгамбәрлек итмәк. Укынак — хәзерге көннәрне киләсе көннәр өчен, бу көнгө мәсьәләләрне киләчәктәге мәсьәләләрне чишу угрында ташламак димәктер. Укынак — бүгенге дуслардан киләчәктәге кара көннәр өчен аерымламак димәктер. Укынак — үзенце һәрнәрсәне белергә вә һәр максутка ирешергә вә бөтен дөньяга солтан булырга лаек дип танымактыр. Укынак — «ижтиһад монкариз»² кеби сүзләрдән ха-ха-ха илә көләп, гакыл пычагын гыйлем вә мәгърифәт кайрагына чынлап кайрамак дигэн сүздер. Укынак — утыз сл мәдрәсәдә ятып, бер татар баеның эштән чыккан кызы илә бер аулак бүлмәгә кереп яту, соңра шул байның бер асрау малае булып тору дигэн сүз түгелдер.

Укынак ләфзы³ астында моның кеби хисапсыз мәгънәләр чыкса да, барчасы үз халкыбызга хезмәт итмәк дигән сүзгә кайтадыр. Укынак — халыкның бәлешен ашап, капын эчеп, үзенце симертеп, ел саен бер бай кызы утереп яки аерып, хайванлык итеп яту дигэн сүз түгелдер.

Беләмен ки, безиң шәкерләребез бу мәгънәләрнен барчасын аىлагашнардыр, алар шуцар күрә үзләрен тәәпче ясап чыгара торган, тугрысын эйткәндә, теләнче фабрикасы булган мәдрәсәләренә ләгъиет укып чыгып киткәннәрдер.

Шәкерләrebезиң бу хәрәкәтеннән миллият әллә нинди зур өмитләр вә сәгадәтләр көтсә дә урынлыдыр; яшьләrebезиң кайда укытырга вә иничек укытырга икәнен белсәк, миллият өчен жаннарын корбан итучеләр вә үзләреңиң бил бойләп керешкән юлларыннан, әллә нинди куркынычлар, әллә нинди хәвеф-хәтәрләр очраса да кайтый торганинар һәм шулай булырга салахиятлеләр дә, анчак, яшьләrebездер.

Без шәкерләргә, үзебезгә кирәк кадәрс динебезне вә әдәбиятыбызны аىлагач, вакыт кичермичә, хөкүмәтнен реальныйларына вә гимназия казаннарына кереп, пешеп, кеше булып чыгарга кирәк. Русларның үз балалары

¹ Истикъбалъләр — киләчәкләр.

² Ижтиһад монкариз — дин һәм тормыш мәсьәләләре турында фикер йөртү заманы уткән дип карау.

³ Ләфзы — сүзе.

кайсы мәктәпләрдә укыса, бездә дә шуларның итәклиләре-нә ябышып керергә тырышырга тиешләр.

Хәзер дә милләткә чынлап риясый, нифаксыз¹ хезмәт итүчеләр шул мин теләгән юл илә укыган яшьләребездер.

Без яшьләребезне Бохарага жибәрсәк — ишәк, Истамбулга жибәрсәк — полицейский вә шпион булып кайтаклары моңарчы кайтканнары илә сабит вә мәдәлләлдер².

Эле Мәкәржә базарында да жыелышлар, шураи өммәтләр³ булып үтте. Мосадәмәи эфкярдән барикаи хакыйкат зоһур итәр⁴ дигэн шикелле, шул жыелышларынан берәр төрле файда чыгып китсө, шаять, без шәкертләргә дә гомеребездә, элек дәфга⁵ уларак, чын гыйлем илә сәламләшеп, гыйлемнәц алдына тез чүгеп, кулларын үбеп, моңарчы гыйлем дип, гыйлемгә табан-табанга зыйд вә кире⁶ нәрсәләр берлән баш катырып йөргөнебез очен гафу үтсөнер көннәр житәр; тырышыгыз, карендәшләр, шәкертләр, тырышыгыз, муллаларның мендәр өстенде корсак шиндереп утыруларына гына канәгать итмәгез, бөтен өмитебез, бөтен рижа вә илтимасыбыз⁷ анчак сезгә ганттер!

МӘКАЛӘИ МАХСУСА

(1912)

III

Уфага життем. Тау башында тәртипсез тарапынан утырган. Извозчикка утырдым. Ләкин бу инде Самараның түгел иде. Арбасы шундый иске, шундый каты иде ки, эчәкләрем такта арбага буш салган дилбегә кеби үрлө-

¹ Риясый, нифаксыз — ялагайлыктаи, икейөзлелектәш башка.

² Сабит вә мәдәлләлдер — расланган, исбат ителгән.

³ Шураи өммәтләр — бер диндәге кешеләрнәң жыелышлары (бу урында 1906 елдагы мөселманнар съезды күздә тотына).

⁴ Мосадәмәи эфкярдән барикаи хакыйкат зоһур итәр — фикерләр бәрелешүеннән хакыйкат яшешнәре туар.

⁵ Элек дәфга — беренче тапкыр.

⁶ Зыйд вә кире — каршы һәм кире.

⁷ Рижа вә илтимасыбыз — үтенү, соравыбыз.

кырлы сикерә иде. Таудан акрынлап менәсен, юлның әтрафында жәһәннәм кеби тирән чокырлар — хисабы юк. Жәһәннәмнең тирәсенә саклық өчен тезгән бағаналарның арасы бик сирәк булып, арба янтайса, мәкиббән галә вәҗдиңи¹ жәһәннәмгә тәшү бик мөмкин иде.

Уфага кергәндә бер дә шәһәргә кергән кебек булмый. Эллә нинди ачык, тишел вә рәтсез һәм пустынный урамнар белән барасыц. Эч поша. Кая соң моның шәһәрлеге! дип сукранганды, көчкә беркадәр яхышырак урамнарга кердек. Шулай барганды «Сабах» көтепханәсенең² ак вывескасы куренде. Тугры анда туктадым.

«Сабах» ка килүдән максудым, Самарарадагы кеби, бер «Бристоль»гә барып эләкмәскә, яғни нинди номерлар ничек булачагын сорашу иде. Ләкин, күрдем ки, магазинга totash шундый кин вә яхши бер квартира бар. Монда мин түгсл, миң тагы 19 кеше күшсан да сыйрлык иде. Житмәсә аның асты кухня булып, һәрвакыт астан жылы бәргәнлеге беленде. Менә рәхәт! Менә икенче ләүкә. Монда китап төяләп килгән гайре мәтәнәни³ ящиклардан кровать ясау вафля пешерү шикелле тиз. Аста ящик булса да, естеп юмшак вә матур нәрсәләр каплагач, ярый ул. Өстеңдә эйбәт кием булгач, синең бәрәңгә ашаганыңы кем белә? Урамга чыксан, мыекны кашыктагы май белән майлап була. Дөнья яратылган-шан бирле ялганинар кубесенчә тотылмый калган...

...Мин фәкыйрь дә татар вә исламга гайт⁴ эшләрдә «чебен тимәс чер итәр» бер кеше булганынан, «Япония мөслеман идуче голәма пәрәдә?»⁵ сәрләүхәле⁶ бер шигырь язган идем.

Квартира, гомумән, күнелле. Кеше күп килә. Эч пошарлык түгел. Монда һәр көн мөхәддисе кәбир⁷ Эхмәт Фаиз Даутов белән күрсәбез. Ул скрипкада маташтыра, элегә яхши уйный алмый. Ләкин жырласа, мин андай жырны гомремә тыңлар идем. Аның гади сөйләшүдә дә металлический вә музыкальный тавышы жырлау заманында бәтси көчен вә голвиятен изһар итә⁸. Мин

¹ Мәкиббән галә вәҗдиңи — йөзтүбән.

² «Сабах» көтепханәсе — китап кибетенең исеме.

³ Гайре мәтәнәни — чикsez күп.

⁴ Гайт — караган.

⁵ Голәма пәрәдә — галимнәр кайда?

⁶ Сәрләүхәле — исемендәге, исемле.

⁷ Мөхәддисе кәбир — пәйгамбәр сүзләрен күп белүче

⁸ Голвиятен изһар итә — бөектөтен күрсәтә

Латыповны ишеткәнем юк, ләкин Камил буш бугаз кебиләрне бу жирдә телгә алырга да хурланам. Петербург профессорлары хәзер башкорт халкының бик тиздән монкариз булачагына¹ иман иткәннэр. Башкортларның гадәт вә өхлакларын язу һәм килем вә зиннәтләрен музей өчен гикшереп ятмакталар икән. Эгәр Фаиз эфэнде кеби чын башкорт рухы вә башкорт моны белән жырланган жырлар да граммофоннарга алынып калса, моның башкорт иккүйразыннан² соң азмы әһәмияте булыр иде?! Ләкин милләтемез дингезенец энҗеләре төптә ятып, «ул-бу»лары гына ёскә калка шул.

Дикъвать итәсезме? Хәзер граммофонга жырлау фахишеләр вә әиват³ эшсез, ашсызлар кәсебе булды. Казаның «Қәжә Мәни», «Подвал Фатыйма», «Этле Хөсни», «Жингәчи кызлары»на кадәр, төрле шәһәрләрдә граммофонга жырлап, милләтнең сәмгын⁴ мәсхәрә итеп бестерделәр. Фахиш тавыш, фахин рух, фахиш көй! Фахиш мәгъни! Менә шулар безнең фахшиятсез, пакъ мөселман түрләрсә кереп утыралар. Түрдә утырып граммофоннар сүгенәләр. Мин Казанда, Астраханьда элләничә граммофоннан шуны уйнатучы гайлә эфрады⁵ өчен кызырып утырдым. Алар минем кәефемне ачарга граммофон боралар иде. Мин исә чыраемны сытып утыра идем. Чөнки алар шикәр дип үзләре белмичә ачуташ кантыраптар иде.

IV

Уфаниң мәгъмурият⁶ яғы Казанин күп начар булса да, табигать яғы күп шәһәрләрдән естен. Эувәл үк таубашында, димәк, жәй көңс дә, кыш көңс дә һава яхши. Жырларымызда шулкадәр күп жырланган Агыйдел бусенда. Шәһәр эчендә йортларга караганда агачлар күп диярлек. Моның жәй көңеге әһәмияте! Өстәр карашта Уфаниң халкы да айнык вә саф күренә. Чөнки бу шәһәрдә чат саен халык саулыгын химая итә⁷ торган сөт ки-

¹ Монкариз булачагына — бетәчәгенә.

² Иккүйразыннан — бетүеннән.

³ Әиват — төрле.

⁴ Сәмгын — тыңлау тойғысын.

⁵ Гайлә эфрады — семья членнары.

⁶ Мәгъмурият — төзеклек.

⁷ Химая итә — саклый.

бетләре. Йөммәсендә халык. Пивнойлар сирәк. Бу шәһәр «Лй-най Қазаниң каласы, аза ишан баласы» түгел. Сөт сатучылар, мендәргә утырган мулла кеби, үзләре хезмәт итмиләр. Сөт эчүчеләр үзләре буфеттан сөт алыш килә. Чөпки... сөтче синә соламәтлек бирә, алар нишләп үзләре хезмәт итсеннәр... Сау буласың килсә, энә сөтне үзең барыш ал! Монда трактир официантлары кеби рия, ни-фак¹ вә посетительгә ярарга тырышып кылану күренми.

Фәлсәфәгә кердем... язам, язам, — кая көлкесе?..

Урман, урман, — кая төлкесе?!

V

Эйе, урманиң да бөтен жиренде төлке булмый, мәкаләнең дә ләр сәтрында² көлке булмый. Актар агач араларын, бардыр төлкесе, укып чык бөтен караларым, бардыр көлкесе.

Мәжит әфәндә Гафури белән күрештәк. Ул миңца караганда да юашланган вә дөнья тарафынан басылган кеби күрсендә. Аның белән безнең мосахәбәмез³ күп вакыт күзләр аркылы гына қылыша иде. Читтән безне караган кеше икемезисе эле генә хисапсыз каты шаярып, соңра аналары кыйнап, бер минут элек кенә елаудан туктаган балаларга охшатыр иде.

Нишлик соң? Шаярыр идең, эле генә язмыш ханым кыйнаган; елар идең, эле күздә яшемез дә кипкән.

Россиядә хәзер уйнаган жигләр вә Россия һавасы безнең бөтен коллегаларымызыны шул халәте рухниягә китергән...

Эйе, эле күздә яшемез дә кипкән. Қиләчәктәге шатлык яки ерак, яки юк.

Уфада шактый заман торсам да, аның эчен вә этрафын карап йөри алмадым. Мәжит белән йөрөргә чыксам да, ярты юлда хәл беткоч, өйгә борыла иде. Монда трамвай юк. Извозчикта эч кено авырта, эч авырттырмын торгана утырсан, кесә авырта иде...

Әлкыйссә⁴, мәзкүр⁵ иәрсәне күрсәтмәгәннәр.

Хәзергә житәр эле.

¹ Нифак — бозык.

² Сәтрында — юлында.

³ Мосахәбәмез — сөйләшүебез, әнгәмәбез.

⁴ Әлкыйссә — қыскасы.

⁵ Мәзкүр — алеге.

VI

Өстэн генә эләктереп китү тарзын алган¹... мондый сәяхэтнамә өчен Уфада артык нөрсә күрмәдем, бугай.

Хәер, шәһәр бакчасында ёстено жәббә, башка зәңгәр фәс, күзгә күзлек, аякка «ботника», авызына кош канаты тәшәрлек дәрәҗәдә, борынын күтәреп барган бер мәгъур шәкертие туктатып, юри «вәкар² вә мәнабәтән» бозар өчен «Син курай уйный беләсөңме?» — дип сорыйым килде. Мин үзем, гомумән, шундый «кәмитле» мәнабәтлекне бозудан ләззәт табам. Аннаң соң без беләбез ки, татар шәкертен кеше ясар өчен иң элек аның «вәкарен» бозарга кирәк.

Бу, ой салгандың иң элек ингездән башлау, сүткәндә түбәдән тотыну кеби кагыйдә инде.

Андый «вәкар», яшьлектә жимерелмәсә, бәгъзан, мәхәррир булып гомер итеп, иеграмотный үләчәк «зате галиләрдә»³ дә катта. Мисал эзләсөгез, күктән йолдыз өзләгән кеби генә булып, аны табуда зәхмәт чикмәссез.

Әле апрельниң әүвәлге яртысы гына житә. Минем өчен көннәр экрен кичәләр. Апрельниң әүвәл яғыннан, «әүвәл коръан»нан чыга алмый йодәгән малай кеби, мин дә утә алмыйм. Малай, хәлфәсе сизмәгәндә, сабагын «сикерткән» кеби, мин дә күп йоклап карыйм. Ләкин максады аслый⁴ булган кымыз сезоны житми. Уфада кымыз юк.

Дорес, мин кымызны Уфада да, әтрафында да эчәчәк түгел. Мин аның өчен Троицкига барырга Казанинан ук карар биреп чыккан вә йозләп баш бия саудыра торган бер Троицк кешесенә барасы, кымызны савылган урында чатыр тегеп торып эчәсе кеше. Чоңки Уфа әтрафын европалылар басып, биттабы⁵ андагы кымыз искусственный (жагли) лангалилыгыннан хәбәрем бар иде. Ләкин Уфада да кымыз булмаганлыгыннан, Троицк «кусагасылары»⁶ ның да «бия байламаганлыгын» истиidlаль итә идем⁷.

¹ Тарзын алган — төсен, формасын алган.

² Вәкар — тәкәббер.

³ Зате галиләрдә — югары затларда.

⁴ Максады аслый — төп теләк.

⁵ Биттабы — табигый.

⁶ Кусагасылары — биредә Тукай кымыз эчетүче казахлар турында сөйли.

⁷ Истиidlаль итә идем — уйлап белдем.

Шулай, ни ары, ни бире булып торганда, кесәмдәгә,
Петербургка мине чакырып язган, бер хат исемә төште.
Бу хат инде беренче түгел, берничәнче иде.

Буш та түгел, житди иде. Ләкин житди булса да, мин
Петербургка баруны көзгө, қымыз эчеп хәлләнгән чакка
китермәкчे идем. Юк инде, Петербургка хәзер барам.
Қымыз да булмагач, Уфада нәрсәгә ятыйм? Житмәсә
аның «авыллығы», тынлығы, жансызылығы минем эле ха-
сил¹ булмактагы европалылығымны, культурный шәһәр
кешесслегемис, шау-шу яратучылығымны, галәбәлек², кө-
рәш соючелегемис үчекләгән кеби булды. Китәм Петер-
бургка! Қымызга кадәр торам. Телеграмма, ответ. Киттем.

¹ Хаси́л — барлыкка килү.

² Галәбәлек — ёстенлек, жиңү.

ЯРЛЫЛАР ЯКИ ӨЙДӘШ ХАТЫН

(1909)

I

Мин тора торган шәһәрең уртасында базар булып, ул базарның да уртасында бер жирдә һәrvакытта эш эзләп, эш көтеп тора торган ярлылар була торган иде. Кем нинди эш куша, нинди хезмәт тугры килә, алар шуны дурт куз илә көтеп кенә торалар иде. Бер кешегә утын ярдыру, кар көрәту кеби кара эшләргә кеше киräк булса, шул эш көтеп тора торган ярлылар янына килеп, аларның берсене алып китә иде.

Монда эш көтеп тора торган ярлыларның кулларынан килә торган эш утын яру, кар көрәү, пычрак чүпләрне тазарту кеби, бик агыр кара эшләр генә булып, кораллары да көрәк, балта кеби нәрсәләр иде. Болар шул һөнәр вә шул кораллары илә кул кечләре таркасында тамакларын түйдүралар иде. Бу ярлылар, солы катыш үскән bogдай кеби, татар илән руслары катыш торалар иде. Боларның һәр көнгө гадәтләре иртә үк торып, шул жиргә килеп жыелып, эш көтеп тору, эш булса, эшләп кайту, эш булмаса, кайғылы сурәттә кайту иде.

Менә бу көндә алар гадәтләре буенча иртә намаз вакытында ук бу жиргә ризык эзләп килеп тулганныар иде. Бу көн кышның иң салкын көнсө булып, кара халык тәгъбиренчә эйткән вакытта, төксерек жиргә төшмәслек чатлама сүyk иде. Кояш яца гына чыгып, тирә-яғы зур алка илә әйләндереп алышган иде. Кояшның буйлә киртәләнеп зур алка (даирә) эчендә калуы бик салкын вакытларда гына булганга күрә, кояшкага караганда кояш үзе бер салкын боз тавы кеби куренә иде.

Базарга утын, печән сатарга килә торган авыл кешеләрсөңең йөгерә-йөгерә атлары вә чаналары яныннан килүләре, дагасыз атларның, тоякларына ябышып каткан бозлары сәбәпле, тарта алмый әрле-бирле селкенүүләре, бу атлар асылда кара туры булып та, тирләп чыккан парлары ёсләренә бәс булып ябышкач, ап-ак булып куренүүләре, борыштарына сыер имчәге кеби бозларның катулары көнисең рәхимсез салкын икәнене күрсәтә иде. Моржалардан чыгып бик югары күтәрел-

гән, салкынлыктан зур тирәкләр шәклен алган төтеннәр ниһаятьсез күп булып, читтән караганда кара урман кеби булып күренә, һәр кешенең өйдә генә утырганыны иске төшерә иде. Урамда йөрүчеләр бик аз булып, аларның да иxtыйарсыз йөгерә-йөгерә барулары бик зарур йомыш илә чыкканлыкларыны белдерә иде. Бу йөрүчеләр тиз-тиз колакларын, битләрен ышкылар, бара торган жирләрең барып житу илә, тишегенә качып кереп киткән тычкан кеби, тиз генә кереп югала-лар иде.

Менә шулай салкын көндә теге эш эзләп чыгуучы ярлылар үзләрсөң мәжмәгелфокара¹ булган урыннарына эллә кайчан килеп тулганиар, бик ашыгычлык илә эш кетәләр иде. Болар эш көтә-көтә аптырагач, салкынлыкка чыдый алмагач, икек кулларын бер-берсенә китереп жициәре эченә тығып куйганишар, кулларында бияләй-ләре булганы өшемәскә тырышып икек кулины бер-берсенә шап-шоп иттереп сугалар, эрле-бирле йөгерәләр, бер-берсе илә көрәшеп алышып та киткән булалар, «ә, корт чага, корт чага» дип, тиз-тиз колак һәм борыннарын ышкылар иде. Ничаклы салкынга бирешмәскә, чын күэтләре илә мокавәмәт итәргә² тырышсалар да, салкынлык боларга галип килә³, боларны калтырата, ин нечкә жирләрең чаклы барып, без кеби чөнчеп-чөнчеп ала иде. Өйләрепендә тычкан туярлык та ризыклары булмаган бу ярлылар, эш күшучылар чыкмас микән дип, өмит итеп, бу көнгә житәрлек ризык алыш кайтып бала-чагаларыны түйдүру кирәк идекене исләрәнә төшереп, шул 25—30 дәрәҗә салкында торалар иде. Кайда булса да бер үлем дигән, күз керфекләрең кар ябышып, са-кал-мыекларына боз катып, калтырашып торган бу ярлылар ничек булса да үләр дәрәҗәгә килгәнче эш коттеләр. Ни чаклы тилемереп көтсәләр дә, бик аз гына-сина эш табу насып булды.

Эш тапканиары шатлыкларыннан сикерә-сикерә ки-тәләр, монда калганиары аца кызыгып, «безгә дә шулай эш табылса, ничек рәхэт булыр иде» дигән төсле, кала-лар иде. Калганиары никадәр зур өмет илә эш көтсәләр дә, бер дә эш табылмады. Киемнәре берәр кат чикмән

¹ Мәжмәгелфокара — ярлылар жыела торган урын.

² Мокавәмәт итәргә — каршы торырга.

³ Галип килә — жине.

илэ иске генэ бишмэйтэн гыйбарэт булган бу ярлылар көтүнөц актык дэрэжэсено житеп, камил өмет өзгэч, өйдэ аз гына ашарларына булганиары кайтып китэ башладылар. Бу урында бик аз гына ярлылар торып калды. Монда торып калганиарыныц өйлөрэндэ бер сынык булсын икмэк, бер чеметем чай булмаганнарыдыр. Боларныц максудларыныц гаясе¹ шуши салкында эш табып, 20—30 тиен акча алып кайтмак, шуныц илэ бу көн кичинмэктөр. Бу жирдэ торып калганиарыныц эчендэ кыска гына чикмэн кигэн, билене бер жеп берлэ генэ бэйлэгэн, төрле чүпрэклөрне, иске тулаларны жыеп, аягына урап чабата кигэн, чикмөнө кыскарак булу сөбәпле, тезе тугрысында кызыл штаны күрсөнө торган, көрөгөн күлтүгү астына кыстырган дер-дер калтырап торучы Шәриф дигэн кеше дэ бар иде.

Безем ярлылар арасындан алып, холене язачак ярлы зат ошбу Шәриф агай булгана кур, моны онытырга тиеш түгел. Шуныц очи мин аны укучыларга артыграк төгъриф итеп китмэкче буlamын.

Шәриф бу шәһәргэ срак түгел бер авылда тутан, бала вакытында уку-фәлэн күрмәгэн, ятим калып, шул вакыттан бирле рохэт күрмәй фәкыйрьлектэ үскэн, гомере буенча шуныц кебек кара хөзмәтлөр илэ генэ тамагыны туйлырып көн үткөргөн, лэzzэт-рохэтненц ни икәнене белмәгэн бәхетсез бер кешедер. Менэ монда торган вакытта да ике күзеннин ихтиярсыз үзе белмәй торган күз яшьлөре ага, чуалып беткөн сакалына тاما да боз булып ката, салкынылыкка чыдый алмый калтырана, эрле-бирле йөгергөләп, эллэ нилэр уйлап эш көтэ иде. Аныц өснәдэгэ, эти нэрсэ алып кайтыр икән, дип көтеп утыра торган балалары исенэ төшэ,ничек булса да бу көн ашарлык нэрсэ алып кайтасы килэ, шулай мөжәссәм² ярлы булып эш көтеп тора иде.

Шәрифиц ярлы иптәшлөре, салкынга чыдый алмый, берэм-берэм кайта башладылар. Шәриф тэ бик кайтыр, бу салкында бер минут та тормас иде, ләкин өйдэ бер дэ ашарга булмагач, анда хатын, бала-чагалары ач көенчэ көтеп утыргач,ничек булса да берэр эш табып кайтуны өмет итэ иде.

¹ Г а я с е — чиге.

² М е ж а с с а м — жисемләнгэн (бу урында «нәкъ ясал үйгән ярлы» мәгънәсендерәк).

Илтәшләре тарапып беткәч, Шәриф бик шатланып, «инде үзем генә калдым, шаять берәр эш тутры килер», дип торган чакта, бер маржә Шәрифнең янына килеп, «әйдә, бу әйберләрис күтәреп алыш бар але», дигәч тә Шәриф, аллага шөкерләр кылып, маржаның әйберләрене күтәреп алыш китте.

Юлда барган чакта ләzzәтле хыял илә, «бу маржә ун тиен бирер миң? Әгәр дә ун тиен бирсә, ике кадак икмәк һәм, үзәмнәң янымдагы бер тиенне күшүп, өч мыскал чәй алыш кайтыр идем», дип уйлый вә рәхәтләнә иде. Ул шулай унбер тиен акчасыны нинди урында тотарга кирәк икәнни уйлап бара торгач, маржаның тора торган өенә барып та життеләр. Өйгә кереп, әйберләрис идәнгә куйгач, теге маржә чишенеп, кесәссенни уникс тиен акча алыш, Шәрифкә тottырды. Менә шатлык! Ынич уйламаганда, унике тиен акча бирде...

Шәриф шатлануышынан нишләргә белмәй өйгә карап йөгерде. Кайтып барганда, үзләренә якын лавкадан ике кадак икмәк илә бер калышып, өч мыскал чәй алыш кайты. Тора торган кечкенә фатиры шәһәрнең читенә булса да, бик тиз кайтып житте, өенә барып кергән вакытта гүя хатын, балаларына мактанган кебек: «Менә атагыз малны шулай таба ул, чыкты исә, ала да кило», дигән төсле, култығындагы әйберләре сәкә өстенә бушатып ташлады. Үзе бик зур бер бурычтан котылган, өстөн тау кеби авырлыкны алыш ташлаган кеше кеби, чикмәнни салып күлмәкчән генә калды.

Шәрифнең хатыны Бәдриҗамал исемле булса да, ярлы булганга курә, Бәдри яки Бәдрәш кенә дип йөртә торганныар иде.

Бәдри ул Шәрифкә итагатьле генә һәм аның тормышына өйрәнгән, Шәрифне эшлекле дип иғътикаты¹ торган иде. Озын гына буйлы, ач яңакты, күзләре эчкә баткан, мәэюс кенә бер сыйфатта иде.

Өстенә кигэн күлмәгенең ике жине ак, билдән югары тарафы кызыл, түбән тарафы саргылт, башына ураган, былтыр урак вакытында алғаш яулығы кып-кызыл булганга курә, ала килемле дип эйтерлек иде.

¹ Иғътикаты итә — ышана.

Боларның ике баласы булып, берсенең исеме Гөлжиһан булып, жиде яшендә, икенчесе ир бала булып. Ходайбирде исемендә, дүрт яшендә иде.

Бу вакытта Гөлжиһанның күлмәге таза гына булып, итәге генә ертылган, саче тарак юкка күрә таралмаган, чуалып беткән көенчә, ике кулы илә тиз-тиз башын кашып, яланаяк көенчә, мич алдында тора иде.

Ходайбирденең штаны юк, кап-кара күлмәк кигэн, изү бавы ычкынган, ике жинене салындырып, кулларыны эчкә тыгып, башыны иеп, бөгөрләнеп утырган, ике танау тишегенинән маңкасы кап-кара булып салындып төшкән, инде ағызына керә дип куркып торганда гына кире тартып ала иде. Башының сачене үтмәс шәжे берлә алганга күрә — тигезсез, аның өстенә оч-дүрт урында кутыр булып канаганга күрә, кәгазь ябыштырган иде. Аталарның бу нәрсәләрне алып кайтканыны күргәч тә, ачлыктан агарган йөзләрендә шатлык, күгәреп эчкә баткан күзләрендә хәят әсәре зәнир булып, йөгөреп, аталары алып кайткан нәрсәләре янына барып, тотып-тотып карадылар.

Бәдри: — Сабыр итеп торығыз! — дип икмәкне алып күйди да, үзе самоварны алып, тиз генә кагып, су салып, мич алдына утыртты. Яна алып кайткан шырпыны ачып чыра яндырып, калай самоварның эченә салып жибәрде. Шул вакытта инде Шәриф: «Бу шырпыны саклабрак tot. Бик тиз бетә, беләсөц бит, бу заманда акча табуы бик уңай эш түгел, әле дә тырышлык аркасында гына тамаклык акча таба алам», — дип, үзе генә ашарга табучы икәнне белдереп күйди.

Бәдри: — Әле дә алла ярдәм бирә әле, бу көн бик сүyk булганга күрә, бер дә эш булмас, ач торсак таөйдә генә ятмый, юкка чыгып китте, дип кайгырып тора идем.

Шәриф: — Сүyk дип, ач ятып булмый шул.

Бәдри: — Ничек бик тиз кайттың? Ни эш эшләден?

Шәриф (эш таба торган кешелэр тавышы илә): — Бу көн кар-фәлән яумаган, кар көртүче булмады. Көн салкын булганга, утын ярдырырга эзләүче дә куренмәде. Менә шулай аптырап торганда гына, алланың рәхмәте илә, бер маржа, өмет итмәгән жирдән, килем чыкты. Шуның әйберләрене күтәрешеп алып барган идем. Уп

тиен бирсә ярар иде дип торганда, унике тиен көмеш акча чыгарды да бирде. Бу эйберләрне шул акчага алыш кайттым.

Шул вакыт Ходайбирде мич башыннан төшеп, ялан-аяк көенчә, йөгереп тышка чыгып китте. Ул кире кергәч, Шәриф: «Нигә өйне сүзып йөрисен? Куюн аягы ашадыңмы әллә?» дип сорады да, Бәдригә карап: «Тизрәк самоварны кайнат эле, чай эчеп, дәхи бер чыгып карага кирәк, берәр эш табылмасмы, бер бәхет ачылса, ачыла торган ул, өйдә яту берлә әллә ни булмас», диде.

Бәдри: — Бу көн бик сүyk бит, инде чыкмасаң да ярар.

Шәриф: — Чыкмый булмас, чыгып карага кирәк, бот күтәреп көтеп, буш ятсаң, ашарга китереп бирмәсләр. Менә әле көн салкын дип, иртә берлән чыкмаган булсам, бу көн ни ашар идең?

Бәдри самовар янына барып, өреп-өрен: «Таш кергән самовар, әле булса кайнап чыкмый,ничаклы күмер кирәк», дип чиереп, алай-болай итеп утыра торгач, самовар калтырый башлады. Димәк, кайнады. Элеге өч мыскал чайисе ертып, кечкенә кыршаулы кара чәйнек-кә чай салып, утыртып куйды. Кечкенә генә ертык ашъяулыкны жәеп, пар ярым чыпаякны китереп куйды.

Менә көткән рәхәтләре булган чайне эчәргә утырдышлар.

Баяғы ике кадак арыш икмәгене Бәдри кулына алыш, ике зур гына телем кисеп, Шәриф алдына, бер телемнен уз алдына куйды. Бу вакытта барчасының күзе шул ике кадак икмәктә иде. Дүртенче телемнен кисте дә уртага бүлеп, берсене Гөлжинанга, яртысын Ходайбирдегә бирде. Калганын кулында тотып торган чакта, чак-чак чыдан торган Шәриф: «Житәр инде, телмә! Кич ашап ятарлык калсын, әллә бу көн эш табып була, әллә юк, бар чакта бүредәй, юк чакта шүредәй торырга ярамас, азрак кысынкырак ашарга кирәк», — диде. Ходайбирде икмәкне кулына алгач, бик шатланып ашарга да, ашамаска да белмәй, эрлебирле эйләндереп карап, менә минеке күбрәк дигән тесле Гөлжинанга күрсәтә, күзе янына гына алыш барып, икмәкне төзләгән кеби кырыннаш гына Гөлжинанга карый иде.

Бәдри, бер пар чынаякка чәй ясап, Шәриф алдына күйды, икенче чынаяк астына чәй ясап, үзе алып эчә башлады.

Әллә кайдан алып кайткан бер кисәк шикәре исенә төшеп, куйган жиреннән алып, икегә бүлеп, яртысыны Шәрифкә бирде. Калған яртысыны дәхи икегә бүлеп, берсене Гөлжиһанга, берсене Ходайбирдегә бирде. Кечкенә шикәрне кулына эләктергәч, Ходайбирде бигрәк шатланды. Ни эшләргә белмәй аптырап бераз торгач, үзенә чәй эчәргә нәүбәт житкәнче бер кәгазь алып, төреп күйды да Бәдригә карап:

«Эни, мин чәйне бу шикәр белән эчәрмен, яме!» дип тәэкид итеп¹ күйды.

Шәриф бер аягын сузып, бик кәефле, тәмам нәшат берлә² тирләп чәй эчә, үзенец бу халыкларга баш икәнене белдереп тора иде.

Чәй эчеп, күңеле ачылғач, үзенец бу көн ничек теге маржадан әйбер күтәреп барган очен унике тиен акча алганыны бик озын итеп хатынына сөйләде. Бу сүзләре илә үзенец мал таба торган кеше икәнене күрсәтә иде. Бәдри дә бер кайғысыз, һәр эшләре мәкәммәл³ барган тәсле иттереп чәй эчә, тубығы янында яткан икмәккә карап куя, ирене яхши гына жаваплар биреп, син безгә вәлинигъмәт⁴ дигэн тәсле карый иде.

Гөлжиһан икмәгенец яртысыны ашап, яртысыны чәй илә күшүп эчөргә самовар төбенә куеп, аның естенә бик зур тәсле иттереп шикәрне күйды да анасына карап: «Менә боларны чәй берлә күшүп эчәрмен», — дип гуаһландырып күйды. Үзе самоварның аягыны бер кулы илә тотып карап утырды. Эзräк торгач, акрын гына анасына карап: «Эни, миңа чәй ясап бир әле» дигәч, Бәдри эчә торган чәснене эчеп бетереп, сыек кына иттереп ясап, Гөлжиһанга бирде. Менә Гөлжиһаның һәр эше тәмам жирено килде. Шикәре илә бергә күшүп, икмәкне дә ашап бетереп, торып китте. Инде нәүбәт Ходайбирдегә килде. Аңа да анасы чәй ясап биргәч, чәйне эчеп тәмам иткәч, тиз генә мич башына менеп, тараканнар илә уйный башлады. Шәриф ике

¹ Тәэкид итеп — беркетеп.

² Нәшат берлә — шатланып.

³ Мәкәммәл — тәмам житешеп.

⁴ Вәлинигъмәт — аш хужасы, тәрбияләүче.

төлем икмәкне ашап бетергәч: «Кайда әле, азрак кисеп бир» дигәч, Бәдри кисеп бирергә дип, икмәкне кулына totкач та, мич башыннан Ходайбирде төшеп, йөгереп, анасы янына килеп утырды. Моның күзе икмәк сорап тора иде. Бәдри юка гына иттереп Шәрифкә кисеп биргәч, икмәкнең чамасыны карап белгәч, бик юка һәм кыек итеп кисеп Ходайбирдегә бирде. Ходайбирде шатланып, йөгереп менеп китте. Бәдри Гөлжинаны да мәхрүм итмәде, аңар да кисеп бирде. Үз дә азрак алды. Шулай итеп, бик рәхәт һәм кайғызыз чәй эчеп тәмам иттеләр.

Шәриф дәхи кәсеп әзләп китәргә уйлап, чабатасыны алыш, чүпрәкләрне урап киенергә кереште. Чабатасының астыны карап, әле нык икән дигән кеби, бармагы берлә тык-тык чиертеп-чиертеп карап, киенеп бетте. Чикмәнене киенеп, иске кызыл яулыгыны муенны урап, балтасыны алыш чыгып китте.

Шәриф чыгып киткәч, Бәдри калган чәйне эчеп утырганда, күрше фатирда торган Шәех исемле егетнен катыны Жәмилә килеп керде. Жәмиләнең кыяфәтә тормышы агыр бер хәлдә, дөньяның бетмәс мәшәкатъләрендә идекене белдереп тора иде. Төсе саргайган, күзләре эчкә батып кергән, өстенә иске генә күлмәк кигән, башына сртылып беткән яулыгыны ураган, аягына тузып, мысклары чыккан чабата кигән иде.

Үзсәнә караганда аннан һәр кеше нәфрәтләнә, аны беркем дә яратмый, бер кеше дә аны кызғанмый төслө иде. Шуның өчен Бәдригә дә кыяр-кыймас қына өметсез бер тавыш илә: «Исәнмесез әле?» диде.

Бәдри: — Эле арубыз, диде дә чынаяк астына чәй ясал, алдына куйды. Баяғы икмәктән, бик чамалап қына кисеп бирде. Бәдри икмәк totканны күргәч тә Ходайбирде килеп житте. Бәдри, бар инде, азрак торғач ашарсын, дип кире жибәрдө.

Жәмилә икмәкне кулына алу илә зур-зур кабып ашый башлады. Сары йөзендә аз гына якты чырай заһир булды. Шул бер төлем арыш икмәгене әллә кайчаннан бирле күрмәгәнгә, чын күцеле илә, кайдан гына бер авыз тутырып кабарлык икмәк табылыр икән, дип йөргәнгә күрә, ул бер төлем арыш икмәгә аның өчен бер кыйммәтле нәрсә кеби күренә иде. Жәмиләне шул икмәк мәсьәләсә саргайткан, ул шуның өчен бу хәлгә

калган, шул икмәк юклык аны кәефсезләндөргән ва авыру сурәтенә керткәндер.

Икмәк ашап беткәч, «бетте дә... тагы аз гына булса!» дигэн төсле иреннәрен ялап, алдындағы валчыкларны чупләп кабып күйді. Аз гына күңеле ачылып, иркев бер сулу алыш, ясалып бирелгән чәйне эчте.

Бәдри үзенчә бик зур ихсан қылган, бер кешенен рәхәт тормышына сәбәп булган кешеләрчә: — Я, Жәмилә, бу көн ирең кая китте? — диде. Жәмилә (куңелсез, бер дә жавап бирәсе күлмәгән кеби): — Ул иртә ук торып, эш булмас миқән, дип чыгып китте, белмәем кайчан кайтыр икән. Қичә дә төн уртасында гына ейгә кайтып керде. Балтасыны әллә инде сатып әчкән, кайда дисәм, әйтмәй, үзе исерек (озын бер сулу илә), қичә дә бер дә ашамый яткан идем, менә инде бу көн дә ашаганым юк. Бу көн иртә ук торып, теге урамга барып, йомычка алыш кайтып, өйнә жылтып алғав булдым.

Бәдри (үзе бәхетлерәк бер кеше кеби): — Бигрәк начар инде, солдат кеби тик йөри, оятысы!

Жәмилә: — Шулай инде. Эле синең бишмәтене сорап торырга килгән идем, каланың бит эле теге очында безгә апа тиешле Гөлниса бар, алар яхши гына торалар. Шунда барып кайтым дигэн идем. Әллә әзмәз нәрсә сорап кайтыр идем.

Бәдри: — Минем үземнен дә барасы жирем бар иде дә, алай булгач, алыш торсаң торырсың шул инде. Эле яна гына теге чәй әчеп чыгып китте. Бу көн иртә ук торып, эш әзләп чыккан иде. Менә инде бер яхши маржа очраган! Эйберләрене күтәрешеп алыш барган өчен дә унике тиен акча биргән. Эле, ходайга шөкер, бу арада бер дә аптыраганыбыз юк.

Жәмилә: — Эйе! Сез, Бәдри апа, бик яхши тора-сыз. Энэ минем ирем кебек булса, ни эшләр идегез. Тапкан бер акчасыны шунда бетереп кайта.

Бәдри: — Элхәмделилла, шайтан ярлы, без бай эле, — диде дә бишмәтене кулына тотып, эле дә бу бишмәт булды! дигэн төсле, Жәмиләдән үзен бәхетлерәк кеби күреп китереп бирде дә, — я эле, киеп кара, сиңа озын түтөл миқән? — диде.

Жәмилә: — Озын булмас, буламы? — дип киеп карап, — таман гына икән, үзәмә үлчәп кистергән дип белерсен.

Бәдри: — Бу бишмәт бик нык булды инде, өстемнән салмый киям, бер дә тузуны белми.

Жәмилә: — Эле дә өр-яңа әле, гомеремдә шундый бер бишмәт күрэ алмадым, — дип чыгып китә башлый.

Бәдри: — Жәмилә! Тизрәк кайт, яме, үзеннең суга барасын да бар...

Жәмилә: — Биң тиз кайтам, анда бер дә тора торған эшем юк, барам да кайтам.

Бәдри: — Бичара, бик авыр тора инде. Ире дә бик начар шул, матур гына хатынны шулай ач калдырып йөрөргө иничек оялмый, типсө, тимер өзэ торған еget, ялгыз хатынны түйдүра алмый, — дия үз-үзенә сузләнеп самоварны жыештырып куя да, боз катып ябылмый торған ишекиң бусагасыны пычак белән кырып ябарга керешә. Юка гына тактадан ясалган жәп-жиңел ишек каты итеп япкан саен кире ачыла да китә.

Жәмилә, бишмәтис кигәненә шатланып, артынан килерләр дә бишмәтис кире алышлар төсле булып, үзенә калса, бик калын киенгән, бер дә салкынга бирешерлек түгел төсле, шәп-шәп атлап, тауга карап менеп китте.

II

Шәриф чәп, жылышып алгач, бер дә кайгысыз, эллә иничек бик тиз эш табылыр кеби булып, тиз-тиз бара иде. Күп тә йөрмәде. Бәхетенә каршы эш тапты. Менә утын ярырга кереште. Бер бәхет ачылса, ачыла торған дигэн иде, филвакыйгъ¹ шәйлә тугры килде. Эченниң эллә иниләр уйлаган кеби аллага шөкер итеп, чын ихлас белән яра иде. Хосусан хужа килгән вакытта бик уңган, вә бик эшлекле икәине белдерер өчен ялтырап йәри, эувәллә ярылган утыннары хужага күрсәтеп, менә моны бик эре итеп ярганиар, ахры бер дә эш рәтә белмәгән кеше яргандыр, фәлән дип, сәйләнә иде. Утын хужасының бер мәртәбә килеп каравы аның күңделен үстерә, гайрәт бирә, вак кына итеп яруга сәбәп була иде. Утын яра торған тумарның өстенә утырып, бик жайлап истикъба² тәэммин ителгән кешеләрчә, бик күңделе сурэттә тәмәкесен тарта, үзенчә бик

¹ Филвакыйгъ — чынлап та.

² Истикъбале — киләчәгә.

ләззәт илә шәйлә уйлый иде: — Бу кафер қырык тиен бирмәс микән? Бирер, бирер, илле тиен биреп күймасын, бу утын саженънан күп артык бит, юк инде, қырык тиен генә бирсен, шул да житәр. Құптән бирле ит ашалғаны юк иде — берәр егерме тиенлек ит алыш кайтсам, егерме тиен кала. Егерме тиеннең биш тиен көмешенә токмачка он алсам, аннан да унбиш тиен артып кала, унбиш тиенгә биш кадак икмәк алыш кайтсам...

— Менә байлык!

Икенче рәт тәмәке тарткан чакта бу планны бозып:

— Юк, итне егерме тиенгә үк алырга ярамый, унбиш тиенлек алсам, житәр, аннан калган биш тиенгә чәй алырга кирәк, — ди иде. Бераздан соң қүцеленә өченче фикер төште. Бу фикер ит алмый гына, тояқ, әчәк-фәлән алыш кайту иде.

Менә инде, ул итне алыш кайтып пешергәч, ничек итеп утырып ашарга! Үзене мал табучы һәм ата, аларга баш, вәлинигъмәт төсле эре курсотсп ашауларыны хыялышынан кичереп ләззәтләнә, шул уй аркасында 20–25 дәрәжә салкында теттереп утын яра иде.

Кояш батмады, бар утынны тәмам ярып бетереп, гайрәтле бер сурэттә хезмәт хакыны сорады. Хужа канечкеч саран түгел икән! Шәриф уйлаганча қырык тиен көмеш хезмәт хакы өчен биреп, яхшы ярган өчен биш тиен дәхи биреп күйдү. Шәриф бияләйне күлтүгү астына қыстырып, янчыгыны алыш акчасыны санап салды да, бик күп маллы кеше кеби, эре генә атлап туры ит базарына китте.

Бу қырык биш тиен акча Шәрифиң үхтүяжына камил житкөп, моннан күп булса — урыны юк, тотар урын булмагач, нигә кирәк, моннан күп булса, әллә нигә мазасыз булып төсле күренә иде.

Ул, Шәриф, икмәк, чәйдән артып калган биш-ун тиен акчасына һәрвакытта урын таба алмый, ничек булса да тотып бетереп кайта торған иде. Мәсәлән, бер көн артып калган биш тиен акчасына нәрсә алыша белми, күзенә күренгән иске тимер кисәкләре алыш кайткан иде. Менә бу вакытта да айың корған планыны теге артык биш тиен бозды. Ул биш тиенгә нәрсә алыша кирәк? дип юл буенча уйлап барды. Акча булса, урын табыла инде. Шәриф биш тиенгә дә урын тапты.

Чөнки бер бәйрәм булғач, булсын инде диде дә биш тиенлек шикәр алыш кайтырга карар бирде.

Фатих Эмирхан

(1886—1926)

ТАТАР КЫЗЫ

I

Туды...

Туганда ул кеше иде: аякларын-кулларын үзе теләгәнчә селкетергә ихтыярлы, муеннын теләгәнчә борудан, күзләре белән теләгән жиргә караудан берәү дә аны тыя алмый иде.

Бәгъзе вакытларда, кулларын-аякларын биләүгә чорнап, аны хәрәкәтләнмәскә мәжбүр иттеләр, ләкин ул моңар протест итәргә, риза түгеллеген белдерергә кодрәтле — слый ала, кычкыра ала: үз хөрриятен берәүдән дә югалттырырга риза түгеллеген, ирексезләүчеләрнең күзләренә туп-туры карап, белдертә ала иде.

Туганда ул кеше иде: көләргә — шулай итеп, үз алдына, хәзер генә килеп чыккан тормыш, дөньядан шатланган, рәхәтләнгән икәнен берәүдән дә курыкмый изһар итәргә, киреләнергә — шулай итеп, үзендә «теләү, теләмәү» дигән бер-берсенә һич ожшамый торган сый-фатлар барлыгын, табигать тарафыннан фәкатъ шул

ике сыйфатка карап эш итәргә күәсе¹ бирелгәнлеген курсәтергә көчле иде.

Ул туды... Тугач, аны башкаларны — ир балаларны сала торган бишеккә салдылар; анасы үз күнелендә, ир балалары белән янәшә үк жирдә, анар урын бирде, ир балалары белән бер дәрәҗәдә үк мәхәббәт итте, сейде; атасы да шулай үк итте. Өйдә вакытта ул ирләр тора торган үк бүлмәдә тора, тышка чыкса, ирләр йәри торган үк жир естендә күтәреп йөртелә, ирләр жылына торган үк кояш белән жылына, ирләр туца торган үк сүктиан туца, ирләр шикелле үк күнеленә килгән нәрсәне үзенчә уйларга, үз фикеренә, рухына, гакылына килгән нәрсәләр белән ирләр шикелле үк тәэсиirlәнергә хаклы иде.

Юмарт кояш аны алтынлы шуры белән чолгый, жиля аның борының язының шатлык, хәят², ләтафәт³ белән тулы исен китерә, яца үсә башлаган чәчәкләр дә көләч йөзләре белән ацар карыйлар — әлхасил, бөтен табигать моны башка адәмнәр белән бер дәрәҗәдә күрә, башкаларга биргән бүләген монар да бирә иде.

II

Туды... Туганда ул терек иде. Ләкин аның бөтен тереклек вакыты алты яшенә житкәнче генә сузылды. Аниан соң ниндидер мәлгүнъ көч үзенец берәүгә дә мәгълүм түгел мәхкәмәсендә⁴ гөнаһыз «татар кызын» улем жәзасы — хәйтсызылыкка хөкем итеп, акрын гына буарга кереште. Шәфкаттесез кысу машинасы арасына салып, хәят тамчыларының ахыргысы тамганчы кысарга, тән суынмас, йөрәк тибүдән туктамас борын хәйтсызылык каберенә күмәргә карар бирде.

«Татар кызы» алты яшенә житте... Биш яшьлек энесь яки жиде яшьлек агасы бәгъзе вакытта аны чәченнән тартып елата, бәгъзе вакытта сугып кител, золым итә

¹ Күәсе — кече.

² Хәят — тормыш.

³ Ләтафәт — матурлык.

⁴ Мәхкәмә — хөкем йорты.

башладылар. Ул, һәрбер зи хәят¹ шикелле, бу жәберләргө үз көче белән каршы торырга тели, сукканга — суга, чочен тарткап кешенең бармагын тешли, битен тырный иде. Қара көч үзенең үлем жәзасына хөкем иткән корбаның кулында бу — хәят хассаларыннан булган берсeneң моннаң соң да калуына риза булмады: «ана» исемле жанлы курчактан: «Кыз бала ир малайлар белән сугышын йөрми», дип эйттерде. Бу көнин сон «татар кызына» ага-әне жәберенниән башкалар көченә сыйнып сакланырга әмре һәмаюн садир² булды.

Тәжрибәсез кызык алданы. Үзенең үлемгә хөкем ителүениән һәм бу һөжүм жәзасының башы икәннениән аның хәбәре юк иде.

«Татар кызы» жиде яшенә житте... Ул моңар кадәр үзе шикелле балалар — ир балалар белән урамга чыга, анда чаба иде. Ләкин кара көч үз корбанының бу хәленә риза булмады. «Ана» исемле жанлы курчак: «Кыз балага ир малайлар белән уйнап йөру оят!» дигән жөмләне тәкълитче попугай мәһарәте белән тәккәр итте³.

«Татар кызы» бу кадәр табигатькә, хәятка, хөррияткә, кешелеккә хилаф⁴ сүзгә ышана алмагач, кара көч эшкә чынлап тотынды. Атасыннан да шул ук сүзләрне эйттерде:

— Кыз балага ир малайлар белән уйнап йөру оят!

«Татар кызының» ышашмавы какшый башлады. Этрафтагы башкалар да шул ук сүзләрне тәккәр иттәләр:

— Кыз балага ир малайлар белән уйнап йөру оят!

«Татар кызы» ышанды. Чөнки ул адәмнәрнең һәммәсен үзе шикелле сафлар дип белә иде. Хәят үзен химая итәргә⁵ тотынды. Ул үзенең дошманнарын, гакыл мәхакәмәсенә тартып, жиңәрмен дип уйлый иде.

— Ник? — дип сөаль⁶ бирдө.

¹ Зи хәят — жан иясе.

² Әмре һәмаюн садир — югарыдан әмер.

³ Тәкълитче попугай мәһарәте, белән тәккәр итте — ияруче попугай осталыгы белән кабатлады.

⁴ Хилаф — каршы.

⁵ Химая итәргә — якларга.

⁶ Сөаль — сорая.

«Татар қызы» сүз дәшмәде, аның урынына кара көч жавап бирде:

— Чөнки эти, эни, бабай, эби шулай диләр.

Хәят алтырашта қалды. Үзенең бу кадәр әсассыз¹, бу кадәр мантыйксыз, хәтта бу кадәр кешелеккә килемши торган жавап ишетәсептән аның бервакытта да уйлаганы юк иде. Бу кадәр көтелми килгән бәләгә каршы аның кулында бер корал да булмады, шулай итеп, үз хассаларынан иң зурларын: золым вә жәберләргә үз көче белән каршы тора алу һәм башкаларга яраган эшиң үзенә дә яравын хис итеп, үзен хәр күруне югалтты.

Кара көч бу галәбәсен² бик шатлыклы бәйрәм белән каршылады һәм, корбаны — «татар қызыны» ниһаять тәхкыйрь иткәнлеген курсөтер очен, аның кулына кечкенә-кечкенә жансыз курчаклар ясап тottырды.

Башка балалардан, иркен һава, иркен дөнья, иркен йөрешләрдөн аерылган «татар қызы» кара көчинең бу бәдәхет бүләген мәжбүрән кулына тottы, әйләндергәләп карый башлады. Ул аларның нәрсә очен ясалғанлыклавы белми иде.

Кара көч, «татар қызы» янына апа, жингә, ана, эби... дип төрле исемиәр белән атала торган жанлы курчакларны жибәреп, жансыз курчаклар белән ничек уйнарга кирәклеген ойрәттерде. Жанлы курчакларның чын игътикатларынча: жансыз курчакларны кунакларга йөртеп, туйлар ясатып, кияүләр кертеп, киленнәр төшертеп, кодагый, кодачага бүләкләр бирештереп... уйнарга кирәк иде.

«Татар қызы» бу сүзләриң ышын мәгънәләрен яхшы ацламады. Ләкин ир балалар белән уйнавы оят хисап итеп торган қыз балага башка уенинәр калмаган да иде. Табигый, кара көчинең шомлы бүләгә белән уйнарга башлады:

— Мен бу ир курчак. Ләкин монысы қыз. Ир курчак қыз курчакны хатынылышка алды; кияү керде; килен төште, кунакка килде...

«Татар қызы» уйный, уйный да уйный.

Кара көч, почмакка басып, елмаеп карап тора:

— Мен бу — синең киләчәккә хәзерләнүен! Бу — киләчәктәге үз тормышың!

¹ Әсассыз — нигезсез.

² Галәбәсен — жинуен, өстен чыгуын.

III

«Татар қызын» сабак абыстасына бирделәр. «Галине, Вәлине, Биктимерне мәктәпкә бирделәр, мине ник абыстайга бирделәр?» дигән «уринсыз» сөаль «татар қызының» фикеренә килгән иде, ләкин озакка бармалы, кара көч ду кубарды:

— Қыз балаларга ир малайлар белән бер жирдә укырга ярамый!

Жанлы курчаклар, башларын селкеп, тәсдыйк иттеләр¹:

— Эйе, эйе, ярамый!

Хәят бу дәфгадә² дә, үзен химая итмәкче булып, сөаль биреп карады:

— Ник? Ник ярамый?

Жанлы курчаклар акырыштылар:

— Оят була, оят була, оят була!

«Ата» үзенец «ир гакыллы» башы белән тәсдыйк итте:

— Оят була, оят була!

— Ник?

«Ата» үзенец қыскартылган мыекларын кабартты. Жанлы курчаклар йөзләрең жыердылар, шулкадәр жыердылар ки, боларның курчаклар икәнен белмәгән кешеләр куркып яннарыннан качар идеңдер:

— Ник, имеш! Чөнки оят була! Оят була!

Монда житкәч, кара көчкә максудына ирешу мәшәкатьсезләндә: иң авыр вазифа — кара көчнең бик күптөн бирле ышанычлы хезмәтчесе булып килгән «сабак абыстасы» иссемле жанлы курчакка йөкләнде. Абыстай үз вазифасын³ яхши белә, аңар «татар қызын» үзе шикелле жанлы курчак ясарга кирәк иде. Кара көчнең илһамы, үзенец қырык слгы тәжрибәсе белән, ул «татар қызын» жанлы курчак ясарга иң қыска һәм иң асат юлны тапты: «татар қызына» оч ел мәттасыйль⁴ «ирләр башка, қызлар башка» дигән «хакыйкатыне» төрле якларыннан һәм төрле юллар белән өйрәтте. «Татар қызына» бу тәгълим⁵ гажәп тоелмалы, өндәгә жанлы курчаклардан моны бик күп мәртәбләр ишеткән иде.

¹ Тәсдыйк иттеләр — расладылар.

² Дәфгадә — минутта.

³ Вазифасын — бурычын.

⁴ Мәттасыйль — тоташтан.

⁵ Тәгълим — өйрәтү.

Абыстай алгарак китте: «татар қызының» колагына өч ел мөттасыйль: «Син вә бөтен хатын-кыз жәмәгате — гаурэт», дип түкіп торды.

Башта хәят монар каршы бик нык протест ясады:

— Ялган! Мин гаурэт түгел — кеше! Мин кеше!

Кара көч абыстайга илһам итте; абыстай да «татар қызының» алдына бик күп язма вә басма документлар ыгарып салды. Бу документларның һәммәсендә «бөтен хатын-кыз таифәсе — гаурэт» дип язылған иде.

Хәят тырпыллады. Гаять тә тәгажжеп һәм ачу белән тагы бер кат:

— Ник? — дип сорады.

Абыстай, документларны курсәтеп:

— Китап шулай ди, — дип жавап бирде.

Кара көч «татар қызына» йодрык курсәтте:

— Зурлар эйткәнгә ышанмый кара, мин сине!

IV

«Татар қызы» унөч яшькә житте...

Жанлы курчакларны адәм күзенниң саклый торган, кояшка, айға, һавага курсәтми торган, юллы-юллы, калыпсыз капчыны «татар қызына» да бирделәр.

Өйдәге жанлы курчак:

— Қызым, сина унөч яшь тулды. Бу көннән соң каберенә кергәнчө башыңа шушы нәрсәне бөркәнеп йөр! — диде.

Қызыл сакаллы, қыска мыеклы «ата» тәэкид итте¹:

— Менә шуышы нәрсәңс каберенә кергәнчө бөркәнеп йөр!

«Татар қызы» бернәрсә лә ацламады, сызланып, фөръяд² итеп сорады:

— Ник?

Жанлы курчаклар жавап бирмичә генә өстәделәр:

— Қырган башына бурек кигән «ир кеше» атлы нәрсәләргә очрасаң, башыңа бөркәнгән бу нәрсәнен чите белән йөзене капла!

Хәят канлы яшьтәр ағызып сорады:

— Ник?

Жавапны абыстай бирде:

¹ Тәэкид итте — беркетте.

² Фөръяд — ачынып қычкыру.

-- Синең чәчләрен, йөзен, бөтен гәүдән — гаурәт.
Гаурәт кашлап йөртелә. Сиңа ирләр башкачарак карый-
лар, шунар күрә син алардан качарга тиеш!

Хәятның үзенә шулкадәр хәкарәт ишеткәне юк иде.

Ахыргы жәмләне «абыстай» «татар қызының» ко-
лагына ике ел мәттасыйль қычкырып торды:

— Ирләр сиңа фәләнчә карыйлар!

Хәлсезләнгән, парчалары қырылган хәят бу юлы
«ник?» дип сорарга жөрьөт итә алмады: кара көч, теш-
ләрен ыржайтып, йодрык белән куркытып тора иде.

Жанлы курчаклар «татар қызына»:

— Сиңа унбаш яшь тулды, моннан соң ирләргә бу-
енци күрсәтеп, сабакка йөрүең оят! — диделәр.

Хәят бу вакытта бик каты авыру иде — иғътираз
итмәде¹. Кара көч тә бик нәсыйханә² генә тәэкид итте:

— Син үзеншең ирләр белән бер түгел икәненце,
гаурәт икәнлегенце, кешегә куренүең оят икәнне бел-
лең инде. Сиңа шул гына кирәк иде. Шуннан артыкны
белуең оят! Оят!

V

Жанлы курчаклар һәм зур корсаклы «ата» «татар
қызына» катый әмер бирделәр:

— Менә сиңа дүрт дивар³, үзен белән уйнарга «ир»
дигән бер хайван табылганчы, шуларны сакла, алардан
үзенце саклат!

«Татар қызы» бу сүзләрнең чын мәгънәләрен аңла-
мады. Кара көч тәфсыйль бирде:

— Алты өлгеле тәрәзә сиңа кояш булыр; ейнен биш
булмәсе Европа, Азия, Африка, Америка һәм Австралия
булырлар, тәрәзә алдындагы зәгыйфь гәл кисәкләре
урманнар, қырлар, бакчалар урынына хезмәт итәрләр;
комган вә ләгәндәге тыңчыган сулар сиңа елгалар, күл-
ләр, дингезләр урынына ярарлар; күмер, куй мае,
гатырша мае исләрениң жыелган, сулышлар белән агу-
ланган һава сиңа бөтен жир йөзендәге һава гыйвазенә⁴
булыр; өсүдә һәркөнне ишетә торган қычкырыш, тир-
гәш, елашлар сиңа музыка урынына булырлар, миллиард

¹ Иғътираз итмәде — карши сүз әйтмәде.

² Нәсыйханә — угетләп.

³ Дивар — стена.

⁴ Гыйвазенә — урынына.

чрым гадәdle¹ бәни адәм урынына 7—8 жанлы курчаклар һәм «атаң» булыр; мәннәрчә еллар бәни адәмнең ижтиһады белән вәҗүткә килгән² фәннәр һәм фәлсәфә урынына «мөкатдәс» наданлыгыц булыр!

Хәят бер мәртәбә «ah!» диде, башкага хәлsez иде.

Көннәр уза башладылар. Ләкин үлем дәрәҗәсендә авыру хәят бу зинданда бер дә хәрәкәтсез генә буылырга риза булмады — «татар кызын» тәрәзә янына илтте. Жомга көн иде. Тәрәзә япышнан кәкре аяклы бер кибетче узып китте. «Татар кызы» кибетчегә «гыйшык» булды. Кибетче дә, йөрешен күпшыландырып, күзләрен ялтыратып: «Матур тәтәй, ник ялгыз утырасың?» дигән шикелле бер «гыйшык» сүзе белэн жавап бирде.

Шимбә көн «татар кызына» тәрәзә алдында утырмаска эмре һәмаюн садир булды: «татар кызы» бүген тәрәзә алдында йөренә генә иде. Тәрәзә алдыннан көянтә шикелле урталай бөкрәйгән «татар шәкерте» узып китте. «Татар кызы» моңа да «гыйшык» булды. Шәкерт тә үз тарафынан: «Каләм кашым, хурыльгайнем³» дип жавап бирде дә бүген үк чәчәк төшерелгән «тәти» кәгазыгә хат язарга карар бирде.

Якшәмбе көнгә эмре һәмаюн «татар кызына» тәрәзә янына килүңе бөтенләй мәнгы итә⁴ иде. Ул урлап, качынып кына тәрәзә янына килде. Урамнан хәзер генә кырдырган башына койрыксыз чалма кигән «мәхдүм» узып бара иде. «Татар кызы» моңар да «гыйшык» булды. Мәхдүм эфәнде дә чалмасын матурлабрак төзәтеп киде һәм, бер күзен кысынкырап, бай кызына өйләнүнән файдаларын уйлады; бүгси үк бер карчык аркылы кызга «бик сагынып, бик саргаеп, сәлам күндермәкчә» булды.

Дүшәмбә көн «татар кызы» тагы, бер вакыт табып, качынып, куркынып кына тәрәзә янына килде. Урамнан яхшы атка утырып, зур корсаклы «татар бае» һәм майлы күзле, кыңгыр бүрекле «бай бәтчә» узып баралар иде. «Татар кызы» бай бәтчәгә «гыйшык» булды. Бай бәтчә дә, кашын сикертеп, бишенчегә бу кызы да сөяргә мөмкин икән дип уйлады. Карт бай да вакыты белән моны икенче хатынлыкка соратмакчы булды.

¹ Гадәdle — санлы.

² Бәни адәмнең ижтиһады белән вәҗүткә килгән — кешенең тырышлыгы белән барлыкка килгән.

³ Хурыльгайнем — хур кызым.

⁴ Мәнгы итә — тыя.

VI

Кара көч хәятның бүләм алды хәрәкәтләренә дәриза була алмады.

Жанлы курчаклар «татар кызына»:

— Хәзер сине читекче Биктимергә кияүгә ярәштек. Син ацар хәzmöt итәргә бурычлы, — дип иғълан иттеләр.

Ақыллы баш «ата» амиранә¹ тәэкид итте:

— Читекче Биктимер ризасы — тәңре ризасы!

Кара көч бу сүзләрне раслады:

— Син хәзер хәят дигән революционердан бөтенләй котыласың, жанлы курчак булып каласың. Мин синен белән уйнарга читекче Биктимерне тәгаен иттем²; каберецә кергәнчә шуцар хәzmöt итсәң, минем максудым була.

Жанлы курчак сатучы «ата» белән улына уенчык ала торган «ата» арасында сәүдәләшү башланды.

— Юк, Зәйнетдин абзый, мәһәр биш йөз сум тәңкә!

— Алай кыйммәт, хәерле кулдан дүрт йөз сум!

— Юк, Зәйнетдин абзый, бер илле сум арттырысың ла инде!

— Хәсрәлә булсын, ука чачагы белән бер асыл күлмәк артык бирермен!

Әүвәл өйгә бик күп жанлы курчаклар чакырып ашаттылар. Алар һәммәссе булачак курчак «татар кызына» чүпрәкләр, тәтиләр китерделәр.

Аннан соң жанлы курчаклар белән уйнаучы ахмаклар төркемен чакырып ашаттылар. Болар арасында чалмалы бер кеше дә бар иде. Ул, бер әфсун укып, хази runga³ өрдө. Шул дәкүйкадән мәжлестәге бөтен кешеләр «татар кызын» читекче Биктимернең уенчыгы дип иғътикат итә башладылар.

— Сез, кем, фәләнетдин, солбия кызынны⁴ 400 сум акча, бер ука чачаклы асыл күлмәк бәрабәренә Биктимер Зәйнетдин углына бирдәнме?

— Бирдем, бирдем!

— Сез, кем, Зәйнетдин, «татар кызын» 400 сум акча, бер ука чачаклы асыл бәрабәрено солби углың Биктимер очен кабул итеп алдыңмы?

¹ Амиранә — эмер итеп.

² Тәгаен иттем — билгеләдем.

³ Хази runga — шундагы кешеләргә.

⁴ Солбия кызынны — үз кызынны.

— Алдым, алдым!

«Татар кызы» белән Биктимерне дүрт тәүлек ябып тоттылар. Килен итеп төшерергә хәзәрләдәләр. Жанлы курчак «татар кызына» ахыргы нәсыйхәтләрен бирде:

— Кызым, иреңең сүзеннән чыкма; аягы астында туфрак бул!

Гакыллы «ата» тәсдыйк итте:

— Читекче Биктимер ризасы — тәнре ризасы!

Бу вакытта хәятның тавышы чыкмаганын күргәч, кара көч гаять шатлык белән «татар кызына» карап, бер каһкаһә итте:

— Менә инде син жанлы курчак булып життең!

VII

«Жанлы курчакны» Биктимер дүрт дивар арасына кертте дә диде:

— Менә сиңа диварлар, кабереңе кергәнчे син шуларны сакларга тиеш. Мин теләгән вакытта килеп синең белән уйнармын.

Кара көч, почмакка басып, амиранә өйрәтте:

— Синең вазифаң иреңә уенчык булу һәм үзегез шикелле ахмакларның жир йөзенинән нәселләре киселмәсси ечен бала табу!

Биктимер «жанлы курчакка» күзләре белән ишарә итте, «жанлы курчак» та, кара көч алдында мәтәвазыйганә рәкугъ итеп¹, диде:

— Беләм, бик беләм, минем дөньяга чыгарылувымнан максуд шул икә нәрсә генә.

Кара көч, хәят тавышын хәзер дә ишетмәгәч, кычкырып көлде:

— Ха, ха, ха, татар кызын «жанлы курчакка» эйләндердем бит!

Торган почмактан чыгып, нәкъ урта бер жиргә килеп басты, янадан көлде:

— Ха, ха, ха, «татар кызын» тереләй күмделәр бит!

Бу вакытта Мисырның җәмигыль эзһәрендә² талиппар, Истамбулның милләт хокукин мөхәфәза исеменә торбия итеп торган парламенты куршесендә, Аясофия

¹ Мәтәвазыйганә рәкугъ итеп — буйсынып, башын неп.

² Жәмигыль эзһәрендә — мәдрәсә исеме.

жамиғында сохтәләр¹, Сәрәндип² атавында, дарчин агачлары арасында Һинд мөселе маннары, Курса мәдрәсәсе почмагында суфилар, шәһәре Болгар хәрабәләре арасында сөях мөселе маннар һәм кәгъбәтуллада бөтен икътәрә әрыздан³ жыелган хажилар коръан уқыйлар, һәммәсә:

«Вәизэль мәүүдәте сөиләт, биәйи зәнбин котиләт»⁴
аяте көримәсен тәкrap итәләр иде:

Вәизэль мәүүдәте сөиләт, биәйи зәнбин котиләт.

ГАБДРАХМАН ИЛЬЯСИ

(1856—1895)

Габдрахман Ильяси — XIX йөзнең соңғы чирегендә татар әдәбияты тарихында драмадан беренче әсәр биргән язучы. Каюм Насыйри нигезләгән яца татар әдәби телен үстерү буенча да ул практик эшчәнлек күрсәтүчеләрнең берсе булды.

Биографиясе. Габдрахман Ильяси 1856 нчы елда Казанда сәүдәгәр семьясында туа. Ләким атасы Мөхәммәтдәмин, бөлеп, зур бурычка керә. Үзәннән соң бурычны түләү мәшәкәттө үлә Габдрахман ёстенә төшә. Иорт-жирләре дә шул бурычны түләүгә кереп китә. Габдрахман Ильяси тәрләс байларда конторщик һәм хисапчы булып эшли, гомеренең соңғы елларында материалъ яктан шактый авыр хәлдә калып, 1895 нчы елда авырып үлә.

Габдрахман Ильяси Казанның иске мәдрәсәләреннәң берсе булган Құл буе мәдрәсәсендә укий. Бу мәдрәсә мулла һәм хәлфәләр генә хәзерләп чыгаруны бурыч итеп куйганга, анда алган тәрбия һәм белем Г. Ильяси омтылган ижат эшчәнлеге очен, әлбәттә, файдасыз була. Шуңа күрә Г. Ильяси, мәдрәсәдә укуыннан тыш, үзле-

гениэн һәм асрым уқытучыларга йөреп, русча укый, рус әдәбияты һәм культурасы белән, аз булса да, таныша бара, бигрәк тә рус театрлары белән кызыксына. Менә бу соңғы момент аның киләчәген билгели, аңарда язу-чылык дәртән үстерүгә сәбәп була.

Габдрахман Ильясиниң мәгърифәтче Каюм Насыйри белән аралашуы аның эшчәнлеге үсүгә булышлык итә. Ул, Каюм Насыйри белән бергәләп, фәннәрнең нигезләрең үзләштерү өстендә эшли. Алар, жәй көннәрендә авылларга чыгып, табигатьне күзәтәләр, география, астрономия һ. б. фәннәрне өйрәнәләр.

Г. Ильясиниң әдәби мирасы зур түгел.

Ижаты. Безгә бары ике эсәре генә билгеле. Аның

беренчесе — 1887 ичә елда чыккан «Бичара қыз» драмасы. Шул ук елны ул «Яшь қыз вә хатыннарга һәдия»¹ исеме белән икенче бер китабын да бастыра. 14 кенә биттән торган бу китапчыгында автор балаларны ничек итеп тәрбияләү кирәклеге турында фикерләр йөртә. Китабына язган сүз башында: «Насыйп булса, тиз заманда татар телендә хатыннарга махсус бер зур китап тәртип кылачакмын», — дип искәрмә бирүенә караганда, Ильясиниң тәрбия мәсьәләләренә багышланган әсәрләрне тагын да язарга уйтаганлыгы күренә.

Г. Ильяси — үзенец әдәби-культура эшчәнлеген шактый киң алыш барырга уйлаган язучы. Ул 1880 ичә елларда татар телендә газета чыгарырга да омтылып карый, ләкин, патша хөкүмәтеннән рөхсәт ала алмавы сәбәпле, бу теләгенә ирешә алмый.

Болардан тыш, Г. Ильяси, К. Насыйри шикелле үк, тарихи вакыйгаларны курсәткән кульязмалар белән дә кызыксынган һәм Қазан университеты янындагы Археология, тарих һәм этнография жәмгыятенең жыелышларында докладлар белән чыгышлар да ясаган. Шул турда ул вакытларда Казанда рус телендә чыккан «Волжский вестник» газетасының 1886 ичә елгы 98 ичә номерында тубәндәгечә язылган: «...Жәмгыятнең действительный члены А. А. Ильясов жәмгытьнс кызыклы бер татарча кульязма белән (сәүдәгәр Аитов өндә та-былган) таныштырыды. Бу кульязмада, үз күзе белән күрүченең сүзләрең караганда, Пугачевның Қазанда бу турында сөйләнә. Бу тарихи памятникның әһә-

¹ һәдия — буләк.

мияте шунда, ул Пугачев явы килгэн вакытта Қазан татарлары үзләрен ничек тотканлыкларын күрсәтә». Газетада басылган бу хәбәрдән күренгәнчә, Г. Ильяси Археология, тарих һәм этнография жәмгыятенең действительный члены булып торган. Бу аның үз вакытында танылган галим булуы турында сөйли.

«Бичара қыз» драмасы. Феодализм йомыклыгы шартларында көнкүреш, мораль һәм семья мәсьәләләрендә күп еллар буенча урнашып килгән искечә мәнәсәбәтләргә каршы, аеруча XIX йөзенең соңы чирегендә, татарлар арасында да беренче үткен фикерләр күтәрелә. Алдыңғы татар укымышлылары әдәбият аркылы ижтимагый көрәшкә чыгарга омтылалар.

«Бичара қыз» драмасының сюжеты әнә шул ижтимагый тормышта инде житешә башлаган каршылыклар жирлегендә үсеп барған көрәш нигезенә корылган. Анда сурәтләнгән кешеләр үзләренең карашлары, омтылышлары белән бер-берсенән аерылып торалар.

Пьесада төл урын тискәре образларга бирелгән; феодализм һәм капитализм тәртипләре, горсф-гадәтләре белән яшәүче, мораль яктан бертөрле дә уңай сыйфатлары калмаган типлар сурәтләнгән.

Тискәре образларның берсе — Биктимер. Ул, үзенең семьядагы өстенлекеннән файдаланып, бердәнбер кызын, бай малаена, эчеп-исереп йөрүдән башканы белмәгән, надан, ангыра Жәнтимергә бирергә хәзер тора. Хатыны Фәрихәнең:

— Мәһитап яратырмы икән? Уртарак¹ диләр, — дингән соравына ул:

— Мин риза булгач, шул житә, — дип кенә жавап кайтара.

Шул рәвешчә, байлыктан башканы күз алдына да китерә алмаган Биктимер, кызының киләчәктәге тормышы, бәхете турында уйламый гына түгел, тормыш иптәше сайлаганда, кызга бертөрле дә ихтыяр куймый. Бу образда татар баеның башбаштак характеристы, кешелек-сезлек ачык күренә.

Автор Биктимерне кешене газаплаучы дип бәяли. Эсәрнең уңай образларыннан булган Жәнбай теленән:

¹ Уртарак — ақылга уртачарак дигән мәғънәдә.

— Һай зобани, һәй жәллад! ¹ Ни кылдың үзенен газиз балаца? — дип әйттерә.

Ачы нәфрәт белән әйтегендә менә бу сүзләрдән авторның да ул тормышка, Биктимер шикелле кешеләргә булган мөнәсәбәтә һәм мораль изелүгә каршы яшьләрдә көчәя барған ризасызылык чагыла.

Тискәре характерлардан икенче образ — Жәнти мер әсәрдә тагын да кыска сурәтләнә. Аның турында башлангыч характеристика беренче пәрдәдә Мәнитап монологында бирелә: «Кабахәт Жәнти мер», — ди Мәнитап. Соңғы пәрдәдә, кыска гына бер эпизодта, Жәнти мер үзенең шундый кеше булуын тулысынча курсәтә. Аның исерек хәлдә, алпан-тилпән килеп кереп, шунда еғылып калуы укучыларда нәфрәт уята, чиркану тудыра.

Автор сурәтләвендә Жәнти мер «бик бай кешенең улы, ямъсез, аңгыра», байлышына масаеп йөрүче, бер-төрле дә үңай сыйфатлары булмаган кеше. Һәм ул, чыннан да, мораль тубән төшкән буржуа-мещан яшьләрен курсәтүче реаль образ.

Тагын да драмада курсәтелгән тискәре типлар арасында шул вакытның бер төркем хатын-кызлары характеристын ачкан Сәхибә абыстай һәм яучы образлары да бар. Яучы образы — тупас, намуссыз һәм кызы димләү эшен бары үзенә «буләк» китерә торган кәсеп итеп кенә караучы кеше. Ул ачыктан-ачык ялган сейли. Гомере буенча башы исерекләтән айнымаган Жәнти мерне мактап:

— Егетнең ашау-әчүе юк. Тәвәккәлләп бирү кирәк иде, — ди.

Сәхибә карчык образы пьесада байтак тулы курсәтелгән. Ул — үзенең эш-хәрәкәте белән тупас рәвештә иске гореф-гадәтләрне саклаучы. Аның им-томчы карчық булуы һәм ниндидер догалар белән Мәнитапны үзе теләмәгән никахтан коткарырга маташуы автор тарафыннан тәнкыйть ителгән. Мәнитапның үзе теләмәгән кешегә барудан котылуы Сәхибә карчыкның им-томнары ярдәмендә түгел, бәлки яңа фикерле кешеләрнең булышлыгы аркасында гына булуы мөмкин икәнлеге курсәтелгән.

Мәнитап образы. Драмадагы үңай образлардан ин куренеклесе — Мәнитап. Кара фикерле бай семьясында үскән, ләкин яңачарак фикер йөртә башлаган Мәнитап аталарының аны үзе

¹ Жәллад — палач.

яратмаган кешегә көчләп кияүгә бирүләре белән риза була алмый.

Эсәр Мәһитапның кичерешләрен сурэтләү белән башлана: «Мәһитап (ялгыз). Ah, һавалар, ah, мәхлуклар... ah, бәнем әхвалем... Сандугачлар сыйры, агачлар яфракка бәреләнә, нәфис хуш жилләр исәдер. (Бераздан соң янә.) Ah, галәм¹ көннән-көн узгәрәдер. Ләкин бәнем хәлем ничек үзгәрер; кояш чыгуы кебиме яки кояш батуы кебиме?».

Узен Жантимергә бирергә жыенуларын ишеткәч, Мәһитап: «Уф, мине... Жантимергә бирсәләр? Мин ни әшләрмен? Юк, юк, бармам... бармам... Минем ризалыгымнан башка бирмәсләр», — ди.

Мәһитапның менә бу монологында уз тормышының киләген кайгырта башлаган, азы үсә барган яшләрнең мораль сыйфаты чагыла. Мәһитап киләчәк тормышының «кояш чыгуы кебек» күтәрелгәнен күрергә тели, үзенең шәхси ирке, уз язмышина хужа булуы турында уйлана. «Минем ризалыгымнан башка бирмәсләр», — ди ул. Ләкин Мәһитап уз хокукуын үзе якларга кечсез. Ул киләчәкне дә тиешенчә күз алдына китерә алмый һәм иске гореф-гадәтләрнең колы булудан котылырга да сәләте юк. Шул рәвешчә, Мәһитап образында автор уз чорының билгеле бер алдыңғы карашлары йогынтысында һәм иске тәрбия тәэсиреннән котыла алмауны да бергә жыйган типни, каршылыклы итеп, реалистик гәүдәләндерергә теләгән. Бу үнай образда хатын-кыз азатлыгы өчен башланган көрәшне чагылдыру омтылыши сизелә.

Эсәрдә үнай образларның икенчесе һәм Мәһитапка булышлык курсәтуче итеп Жәнбай бирелә. Жәнбай — анлы кеше. Ул газеталар укий. Ул үзе өчен генә яшәүче түгел. Аңарда башкалар өчен кайгыра белү, тырышу хисс көчле. Мәһитапның үзе теләмәгән кешегә көчләп кияүгә бирелү хәбәрен ишеткәч, Жәнбай: «Безгә яхши эле. Бакчы, бүген Мәһитапка зиндан, зиндан! Бак, нинди хафа, бичара, юк аны кызганучы. Ник башка кеше кызгансын аны, үзенең ата-анасы кызганмаганы... Ah, бәгырем, берәү дә кызганучы юк. Юк, юк, мин кызганим, мин кызганим», — ди. Һәм ул, гасырлар буенча яшәп килгән иске семья тәртипләренә, шәригать закон-

¹ Галәм — дөнья..

нарына буйсынмычы, Маһитап янына бара, аны мәжбүр ителгән никахтан коткара. Ахырдан без аларның теләкләренә ирешуләреи, э Жантимер белән Биктимернен мәсхәрәгә қалуын күрәбез.

Шулай итеп, Ильяси иске мәнәсәбәтләрнең жимерелә башлавын, семья, мәхәббәт һәм мораль мәсьәләсендәге яңа мәнәсәбәтләрнең жинәргә тиешлекен расларга омтыла. Язучы хатын-кызлар азатлыгы мәсьәләсен күтәреп чыга. Ләкин автор үзе дә һәм аның уңай геройлары да бу мәсьәләне аңлауда бик чикле карашта торалар. Аларда хатын-кызлар иреген аңлау мәсьәләсе семья эчендәге шәхси азатлык дәражәсендә генә күз алдына китерәлә але.

Драмада, ёстән генә булса да, асрау Фатыйма характеры да бирелгән. Автор беренче нәүбәттә Фатыйманың кешелекле булын курсәтә. Фатыйма, Маһитапның курсәткән тупаслыklaryna да карамастан, аның бәхетсезлеккә төшүен теләми, аны қызгана. Маһитапның исерек Жантимергә ярәшелү хәбәрен ишеткәч, тирәнтен борчыла: «Туташым, бәгырем... Сезне бит Тимербайның улы Жантимергә бирәләр...» — дип ачынып хәбәр итә.

Әсәрнең композициясе катлаулы түгел. Драма әсәре буларак, ул тик башлангыч хәлдә генә, зур пьесаның схемасы төсендә генә. Эмма бу пьеса, шул көнчө дә, үз вакытында жәмәгатьчелек фикере үсешенә билгеле бер уңай йогынты ясаган.

«Бичара кыз» драмасында автор яклаган тәп фигерләр: беренчедән — хатын-кызларга семья эчендә генә булса да хокук бири, аларның мораль ирекләрен яклау, икенчедән — укыган, аңлы яшүләрнең, малсылыз булсалар да, ангыра, тупас һәм бозык бай малайларыннан мораль ёстенлеген, кешелеген курсәту. Үз заманы өчен бу проблеманы әдәбиятта яктырту, албәттә, әһәмиятле бер яңалык иде. Ул татар әдәбиятында күтәрелгән прогрессив идеяләрнең берсе булды.

«Бичара кыз» драмасының төле сүзлек составы яғыннан халык сәйләменә якын тора. Мона китап телендә күп сллар буенча кулланып күлгән, киң күпчелеккә аңлаешсыз әдәби стильдән котылуға таба бер адым дип карага кирәк. Г. Ильяси татар гомумыхалык теленә нигезләнгән әдәби телне үстерүнен якый. Шулай да аның телендә житешсезлекләр һәм диалектизм эле-

ментлары шактый күп әле. Аерым очракларда риторикага бирелү һәм ясалмалылык та куренә. Г. Ильясиниң «Бичара қыз» драмасындағы художество һәм стиль кимчелекләре тикшерелә торган дәвердәге татар әдәбиятының һәм аеруча драматургиясенең торышы тиешле югарылыкта булмавыннан килеп чыккан, әлбәттә. Шуларга да карамастан, бу пьесаның әһәмияте зур, чөнки анда шул чорның алдынгы карашлары билгеле бер куләмдә реалистик чагылган һәм чорга критика элементлары да гәүдәләнгән.

ТАТАР ЯШЫЛӘРЕ

(1912)

Дыйккатә лаек хәзерге көн татарның яшыләре,
Ацламак, бслмәк, тәрәкъый, мәгърифәт, хинмәт белән

Эйләнеп һәм нурланып тормакта һәр дәм³ башлары,
Мондый күрнеш сөенчечинән инде мин алдан беләм:

Тик болар безгә кирәк дингез тәбе гауваслары⁴.
Өстә бу ямъсез болыт баштан китәр, яңгыр явар,

Жиргә рәхмәт үк тәшәр яшыләрнең изге касдлары⁵;
Шаулап аккан су булыр тау башлары, тау аслары;
Күк булып күкрәр һавада хөр яшәү даулашлары;
Ялтырар изге көрәшиңең хәнжәре, алмазлары.

Йөрмәсен бәгъре өзек милләт киеп кашсыз йөзек,—
Без аның бик зур фәхерле¹, чын брильянт кашлары!

ХӨРМӘТЛЕ ХӨСӘЕН ЯДКАРЕ

(1912)

Кеч белән бергә гүзәллекне жыйиган дингез кеби,
Ул иде ёстен вә кул житмәс кеше, йолдыз кеби.

Эулияларның барын бер-бер китерсәм каршыма,
Күрмәмен дип уйлыймын бер якты йөз ул йөз кеби.

Кечле, кечсез, ярлы, бай булды һаман да бер аңар,
Һәр карашта ул иде чын «керпегениң гәл тамар».

Үтте тормыш пычрагын гэүхэр кеби вөждан бслэн,
Аз гына кер кунганын да кай жиреннэн кем табар?

Ул көрәште һәм явыз эшкә жәза бирде көлеп,
Үткен ақылы шул көлешкә пакъ көмештән юл булып,

Ул көрәште, язда елмайған кояш төсле бәләнд²,
Карны, бозны ул ничек эртә көлеп һәм нур коеп.

Күрмәде гами³, табигый, буш куыклар атмагач,
Һәм кәмиттә бер батыр да жирдә еғылып ятмагач.

Бармыни бездә гомумән чын кеше кадерен белү?
Без аны кайдан белик, мескен, үлсеп анлатмагач?

III. GLOSSARY

III GLOSSARY

The Tatar words are given in the following alphabetical order:
а, б, в, г, д, е, ё, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с,
т, у, ф, х, ц, ч, ш, Ѣ, ы, ъ, ә, ю, я, ө, ө, ү, җ, ң,
һ.

ABBREVIATIONS

adj.	adjective
adv.	adverb
Ar.	Arabic
caus.	causative
fem.	feminine
ger.	gerund
interj.	interjection
intr.	intransitive
ling.	linguistics
lit.	literally
masc.	masculine
n.	noun
onom.	onomatopoeic
pass.	passive
Pers.	Persian
pers.	person
pers. pron.	personal pronoun
pl.	plural
postp.	postposition
pr. n.	proper noun

R.	Russian
refl.	reflexive
sing.	singular
suff.	suffix
trans.	transitive

Words marked with an asterisk occur only with concrete-relational (possessive) suffixes.

The pure-relational forms ("case forms") have the following names here:

abl.	ablative ("from")
acc.	accusative (direct object)
dat.	dative ("to")
gen.	genitive ("of")
loc.	locative ("in, at")

In the glossary only such meanings of words are given which occur in the texts.

A

абау	interj. expressing fear or surprise	авыл	village
абзар	shed for cattle	авыл кешесе	villager
абзый	see абый; uncle; title or form of address	авыл хужалыгы	agriculture
абый	elder brother	авыллык	quality or attribute of a village
абыстал	aunt; title or form of address, especially, the wife of a mullah	авыр	heavy; difficult; filled up
Австралия	Australia	авыр-	to fall ill; get sick
автор	author	авырлык	weight; load
авыз	mouth; oral	авырт-	to hurt; ache
авыз ижаты	folklore	авыру	sick; weary; sickness; weariness
авыз тутыр-	to eat one's fill; gorge	ага	elder brother; form of address
		агай	uncle

агар- to pale; become pale; fade	азат free; independent; freedom
агач tree	азатлық freedom; emancipation
агула- to poison; contaminate; infect	Азия Asia
агулан- pass. of агула-	азрак 1. in a while; after a brief pause
агыз- caus. of ак-; to pour; tilt; shed tears	азрак 2. comparative of аз; less; a little; somewhat
агызып жибәр- to pour out	азық food; provisions
Агыйдел the Agyidil River (Belaya, R.)	ай 1. moon; month; in a month
агыр see авыр	ай 2. interj. oh! ah!
адаштыр- to deceive, lead astray	айғыр stallion
адым step; gait	айн- to sober; come to one's senses
адем man, human being	айнық sober; sensible
адемнәр pl. of адем; people; human beings	ак white
аер- to separate; set apart; reject; deprive of (with abl.)	ак- to flow; become unravelled
аерата particularly; especially	акком swan
аеруча especially; exceptionally	аклы тараал- to become perplexed, confused
аерыл- pass. of аер-	акрын slow; quiet; noiseless; slowly; quietly
аерым separate; private	акрынла- to hesitate; linger
аз little; scarce; few	актар- to rummage; turn over the pages
аз гына a little; somewhat	актық last; final
аза repast at a funeral; funeral banquet	акча coin; money; finances
азан call to prayer by a Muezzin	акыл reason; mind
	акылга уртачарал dull-witted
	акыллы clever; prudent; wise

акыр- to shout; roar
 акырыш- reciprocal of акыр-
 ал- to take; get; buy; start
 from; cut (hair); with the
 gerund in -а(-ый), -ә
 (-и) "to be able to";
 with the gerund in -ып
 (-еп) aspect verb de-
 scribing a rapid action
 ала striped; skewbald
 алай thus; so
 алай да even so; yet;
 by the way
 алай-болай this and that;
 for one reason or another
 алай булгач thus; then; con-
 sequently
 алайса if so; then
 алар they
 алафранка in the European
 fashion *olla franca R.-Stal.*
 алга forward; forth
 алга китү verbal noun of
 алга кит-; advancement
 алд front; front side; with
 possessive suffixes: in
 front of
 алда in front; before; vide
 алд
 алда- to deceive
 алдан before; beforehand;
 vide алд
 алдан бел- to foreknow
 алдан- pass. of алда-
 алды* in front of; before;
 vide алд

алдына (up) to; in front of; be-
 fore; vide алд
 алдынгы before (adj.); leading;
 foremost; vide алд
 алдында at; in front of; before;
 vide алд
 алдындағы at; in front of;
 fore (adj.); vide
 алд
 алдыннан before; from; vide
 алд
 алка circle, halo; ear-ring
 алкышла- to applaud
 Алла Allah, God
 алмаз diamond
 алмау verbal noun of алма-,
 negative form of ал-
 алмаштыр- to exchange; re-
 place
 алпан-тилпән staggering;
 reeling
 алтмыш sixty
 алты six
 алтын gold
 алтынлы gold-bearing; golden
 алтынчы sixth
 алу verbal noun of ал-
 алын- pass. of ал-
 алып ger. of ал-; from,
 starting from
 алып бар- to take to; carry
 to; deliver
 алып кайт- to bring (back)

- алып кер- to bring (in)
 алыш кил- to bring
 алыш кит- to take away,
 carry away
 алыш ташла- to throw off,
 away
 алыш чык- to bring out; lead
 out
 алыш verbal noun of ал-;
 fight; skirmish
 алыш- to change; exchange
 [blows; fight]
 амбар barn; granary
 Америка America
 амир commanding; commander,
 chief
 амиранә in a commanding
 manner
 ана mother
 анда there
 андагы there (adj.)
 андый such
 аннан abl. of ул 2
 аннан соң then; later
 аннары further; then
 анчак only; barely; just
 аны acc. of ул 2
 анысы that, that one of his
 аның gen. of ул 2
 ал : ал-ak snow-white
 ала aunt; elder sister; honorific
 title added to a woman's name
- апрель April
 алтыра- to be confused, at a
 loss; be in need
 алтырау verbal noun of
 алтыра-
 алтырат- caus. of алтыра-;
 to worry; annoy
 апа space between; interval;
 middle; with possessive
 suffixes: between
 аралашу ties, relations; ac-
 quaintance
 арасына to the middle of;
 between; among; vide
 ара
 арасында in the middle of;
 between; among; vide апа
 арасыннан from the middle
 of; from; from among; vide
 ара
 ара-тире at intervals; in
 places; sometimes
 арба cart; carriage
 арка back n.
 аркадан тел- to flog
 аркасында at the back of; be-
 cause of
 аркан lasso; rope
 аркылы by means of; through;
 with
 армия army
 арслан lion; brave man
 арт back part; back
 арт- to increase (intr.)

артта кал-	to remain behind;	аста	below; underneath
lag		астан	from below
арттан	behind; beyond	Астрахань	Astrakhan (city)
арттыр-	caus. of арт-; to add; exceed	астрономия	astronomy
артыграк	more	асты-ескә кил-	to turn over, upside down; topsy-turvy
артык	superfluous; in excess; more; more than; especial	астында	below; under; <u>vide</u> аст
артына	to the back of; beyond; <u>vide</u> арт	астыннан	from below; from under; <u>vide</u> аст
артына ёйлән-	to turn around; <u>vide</u> арт	асыл	satin
артыннан	from the back of; beyond; after; <u>vide</u> арт	асылда	in essence; mainly; essentially
артыннан жит-	to follow; trail; to overtake	ат 1.	name
артыннан житмәчи	that follows; trailing; pursuit	ат 2.	horse, steed
артып	ger. of арт-; in excess; more than	ат-	to throw; shoot (at)
apy	clean; in good health; well	ата	father
археология	archaeology	ата-	to name
ары	there; thither	ата-ана	parents
ары-	to become tired, exhausted	атал-	pass. of ата-
арыш	rye	аталар	ancestors
ac	bottom; lower part	атаяу	island
ac-	to hang up; tag; suspend	атла-	to step; walk
асат	easy; simple	атлан-	to mount
асый	basic; fundamental; essential; real	атлы	with the name (of); named
аспай	servant	атна	week
аст	lower part; downstairs	ату	verbal noun of ат-
		атып чыгар-	to shoot (through)
		атып жибәр-	to shoot, make a shot
		ая-	to fall; collapse

аулак remote; secluded
 Африка Africa
 ахмак fool; idiot
 ахры it seems that; probably
 ахрысы see ахры
 ахыр end
 ахыргы last; final
 ахырда in the end, finally
 ач hungry; emaciated
 ач яңаклы thin; lean; gaunt
 ач- to open; bare; open up; reveal
 ачлык hunger
 ачу anger; vexation
 ачу кил- to become angry
 ачу китер- to make angry; vex
 ачу китереш verbal noun of ачу китер-
 ачулан- to be angry, annoyed
 ачулы with anger; angry; vexed, annoyed
 ачуташ alum
 ачи bitter; bitterness
 ачык open; expressive; clearly; expressively
 ачыктан-ачык openly
 ачыл- pass. of ач-; to open (intr.); appear
 ачын- to grieve; suffer
 аш food; dinner; provisions
 аш хужасы provider

аша- to eat
 ашаган саен each time
 [he] ate
 ашарлык suitable for food; edible; food, edibles
 ашат- to feed
 ашай verbal noun of аша- ; food
 аш-су food and drink; diet
 ашсыз without food
 ашъяулык tablecloth
 ашыгычлык haste; impatience
 ашыр- to bring about; carry out
 ашыруучи bringing about; carrying out (adj.)
 аяк foot; leg
 аяклы with feet, legs; -footed
 Аясофия the Ayasofya Mosque in Istanbul
 Аяте Кәримә the Noble Rhymes (Pers. genitive construction); a quotation from the Koran
 аң reason; intellect
 аңа dat. of ул 2
 аңар dat. of ул 2
 аңарда loc. of ул 2
 аңыра dim-witted; idiotic; simple
 аңыралык stupidity; foolishness
 аңла- to understand
 аңлаешсыз without understanding; incomprehensible

аңламак	verbal noun of аңла- understanding	аңлау	verbal noun of аңла-; notion
аңлат-	caus. of аңла-; to explain	аңлаучы	understanding; who understands
аңлатма	explanation	аңлы	clever
аңлатучы	explaining; that explains	ах	interj. ah! oh!
		ах-вাহ	sighs, laments

-Б-

бабай	grandfather; old man	бала-чага	children; kin, family
багана	pole	балта	axe
багышла-	to dedicate; assign; devote	балык	fish
багышлан-	pass. of багышла-	балыкчы	fisherman
базар	bazaar, market, market place	бар 1.	is; there is; there are; present
бай	wealthy; rich; endowed; owner; wealthy man	бар 2.	all; wealth
бай бәтчә	madame; wife of a rich man	бар-	to go; last; aspect verb describing a continuous action
байла-	to tie; bind	барабан	drum (R.)
байламаганлык	verbal noun in -лык, negative form of байла-	барика	lightning, splendor
байлык	wealth; richness	барикин	хакыйкать lightning (splendor) of truth (Pers. gen. construction)
байрак	flag	барлык 1.	all
байтак	enough	барлык 2.	existence
бак-	to look	барлыкка	китер- to bring into existence
бакча	garden	бармак	finger
бал	honey		
бала	child		
бала тап-	to bear; give birth		

бармыни	is there?; see бар 1.	бату	verbal noun of бат-
бару	verbal noun of бар-	батыр	hero; athlete
бары	only	батырларча	heroically
барын	all; entire	бау	string, cord, lace
барын да	see барын	баш	head; beginning; source; top
барып	ger. of бар- to go	башбаштак	wilful; self-willed
барып ал-	to fetch	башка	other, different, unusual, special; other than, apart from, but for (postp. with abl.)
барып-барып	'while going; on the way'	башкарақ	in a different manner
барып кер-	to go in	башка жит-	to ruin; destroy
барып кет-	to go away	башкорт	Bashkir (n., adj.)
барып жит-	to go as far as; reach	башла-	to begin
барысы	all (of this; of these); vide бар 2.	башлан-	to begin (intr.)
барысында	in its entirety; entirely; vide бар 2.	башлангыч	initial; basic; primary
барча	all	башлау	verbal noun of башла-
барчасы	see барысы	башта	vide баш and баштан
бас-	to step, tread; press down, press; print	баштан	at first; first; vide баш
бастыр-	caus. of бас-; to print	баяғы	former; above mentioned
басыл-	pass. of бас-	без 1.	pers. pron. we
басып кидер-	caus. of басып кий-	без 2.	awl
басып кий-	to put on tightly, pull over one's ears (headwear)	безнең	our; see без
бастыр-	caus. of бас-	бел-	to know; learn; believe
басыл-	pass. of бас-; to be overcome; end	белдер-	to make known
бат-	to sink; set (of sun)	белдерт-	caus. of белдер-
		белем	knowledge; skill
		белем ал-	to learn; study; acquire knowledge

белен-	pass. of бел-; to become clear	бервакытта	see бервакыт
белмичә	unwittingly	бергә	together
белмәк	verbal noun of бел-; knowledge	бергәләп	together; in common
белән	with; and; by; through; by means of; as soon as; although	бердәнбер	sole; only
белән бергә	together with	берегез	one of you
белү	verbal noun of бел-; knowledge	беренче	first
белуче	knowing; he who knows	беренче нәүбәттә	in the first instance; first of all
бени	sons (Ar.)	беренчедән	firstly; first
бер	one; a; some; once	беркадәр	a little; somewhat
бер-бер	one by one; separately	беркем дә	no-one (in negative constructions)
бер-берсе	each other; one another	беркет-	to strengthen; affirm
бер генә	but once; at one stroke	беркән	one of these days, some days ago
бер дә	at all; not at all (in negative constructions)	беркәнне	see бер кәнне
бер заман	at one time; once	берлектә	together
бер-ике	one or two	берлә	with; by
бер кат	one time; once	берлән	see берлә
бер кеше	someone; a person	берничә	several; a few
бер кәнне	one day; on a day	берничәнче	one of several (in enumeration)
бер такым	some; any	бернәрсә	something; anything
бер жирдә	somewhere	берсе	one of these; one
беравык	for a while; a while	бертәрле	of one kind; incessant; any (in negative constructions)
берараз	a little; somewhat	берәм-берәм	one by one; separately
бервакыт	see бер заман	берәр	some; any
бервакытны	see бервакыт	берәү	someone; somebody
		берәү дә	no-one (in negative constructions)

- бет- to end; perish; go;
aspect verb describing a completed action
- бетер- to finish; destroy;
abolish; ruin; spend; aspect verb describing a completed action
- бетмəс endless
- бетү verbal noun of бет-
- бигрæk in excess; more; especially; rather than
- бик very; very much;
extreme; excessive;
excessively
- Биктимер pr. n.
- бил waist
- бил бәйлә- to rely on (with acc.)
- билге sign; mark
- билгеле known; some;
certain; of course
- билгелә- to make a mark;
determine, specify, denote
- билгеләде past tense of the previous
- билә- to wrap; swaddle
- билү verbal noun of билә-
- биография biography
- бир- to give; aspect verb describing an action directed away from the speaker
- бире hither; here
- биредә here
- бирел- pass. of бир-
- бирелгәнлек noun in -лек from participle in -ГӘН of бирел-; a being given
- бирелү verbal noun of бирел-
- бирешерлек noun in -лек of бирешер:
surrendering; yielding
- бирештер- caus. of биреш-
- бирле since; from the time of (postp. with abl.)
- биру verbal noun of бир-
- бит 1. face; page
- бит 2. yet; no doubt;
however (R.)
- бит әле however; but
- битлек mask; net
- биттабы naturally, of course
- битәр in excess; more than (with abl.)
- бичара unfortunate; wretched
- биш five
- биш йөз five hundred
- бишек cradle; cot
- бишенче fifth
- бишенчегә for the fifth time
- бишмәт quilted jacket
- бия mare
- бияләй mittens
- богдай wheat
- боер- to command;
order

боз ice; hail; ice particle
 боз- to spoil; upset; alter
 бозу verbal noun of боз-
 бозык spoilt; ruined
 бозыклык depravity
 бозыл- pass. of боз-
 болай thus; so; just
 болар these; they
 Болгар Bolgar, capital city
 of the ancient Bolgar
 kingdom on the Volga
 River
 болгат- to mix; stir
 болыт cloud
 болытлы cloudy
 бор- to turn; twist; wind
 бору verbal noun of бор-
 борчыл- to be troubled; be
 anxious
 борыл- to turn around
 борын 1. nose
 борын 2. before
 борын-борын former; before
 борын тишеге nostril
 борынгы ancient; former
 борынын күтәр- to turn up
 one's nose; put on airs
 бот upper leg; thigh
 бот күтәреп кәт- to wait
 idle (colloquial)
 ботинка shoes; boots (R.)
 ботка cereal; gruel

Бохара Bukhara, city and
 emirate of Bukhara
 брильянт diamond (R.)
 Бристоль Bristol; in the text,
 name of a hotel
 бу- to strangle; smother
 бу 1. vapor; steam
 бу 2. this; above mentioned;
 see ул 2.
 бу арада on one of these days
 бу кадәр so much; up to this
 amount
 бу көн today; this day
 бу ни хәл? what is the matter?
 бу юлы on this occasion; this
 time
 бу жирдә here; in this place
 бугаз throat; strait
 бугай it seems that
 буена during; in the course of
 буенда by; beside, nearby
 буеннан along
 буенча on the occasion; along;
 according to, concerning
 буй length; stature; extent
 буйлы possessing length or
 stature
 буйлә see бу 2. and илә
 буйсын- to obey; submit
 бул- to be; become; intend to
 (with dat.)
 була possible; it may be
 that

булачак	future occurrence; future	буш	empty; slack; in vain; idly; to no purpose
булмаганлык	past participle + -лык, negative form of бул-; absence	буш	бугаз loquacious; loquacious person
булмак	verbal noun of бул-	буш	түгел not for nothing; not in vain
булмау	verbal noun of булма-, negative form, of бул-	бушат-	to empty
булмас	negative participle of бул-; it is impossible, cannot be	бушатып	ташла- to empty; throw
булмый	present tense of булма-, negative form of бул-; it is impossible, cannot be	буыл-	pass. of бу-
булу	verbal noun of бул-	буын	knee; generation
булып үт-	to come to pass; take place, occur	былина	epic poem (R.)
булып жит-	to reach a state or condition; become	былиначы	reciter of epics
булыр	future participle of бул-; possible; it may be that	былтыр	previous year; last year
булыр тор-	to be; exist	быргы	clarion; horn (mus.)
бульшлык	help; favor	бюрократия	bureaucracy
бульшлык ит-	to help; support	бәгъзан	sometimes
буран	snowstorm	бәгъзе	some; certain
бурлак	barge hauler	бәгъзе вакытта	sometimes
буржуа	bourgeois	бәгырь	heart; dear, beloved
бурыч	debt, loan	бәдбәхет	ill-fated
буричка кер-	to incur a debt	бәдр	full moon
бурычлы	indebted; obliged	бәет	verse; epic poem
бусага	threshold	бәйлә-	to tie; connect
бусы	this; this one	бәйрәм	holiday; festival
буфет	buffet; cupboard	бәйрәмсез	joyless, cheerless
		бәла	misfortune; disaster
		бәлеш	pie
		бәлки	perhaps; but
		бәләнд	high; tall
		бәни Адәм	Sons of Adam; mankind

бәр-	to hit; gush	бәкрәй-	to bend down (intr.)
бәрабәр	equivalent; equal	бәл-	to become ruined, insolvent
бәргәнлек	participle in -ГӘН plus suff. -ЛӘК of бәр-; gushing; effusion	бәрелән-	to sprout
бәрелеш-	to collide	бәркә-	to shut; close; drape
бәрелешү	verbal noun of бәрелеш- collision; conflict	бәркән-	refl. of бәркә-; to cover up
бәрәңгे	potato; potatoes	бәтен	whole; entire; all
бес	hoarfrost	бәтенләй	entirely; completely; thoroughly
бәти	lamb	бәтенсоюз	all-union
бәтчә	see бай бәтчә	бәтер-	to turn; twist
бәхет	good fortune; luck; happiness	бүген	to day; now
бәхеткә	каршы fortunately; to one's luck	бүгенге	today's (adj.)
бәхетле	fortunate	бүл-	to divide
бәхетсез	unfortunate; wretched	бүлен-	pass. of бүл-
бәхетсезлек	bad luck, mis- fortune; wretchedness	бүлмә	room; partition
бәхетсезлеккә	тәш- to incur a misfortune; have bad luck	бүләк	gift; reward; remuneration
бәя	value; price	бүләклә-	to give; reward
бәя бир-	to estimate; esteem	бүләклән-	pass. of бүләклә-
бәялә-	to value; estimate; describe	бүләкләү	verbal noun of бүләклә-
бәгәрлән-	to shrink; stoop	бүре	wolf
бәек	great	бүредәй	wolf-like
бәеклек	greatness	бүрек	headgear (particularly, made of sheepskin)
		бүтән	other; another

- В -

вазифа duty; task
 вак small; minute
 вакыйга occurrence; event
 вакыт time
 вакыт кичермиче without delay (lit. not making the time pass)
 вакытлардагы of times (adj.)
 вакытта at the time (of); while
 вакыты белән with time; at one time; in time; at the time of; while
 валчык crumb
 ватан native country; motherland
 вафат death; decease
 вафат бул- to die
 вафля waffle (R.)
 wah interj. expressing pity on regret
 вестник messenger, bulletin (R.)
 волжский Volga (R. adj.)

врач physician (R.)
 вывеска sign, signboard (R.)
 ве and
 вәгаләйкем әссәлам 'and peace be upon you' (Ar.), said in reply to *esselāmūaley-küm*, the formal greeting of Moslems to each other
 везир vizier, minister
 вәизәль мәүүдәтә сеиләт, биәйи зәнбин котиләт wa idha l-ma'üdati su'ilat, bi'ayyi dhanbin qutilat and if the visited one is asked for what sin she was put to death (from the Koran) (Ar.)
 вәкар dignity
 Вәли friend of God, saint; pr. n.
 вәлинингъмет benefactor
 вәҗдан conscience
 вәҗүт ecstasy

- Г -

гавам populace; people
 гади usual; ordinary
 гадәд number
 гадәdle with the number; numbering

гадәт custom; habit
 газапла- to torment
 газаплаучы tormentor
 газета newspaper (R.)

газиз dear; precious; saintly	гаувас diver
гайлә family	гаурәт parts of human body clothed in accordance with the precepts of Islam; woman (colloquial)
гаилә фрады family members; family	
гаит concerning; relative to (postp. with dat.)	гафу excuse; pardon
гайн eye	гая end; limit; aim, goal
гайр other; different	гаять extreme; very
гайре мәтәнәни innumerable; unending (Ar.)	гажем non-Arabs; especially the Persians
гайрәт zeal; energy	гажәп strange; wondrous
гайрәтле zealous; daring; energetic	гел always
гакыл mind; reason	генә see гына
гакыллы clever; prudent; wise	география geography
гали 1. high	гер weight (of balance)
Гали 2. pr. n. Ali	герой hero (R.)
галим learned; scholar	гиз- to walk about; roam
галип victorious	гимназия gymnasium, preparatory school
галип кил- to be victorious; win	голвият greatness
галәбә victory	голәма ulema, doctors of Moslem theology
галәбәлек supremacy; victory	гомер life
галәм world; universe	гомер ит- to live
гами uncivilized or uneducated people; ordinary people (Ar.)	гомердә locative of ГОМЕР; never (in negative constructions)
гамъ worry; anxiety; grief	гомеренә in one's life time; never (in negative constructions) in one's life time
гасыр century	гомерлек lifelong
гатырша mustard (R.)	гомухалык people; public

гомумхалык тиле	colloquial language	гына	only; somewhat; just; rather; yet
гомумән	generally; at all	гөрчә	although
гореф	usage; custom	гөүдә	body; trunk
граждан	citizen (R.)	ГЭҮДӘЛӘН-	to be embodied; appear
гражданнар сугышы	civil war	ГЭҮДӘЛӘНДЕР-	caus. of ГЭҮДӘЛӘН-; to embody; depict
граммофон	gramophone	гәүнәр	jewel
граф	count (R.)	гәл	flower; rose
гуанландыр-	to testify; state; assert	Гелниса	pr. n.
гыйбарәт	consisting of (postp. with abl.)	Гөлжинан	pr. n.
гыйваз	exchange; thing given in exchange	гәнән	sin; fault
гыйвазенә	in place of; in exchange for	гәнәнсиз	without sin; blameless; pure; immaculate
гыйлем	learning; education; knowledge	гүзәллек	beauty
гыйшык	love	ГҮЯ	as though

- Д -

да	see дә	даулаш	argument; contention; debate
да...да	see дә...дә	действительный	real (adj. R.)
дага	horseshoe	деспотизм	despotism
дагасыз	without horseshoes; unshod	дер-дер калтыра-	to tremble; shiver, quaver
дайрә	circle	ди	says; they say; used to introduce reported speech
дару	remedy; medicine	ди-	to say; name; call; signify
дару ит-	to prepare a medicine	диалектизм	character or nature of a dialect; dialecticism (ling.)
дарчин	cinnamon		

дивар wall	ду : ду кубар- to make a great fuss or row
дигән participle of ди-; said; named	дус friend
дикъать attention	дыйккат attention; care
дикъать ит- to pay attention	дә also; and; even; with the conditional tense 'although'
дилбегә rein; reins	дә...дә both... and; either... or
димлә- to propose to someone as a wife or husband; ask in marriage	дәвер period; cycle
димләү verbal noun of димлә-; match-making	дәвердәге pertaining or referring to a period, cycle (adj.)
димәк that means to say that; then	дәкыйка minute; moment
дин religion	дәм moment
диндәге in the religion (adj.)	дәрт passion
дип gerund of ди-; saying; that; as; in order that; used with direct speech	дәрәҗә degree; level; measure; prestige
дип ата- see ата-	дәрәҗәле esteemed
дию demon	дәфга time; turn
диярлек almost	дәхи again; further; then
дингез sea	дәхи бер once again
дога prayer	дәш- to cry out; exclaim
доклад report; lecture (R.)	дәүләт state
доктор doctor	дәһшәт horror
документ document	дөнья world
дошман enemy, foe	дөньяда loc. of дөнья
драма drama	дөньяга караш attitude; outlook: Weltanschauung
драмадагы drama (adj.); in a drama; dramatic	дөньяга чыгарылу delivery (lit. the making appear in the world); birth
драматургия dramaturgy	дәрес true; correct; truth

дүрт four
 дүрт йөз four hundred
 дүрт күз илә көт- to watch
 for; await impatiently

дүрт яшендө at the age of
 four
 дүртенче fourth
 дүшембө Monday

- Е -

Европа Europe
 европалы European
 европалылык European manner
 or character
 европача in the European
 manner (adv.)
 ег- /yīg-/ to throw down;
 throwing down (ger.)
 see ек-
 егерме twenty
 егет youth; brave
 егыл- pass. of ег-; to fall
 ек- /yīk-/ to throw down;
 екты he threw down;
 see ег-
 ел /yīl/ year; in one year

ела- to weep, cry
 елат- caus. of ела-
 елау verbal noun of ела-
 елаш verbal noun of ела-
 елга river
 елғы year (adj.); annual
 елмай- to smile
 ерак far; distant
 ерактагы at a far distance
 (adj.), remote
 ерт- /yīrt-/ to tear; tear
 apart; rend
 ертык torn; hole
 ертыл- pass. of ерт-

- Ж -

жанр genre (in literature)

- З -

закон statute, law (R.)
 залим unjust; tyrannical
 заман time

заманында at the time of
 зар moan; groan
 зарлан- to grumble; moan;
 complain

зарур	necessary	золым	wrong; oppression; cruelty; injustice (Ar.)
зат	essence; person; individual	зоһур	appearance
зати гали	person of important rank (Pers. gen. construction)	зоһур ит-	to appear
занир	outside; apparent; evident	зур	large; great; big; greatly
зи	possessor (Ar.)	зур үл	elder son
зи хәят	lit. possessor of life; animate; being; alive	зур-зур кал-	enormous mouthfuls, gulp food
зилзилә	earthquake	зыйд	contrary; opposite
зиндан	dungeon, jail	зәгыйфъ	weak; frail
зиннәт	ornament	Зәйнетдин	pr. n.
зинһар	beware! take care!; please	зәхмәт	trouble; difficulty
зирек	astute; wise	зәңгәр	blue
зобани	demon of hell; cruel monster		

- И -

и	interj oh! ah!	игътираз	ит- to object; demur
и-	to be	идек	we were
игълан	announcement; declaration	идея	idea
игълан ит-	to announce; declare	идән	floor
игътибар	attention	идүче	maker; making; that makes
игътикатъ	belief		
игътикатъ ит-	to believe in	из-	to press; oppress
игътина	care; attention	извозчик	cab, cabby (R.)
игътираз	objection	изге	sacred
		изел-	pass. of из-

изелү verbal noun of изел-; pressure; oppression	илә бергә together with
изү shirt front; breast collar	илә берлектә see илә бергә
изшар ит- to display; indicate	илән see илә
ий- to bend; bow	илһам inspiration
ике two	илһам ит- to inspire (with dat.)
ике кат twice	иман belief; faith
икегә бүл- to divide in two	иман ит- to have faith in God; to believe
икейәзлелек duplicity	имана assessment; tax
икенче second	имгәт- to cripple; disfigure
икенче көнне the following day	им-том exorcism; incantation
икенчедән secondly	им-томчы exorciser
икмәк bread	имчәк teat; nipple
икътара Ar. pl. of <u>qutr</u> , districts; areas	имән oak
икътары әрыз wide areas (Pers. gen. construction)	инде now; already; after all; but
икән past participle of и- having been; was; (while) being; it appears that; probably	индустрияләштерү industrialization
икәнлек noun from икән; being	инкийраз decline; extinction
икәү two	инжир fig
ил country; region; state	иптәш companion; friend; comrade
илле 1. fifty	ир male; husband
илле 2. a finger's width	ир бала boy
илт- to take to, carry to	ир малай boy; youth
илтимас request; prayer; recommendation	ирек a being free; freedom
илә with; as soon as	ирекле free
	ирексезлә- to deprive of freedom; constrain
	ирексезләү verbal noun of ирексезлә-
	ирен lip

иреш- to reach; attain (with dat.)	исереклек intoxication
ирешү verbal noun of иреш-	иске old
ирк origin; lineage	искелек oldness
иркен wide; free; independent	искер- to become worn, threadbare, obsolete, out of fashion
иркен сула- to take a deep breath; heave a deep sigh	искечә somewhat old; in the old fashion
иркә pampered, spoilt (child)	искусственный artificial (R.)
иртә early; morning	искә тәш- to be called to one's mind; occur to
иртә берлән in the morning	иска тәшер- to bring to mind; remember
иртәгә morning (adj.); of the morning next day	искәрмә note; footnote; comment
иртән in the morning (adv.)	ислам Islam
ис- to blow	Истамбул Istanbul
ис spirit; aroma; smell; odor	истибдат despotism; absolute rule
ис кит- to be astounded	истиап capacity
исбат proof	истидлаль deduction; inference
исбат ит- to prove	истидлаль ит- to deduce; infer
исбат ител- pass. of	истикъбаль future
исбат- ит-	истә төт- to remember
исем name	истәлек memory, monument; reminiscence
исеменә in his name; for his sake	исә the conditional tense of и- to be; as for; however
исемендә with the name of; named	исән alive; in good health; well; uninjured
исемендәги with the name of; named (adj.)	исәнме?, исәнмесез? form of greeting; how do you do
исемец кем? what is (thy) your name?	исәплә- to consider; ponder
исемле with the name of; named	ит meat
исер- to get tipsy, intoxicated	ит- to do; make
исерек tipsy, intoxicated	

итагать obedience	ишек door; gate
итагатыле obedient; obediently	ишек тәбе space in front of a door; threshold
ител- pass. of ит-	ишет- to hear
ителү verbal noun of ител-	ишек donkey
итмәк verbal noun of ит-	ия/iyä/ possessor; owner; master
иттер- caus. of ит-	иляр-/iyär-/ to follow; imitate; adhere to
итәгенә ябыш- to follow or trail closely; to stick to	илярт- caus. of ияр-; to take with oneself; catch a disease
итәк hem; skirt	иляру verbal noun of ияр-
ихлас sincerity	иң most; forms the superlative of an adjective
ихсан kindness	иң беренче original; foremost; first
ихтыяр choice; option; right	иң элек see иң әүвәл
ихтыярлы having a choice; free	иң әүвәл at the beginning; at first; first
ихтыярыз having no choice; against one's will	ижат creation; creativeness
ихтыяж need; necessity	ижат ит- to create
ичмаса at least; even	ижтимагый social
иш- to spin; weave; wind	ижтиһад striving; effort; interpretation; opinion
иshan head of a religious order; ascetic	
ишарә sign; mark; symbol	
ишарә ит- to make a sign	

-Й-

йогынты influence	йолдыз star
йогынты яса- to exert an influence; curb	йомшак soft; mild
йодрық fist	йомықлық narrowness; reticence
йокла- to sleep	йомычка chip (of wood); kindlings
йола ceremony; tradition	йомыш task; errand; necessity
	иорт house; dwelling; country

йорт-жирләре кереп кит- to traverse lands or countries
 йот- to swallow
 йөгереш verbal noun of йөгер-; race
 йөгер- to run
 йөгергәлә- to run about
 йөгерешче runner; sprinter
 йөгерә-йөгерә running continually; at a run
 йөдә- to become fatigued
 йөз 1. face; surface; countenance
 йөз 2. hundred; century
 йөзек ring
 йөзем grape; raisin
 йөзен жыер- to frown, see йөз 1.
 йөзендәге on the surface of; on the face of (adj.) see йөз 1.

йөзләп about one hundred
 йөзләрчә by the hundreds
 йөзтүбән face downwards (adv.)
 йөклә- to load, place a load on; attribute
 йөклән- pass. of йөклә-
 йөр- to go; walk; roam; move about; proceed
 йөрен- to promenade
 йөреш verbal noun of йөр-
 йөрт- caus. of йөр-; carry; cause to go; take to; give a name to
 йөртел- pass. of йөрт-
 йөрөк heart
 йөрү verbal noun of йөр-
 йөрүче walker; walking about; passer-by

-К-

кабарлык suitable for food; edible
 кабарт- to tousle; rumple; bristle
 кабат time; turn; again
 кабатла- to repeat
 кабахәт mean; base
 кабер grave
 кабер казучы grave-digger
 кабилә tribe; clan

кабул acceptance; reception
 кабул ит- to accept; receive
 кабып йот- to devour; destroy
 кабып кара- to taste
 кабырга rib; side
 кагыйдә rule; regulation; arrangement
 кадак pound
 кадер worth; esteem; dignity honor

кадерле esteemed	кайна- to boil; be boiled
кадәр degree; measure; amount; up to; as much as; by; until	кайнар boiling hot
кадәрлө by (the measure of); up to; until	кайнат- caus. of кайна-; to boil; heat
каеш strap; thong	кайра- to sharpen; grind
каз goose	кайрак whetstone; grindstone
каз- to dig; excavate	кайрамак verbal noun of кайра-
Казан Kazan, Tatar capital	кайсы which; which one; which- ever
казан cauldron	кайт- to return; turn back; refer
казы cadi; Moslem judge	кайтар- caus. of кайт-; to bring back; return (trans.)
кай which; what	кайтарып жибер- to send back
кай жирдән from where; whither	кайту verbal noun of кайт-
кай- to hem, border	кайтып кал- to amount to; consist of (with dat.)
кайғы grief; sorrow; care	кайчан when
кайғылы grieved; sorrowful	как- to knock; shake off
кайғыр- to be grieved, sorrow- ful	какша- to weaken
кайғырт- to take care; be concerned about	кал- to halt; remain; lag; cease; aspect verb describing a com- pleted action
кайғырту verbal noun of кайғырт- care; concern	кала town; city
кайғысыз without care; care- free	калай tin
кайда where	калдыр- to leave; abandon; fail; miss
кайда булса да anywhere	калк- to go up; rise; ascend
кайдагы being where (adj.)	калкыт- caus. of калк-; to raise
кайда әле where; for what purpose; how	калтыра- to tremble; quaver
кайдан from where; whence; how	калтыран- see калтыра-
	калтырат- caus. of калтыра-

калтыраш-	reciprocal form of калтыра- ; to tremble; quaver	калка тәбе doorway; porch
калу	verbal noun of кал- калын thick	капла- to cover over; turn over; bind (a book)
калын киен-	to dress oneself warmly; wear heavy clothing	калтыр- caus. of кап- капчык sack, bag
калып	shape; mould	кар snow; snowy
калыпсыз	shapeless	кара black; dark; ordinary; un- educated; ink
калем	pen; reed pen	кара- to look at; take care; with a gerund in -п: to attempt, try
камил	complete; completely	кара туры dark bay (horse)
камырлы	dough, paste (adj.); covered or splashed with dough or paste	кара урман virgin forest
кан	blood	кара хезмәт manual duties; manual work
канат-	to bleed	кара эш manual work
канат	wing	караганда loc. of the participle in -ган of кара-; according to; in comparison with (postp. with dat.)
канечкеч	bloodsucker; blood- thirsty	карал- to be looked at, examined
канлы	stained with blood; bitter (tears)	карама elm
канегать ит-	to satisfy	карамастан despite, notwithstanding (postp. with dat.) see кара-
канегатылән-	to be content with; be satisfied; take satisfaction in	карап to; according to; in the direction of (postp. with dat.) see кара-
кан	sack; bag	карап-карап looking continually; examining
кан-	to bite; taste; savor	карап decision
капитализм	capitalism	карап бир- to decide
капиталистик	capitalist (adj.)	каратা about; concerning
капитан	captain	
канка	gate	
кан-кан	pitch-black, pitch- dark	

карау verbal noun of кара-	каты hard; harsh; firm; strong;
карап look; glance; view; out-	much
look; point of view	
караңғы dark; darkness	каты итеп firmly; harshly
караңғылық darkness	катылық firmness; harshness
карәндәш brother	катына up to; to; see кат
қармак fishing-hook	катыр- caus. of кат- ; to freeze;
карт old; old man	chill; make hard
карчык old woman	катыш mixed
карыш- to oppose; resist	кафер misbeliever; non-Moslem
карши against, opposite, dis-	кач- to run; flee
obedient, opposed	качан when, whenever
карши ал- to meet	качын- to avoid; be cautious
каршига китер- to visualize	каш 1. eyebrow
каршисына against; up to; to	каш 2. stone (of a ring)
каршисына кил- to meet; come upon	каш- to scrape; comb
каршила- to meet	кашык spoon
каршилық contrast; resist-	кая whither; where; wherever
ance	канкане loud laughter
каршилықлы contradictory;	канкане ит- to roar with
in contrast	laughter
касад intention; wish	квартира lodging; quarters (R.)
кат layer; stratum; floor; cut;	кебек see кеби
time; turn	кеби as; like; similar to; as though (postp. with dat.)
кат- to become frozen; freeze	кем who
катгый decisive; definite	кем дә whoever
катлау layer; stratum	кенә see гына
катлаулы in layers; com-	кер dirt; mud
plicated	кер- to go in; enter; get in; enter upon; aspect verb describing a sudden or unexpected action
катнаш- to participate	көреш- to set about; enter; start
кату verbal noun of кат-	

керт- caus. of кер- ; to bring in; introduce	provided with a possessive suff. to wish; aspect verb describing a continuous or repeated action
керфек eyelid	килен daughter-in-law; bride
кесә pocket	килен төш- (for a young girl) to become betrothed
кече small; youngest	килен төшер- to betroth a young girl
кечкенә small	килен төшерт- caus. of
кечкенә генә tiny	килен төшер-
кечкенә-кечкенә minute; tiny	килеп чык- to come out; issue from; appear; originate
кеше person; human being; human; someone; in negative constructions: no-one	килеп жит- to come as far as, up to; arrive
кешелек humanity	килеш- to come to an agreement; agree; fit
кешелекле humane	киләсе participle in -әсе of
кешелексезлек inhumanity	кил- ; one who is to come; future (adj.)
кешеләр persons; human beings; people	киләчәк participle in -әчәк of кил-; one who will come; future
ки that; which; in order that	киләчәктә in future
кибет store; shop	киләчәктәге future (adj.)
кибетче storekeeper	килү verbal noun of кил-
кигез- to put on; harness	ким less; faulty; bad; deficient; incomplete
кидер- to clothe; put on	кимчелек fault; want
кидерт- caus. of кидер-	кип- to become dry
кием clothing; attire; garment; cloth	килкән dried; dry
киемле clothed; dressed; attired	кире back; opposite; contrary; obstinate
киен- to dress; get dressed	кирелән- to be obstinate; stubborn
кий- to wear; put on (clothes)	
кил- to come; arrive; befit; in impersonal constructions with the participle of necessity	

киресенчә	on the contrary	кич	evening; in the evening
киртәлә-	to fence; encircle	кич белән	in the evening
киртәлән-	pass. of киртәлә-	кичен	in the evening; at night-fall (adv.)
кирәк	necessary; suitable; needed; with the conditional conveys probability 'it must be that'	кичен-	to subsist; exist
кирәклө	necessary	киченмәк	verbal noun of кичен-
кирәклек	necessity	кичер-	caus. of кич- ; to endure; suffer
кис-	to cut; sever	кичереш	experience
кисел-	pass. of кис- ; cease; to be stopped, interrupted	кичә	yesterday; night; evening
кистер-	caus. of кис-	кияγ	bridegroom
кисәк	piece; patch; lump	кияγә бир-	to give in marriage
кит-	to go; depart; move; proceed; aspect verb de-scribing: 1) an action that takes place in the direction away from the speaker; 2) an action that is sudden or unexpected	кияγә яраш-	to promise in marriage; betroth
китап	book	киң	wide, spacious; widely
китапчык	diminutive of китап	киңәш-	to take counsel; consult
китер-	to bring; introduce; cause	кодагый	mother of the son-in-law
китерел-	pass. of китер-	кодача	any young female relative to the bridegroom
китермәк	verbal noun of китер-	кодрәт	power; strength; capa-city
китмәк	verbal noun of кит-	кодрәтле	powerful; strong; strongly
китү	verbal noun of кит-	кой-	to pour; shed
кич-	to pass by; renounce	койрык	tail
		кол	slave
		колак	ear
		колак яфрагы	lobe of the ear
		коллега	colleague

коллективлаштыру	collectivization	кот чык-	see кот оч-
коллектор	collector	коткар-	to rid; rescue; save
команда	command; crew	котыл-	to be rid, rescued, saved
комган	washstand	котылу	verbal noun of котыл- ; riddance; rescue; saving; salvation
комедия	comedy	кочак	armful; girth; scope
коммунизм	communism	кош	bird
коммунист	communist	кош	канаты төшәрлек дәрәҗәдә open wide (of mouth)
композиция	composition	кош-корт	birds; avifauna
консерватив	conservative	кояш	sun
конституция	constitution	кояшлы	sunny
конторщик	clerk (R.)	кояшсыз	without sun (adj.)
коп-коры	completely dry	критика	criticism
корп-	to set up; build	кровать	bed (R.)
корал	weapon; tool	ку-	to hurry; urge
коралла-	to arm; equip	кубар-	to break off; tear off
кораллан-	pass. of	кузгал-	to move; start off; get up; start
	коралла-; to arm oneself; equip oneself	куй	fat-tailed sheep
корбан	sacrifice	куй-	to put, lay, place; put away; serve (food); aspect verb describing a completed action
корбан ит-	to sacrifice	кул	hand
корсак	stomach, belly; trunk; earthly	кулга тот-	to seize; catch; take
корсаклы	having a belly (adj.)	куллан-	to use
корт	worm; caterpillar	кулларын бер-	берсенә
корыл-	pass. of кор-	китер-	to fold one's arms
Коръян	the Koran		
корык	pole, pillar		
корыт-	to destroy; rout		
кот :	кот оч-		
	to be frightened, terrified		

култык armpit	курык afraid
култықдагы under one's arm (adj.)	курык- to fear (with abl.)
кулыннан килгән чаклы to the best of one's skill or ability	кусагасы falconer (Kazakh word)
культура culture	кустарь craft worker (R.)
культурный cultured, culture (R. adj.)	кутыр scab; mange
кульязма manuscript, hand- writing	кухня kitchen (R.)
кульяулык handkerchief; kerchief	куш- to add; mix; enjoin; com- mand; order
кун- to alight; spend the night; settle	кушу verbal noun of күш-
кунак guest	куык bubble: бүш күйклар ат- to shoot at empty bubbles, i. e., to shoot for no purpose
кунакка кил- to visit	куян hare
кунакка кит- to go visiting	куян аяғы аша- lit. 'to eat a hare's leg'; to be off one's head; to be crazy
кунакларга йер- see кунакка кит-	куә strength; power
кунаклык inn	куэт see күә
куп- to snap; break out	кыбла direction to which a Moslem turns when praying (i. e., Mecca)
купышлан- to swagger; flaunt	кыек oblique; at an angle
купышландыр- caus. of купышлан-	кыз girl; daughter
курай kurai, wooden musical instrument, flute	кыз бала female child; daughter
курк- to be afraid	кызар- to blush; blush with shame
куркыныч fear; danger	кызган- to pity, have mercy
куркыт- caus. of курк-; to frighten; threaten	кызгану verbal noun of кызган- кызганучы who spares, regrets, feels pity for
курчак doll; toy	кызык diminutive of кыз
	кызык- to envy (with dat.)

кызыклы interesting
 кызыксын- to be interested
 кызыксыз uninteresting
 кызыл red; red-hot
 кызыш- to burn, to have fever
 кый- to dare
 кыйммәт value; expensive;
 valuable
 кыйммәтле dear; valuable;
 precious; esteemed
 кыйна- to beat; thrash
 кыйшайт- to tilt; bend; turn;
 incline
 кыл- to do; make
 кылан- to act affectedly; put
 on airs
 кылу verbal noun of кыл-
 кылын- pass. of кыл-
 кымыз kumyss; fermented
 mare's milk
 кына see гына
 кып-кызыл very (or) dark
 red
 кыр field; plain
 кыр- to scrape; erase; shave;
 shear; break off; destroy;
 slaughter; rout
 кырдыр- caus. of кыр-
 кырлы field; plain (adj.)
 кыршау hoop
 кыршаулы hooped; with hoops
 кырый edge

кырык forty
 кырыл- pass. of кыр-
 кырын on one side; sideways; at
 an angle; oblique; see кыр
 кырыннан sideways; from one
 side; see кыр
 кыс- to press; grip; hold
 кыска short; briefly
 кыскарт- to cut short; abbrevi-
 ate
 кыскартыл- pass. of кыскарт-
 кыскасы in short
 кыскасы гына see кыскасы
 кыстыр- caus. of кыс- to tuck;
 press; fasten
 кысу verbal noun of кыс-
 кысу машинасы press
 кысыл- pass. of кыс-
 кысынкы scarce; sparse; close,
 narrow
 кысынкыр-: күз кысынкыр-
 to squint
 кычкыр- to shout; hoot
 кычкыргыла- to shout at
 кычкырт- caus. of кычкыр-;
 to sound
 кычкырыш verbal noun of
 кычкыр-; wrangle; shouting
 кыш winter
 кыяр-кыймас кына hesitantly;
 half-heartedly
 кыяфәт physiognomy; the general
 appearance and dress of a
 person; aspect (Ar.)

кыңғыр	bent; aslant; curved	көз	fall, autumn
кәбир	great	көен-	to be sad; grieve
кәгазь	paper	көенчө	: шул көенчө thus; in that condition; so
Кәгъбә	the Kaaba, cubical temple at Mecca	кей	melody; tune
Кәгъбәтулла	the Kaaba temple of Allah (Ar.)	көл-	to laugh; laugh at
кәеф	disposition; mood; health	көлеш	laughter
кәеф ачар-	to amuse; enliven; cheer up	көлке	amusement; laughter
кәефле	amused; cheerful; cheerfully	көләч	friendly, tender
кәефсезлән-	to be in low spirits; fall ill	көмеш	silver
кәефсезләндер-	caus. of кәефсезлән-	көн	day; in one day's time
кәкре	awry; dishonestly; curved	көн саен	day by day; daily; every day
кәкре аяклы	having bow- legs	көнгө	day (adj.); diurnal
кәмаләт	accomplishments; virtue; worth	көндәлек	daily; trivial
кәмит	circus, comedy	көнкүреш	existence
кәмитле	comic; farsical	көннән-көн	from day to day
кәсеп	trade; occupation; profession	көре-	to scrape; shovel
кәсеп ит-	to be engaged in a trade, profession	көрек	shovel; spade
кәжә	goat (n., adj.)	көрет-	caus. of көре-; to make or let shovel
кәжә команда	'crew of goats'; a jocular form of address to a group of children	көрәтү	verbal noun of көрет-
		көрәш	struggle; wrestling; conflict; fight
		көрәш-	to struggle; wrestle; fight
		көрәү	verbal noun of көрә-
		кет-	to expect; await; graze
		кетел-	pass. of кет-
		кетепханә	library
		кетә-кетә	awaiting (continually)

кәтү verbal noun of кәт-;	кузда тотыл- pass. of кузда
waiting	tot-
кәч strength; force; effort;	кузлек glasses, spectacles
power; energy	кузэт- to watch; observe
кәчкә hardly; with great	кук 1. sky; heaven
effort; barely, scarcely	кук 2. blue; sky-blue; beautiful
кәчле strong; powerful	кукре- to rumble; resound
кәчләп by force	кул lake
кәчсез weak; powerless	кулмәк shirt
кәчәй- to strengthen; in-	кулмәкчән in shirt sleeves
crease (intr.)	куләгә shadow
кәчәйттер- to make strength-	куләм volume; measure; capa-
en; increase (trans.)	city
кәянтә yoke; beam	кум- to bury; inter
кубесенчә mostly	кумел- pass. of кум-
кубрәк comparative of күп;	кумер charcoal; coal
more	кун leather
кугәр- to become blue	кундер- to persuade, convince
куз eye	кундерү verbal noun of
куз алдына китер- to	кундер-
imagine; fancy; think of	куп many; much
куз ачмаслык blinding	куптән бирле long (in time);
куз карашы glance	for a long time
куз керфеге eyelashes	куп итеп in large quantities;
куз яшьләре tears	much; many
куз ёстендәге каш	куптәнгә old; long-established
дәрәжәсендә газиз тут-	купчелек most; majority
to cherish as the apple of	
one's eye	кур- to see; realize; deem;
кузгә күрен- to become	experience; aspect verb
visible; become noticed	indicating an action
кузда тот- to mean; stipulate;	that is attempted or
intend	intended

курен- to be seen; seem;
appear; become visible

куренекле notable; significant

куренеш appearance; phe-
nomenon; show; parade;
view

курену verbal noun of курен-

куреш- to meet; see one
another

курсат- to show; make
mention of; indicate

курсател- pass. of курсат-

курсату verbal noun of
курсат-

курше neighbor; neighboring

куре ger. of кур-; seeing;
according to, because of
(postp. with dat.)

куру verbal noun of кур-

куруче seer; seeing; realizing;
viewer; researcher, ob-
server

кусек cudgel; lever

кутэр- to raise; lift; bring up

кутэрел- to be raised, lifted;
to go up; rise; ascend

кутэреп бар- to take; carry to
(with dat.)

кутэреп йөрт- to take; convey;
carry to (with dat.)

кутэреп йөртел- pass. of
кутэреп йөрт-

кутэреш- reciprocal of кутэр-

куңел soul; affection; spirit;
feelings

куңел ачыл- to become cheer-
ful; for one's spirits to rise

куңел үстер- to make cheerful;
raise one's spirits; encourage

куңеленнән бел- to know by
heart

куңелле cheerful; lively

куңелсез lifeless; dreary; sad;
wearisome; lifelessly; sadly

-II-

ла particle, expressing regret
or reproach

лавка store; shop; bench (R.)

лаек worthy of (with dat.)

лай dirt; mud

легенда legend

лирик lyric

ләгънәт curse; imprecation

ләгънәт укы- to curse

ләгән basin; pan

ләззәт pleasure

ләззәт илә with pleasure;
pleasant; pleasantly

ләззәтлә see ләззәт илә

ләззәтлән- to enjoy
 ләкин but; yet; however
 ләтафәт charm; grace

ләүкә shelf; platform in a steam bath (R.)
 ләфыз (-фзы) word

-М-

магазин store; shop (R.)
 магънә meaning
 магънәсендәрәк having rather the meaning of; closer in meaning to
 мазасыз awkward; restless
 май grease; fat; butter; oil
 майла- to grease
 майлы greasy; bloated
 максад aim; purpose
 максады аслый basic aim; main wish (Pers. gen. construction)
 максуд intended; aim; intention; wish
 макта- to praise
 мактан- to boast; flaunt
 мал cattle; an animal owned (sheep, cows, etc.); property; provisions; wealth; goods
 мал-туар cattle
 малай lad; boy; youth
 манара minaret (Ar.)
 мантыйк logic
 мантыйксыз illogical

маржә a Russian peasant-woman
 масай- to swagger; boast of (with dat.)
 масса mass
 маташ- to potter about; fuss; attempt
 маташтыр- caus. of маташ-; to deceive; pretend
 маташу verbal noun of маташ-
 материал material n.
 материаль material (adj.)
 матур beautiful; pretty
 матур гына pretty; nice; good
 матурла- to embellish
 матурлык beauty
 максус special; specially
 максуса special (Ar. fem. and pl.)
 машина machine
 маңка nose mucus
 Мәни pr. n.
 Мәнитап pr. n.
 мен- to go up; climb up; ascend; mount
 мендәр cushion

менә here, now (adv.)	миф myth
менә бу this one; this very	миян middle; interval
менә инде now; at this	мич stove (R. печь)
moment	мичкә cask; barrel
менә шул that one; that very	мичкә-мичкә by the barrel
менә шулар those; these	миңа pron. dat. of мин
мескен wretched; piteous	мокавәмәт resistance
металлический of metal;	мокавәмәт ит- to resist
metallic (R. adj.)	момент moment; trait
мешан commoner; philistine	монда pron. loc. of бу ² ; here
(R.)	мондый such
менә thousand	монкариз extinct; perished
менәнәрчә thousands; by the	моннан pron. abl. of бу ² ; from
thousands	here; hence
МИКӘН = ме икән	монолог monologue
МИЛЛИ national	моны pron. acc. of бу ²
МИЛЛИАРД billion	монысы this; this one
МИЛЛИАРД ярым one and a	моның pron. gen. of бу ² ; his;
half billion	her
МИЛЛИЯ national (Ar. fem. and	мораль moral; ethics
pl.)	моржа chimney; funnel
МИЛЛӘТ nation; people	мосадәмә collision
МИН pron. 1st. pers. sing. I	мосадәмәи әфкәр conflict of
МИНЕ pron. acc. of МИН	opinions (Pers. gen. con-
МИНЕКЕ mine	struction)
МИНЕМ тү	мосахәбә conversation; dis-
МИНУТ minute (1/60 of an hour)	course
МИРАС inheritance; will; legacy;	МОХТАЖ having need of (with dat.)
heritage.	МОҢ sadness; melancholy; melody
МИСАЛ example; comparison	МОҢА pron. dat. of бу ²
Мисыр Egypt	

моңар see моңа	мәдресә Moslem school; faculty at a university
моңар қадәр until now; as yet; hitherto	мәзкүр above mentioned
моңарчы even now; as yet	мәйдан plaza; field; area
моңлы sad; melancholic; melodious	мәкаль proverb
муен neck	мәкалә article (in newspaper)
мужик peasant (R.)	мәкаләи махсуса special article in a newspaper (Pers. gen. construction)
музей museum	мәктәп school
музыка music	мәjl time; interval
музыкальный musical (R. adj.)	мәллә interj. can it be that?; indeed?
музыкант musician	мәмләкәт country
мулла mullah; a Moslem teacher of the law of Islam; used as a title of respect for a learned man	мәнафиг advantages; uses; benefits
муллык plenty; abundance	мәнгы preventing or prohibiting; prohibition, prohibited
мунча bath house	мәнгы ит- to forbid; prevent
мыек awn; wisp; moustache	мәртәбә a time; one time; once
мыеклы shredded; moustached	мәлгүнъ damned; accursed
мыскай unit of weight (approximately one hundredth of a pound)	Мәкәржә базары Makarios annual fair, formerly in Russia
мәгълүм known; well-known	мәлжәэ refuge
мәгъмурыйат prosperity; flourishing; welfare	мәлжәэсез without a refuge
мәгънә meaning	мәрхәмәт mercy
мәгърифәt education	мәрхәмәтле merciful
мәгърифәтчә educator	мәрхәмәтсез merciless
мәгърүр proud; conceited; self-confident	мәсхәрә derision; ridicule
	мәсхәрә ит- to ridicule; offend

мәсәлән for instance; for example	мәнабәт grandeur, magnificence
мәсьәлә matter; question	мәнарәт skill
мәхдүм son; son of a noble family; scion	мәхәр marriage settlement; dowry
мәхкәмә court (of law)	мегаллим teacher (male)
мәхлук created; creature	мегаллимә teacher (female)
мәхрүм dispossessed; deprived	мәдәл model
мәхрүм ит- to dispossess; deprive	мәдәллә exemplified
мәхәббәт love	мәдәррис teacher in a medrese
мәхәббәт ит- to love	мәкатдәс sacred
мәшгулият a being busy; occupation	мәкиббән галә вәҗиниң face downwards (Ar.)
мәшәкать trouble; worry	мәкәммәл complete; excellent
мәшәкать сезлән- to become free from trouble or worry	мәмкин possible
мәэюс wretched; despairing	мәнәсәбәт relation; attitude
мәжбүр forced; compelled	мәрәбби tutor (male)
мәжбүр ит- to force; compel	мәрәббия tutor (female); governess
мәжбүр ител- pass. of мәжбүр ит-	мәселман Moslem
мәжбүрән by force; compulsorily	меттасыйль continual(ly)
Мәжит pr. n.	мәтәвазыйг humble; modest
мәжлес assembly; meeting	мәтәвазыйганә in a humble or modest manner
мәжмәгеләфокара <u>majma'</u> <u>al-fuqarā'</u> a place of gathering of the poor; beggars' assembly (Ar.)	мәтәнәни ending; reaching a limit
мәжнүн mad; madman	мәхакәмә judgment; prosecution
мәңгелек eternity; eternal	мәхакәмәгә тарт- to sue; to prosecute
	мехафәза protection
	мәхәддис one who studies and hands down the tradition of Islam

мәхәддисе кәбир a great scholar of the traditions of Islam (Pers. gen. construction)

Мәхәммәтдәмин pr. n.

мәхәррир writer; author

мәхәррирлек writing; authorship

мәҗәссәм corporeal; personified

мөмкинлек possibility

мәэзин muezzin; a crier who calls Moslems to prayer at the proper hours

мәһим important

-Н-

надан unknowing; ignorant

наданлык lack of knowledge; ignorance

нақкаш artist

намаз prayer

намаз укы- to pray; perform the ritual prayer of Islam

намус honor; honesty

намуслы honest; honorable

намуссыз dishonest, disgraceful

насыйп lot; portion; one's lot in life

насыйп бул- to fall to one's lot; turn out well

начар bad; worthless

неграмотный illiterate (R.)

нечкә thin; delicate

ни what; why

ни ары, ни бире бул- not to know what to do; be at a loss

ни булса булды whatever may have occurred; nevertheless; anyhow

ни...ни neither . . . nor

ни сәбәптән for what reason; why

ни чаклы how much; up to what amount

нигез basis; foundation; substance; reason

нигездән basically

нигезлә- to found; to substantiate, corroborate

нигезлән- pass. of нигезлә-

нигезсез without a basis; unsubstantiated

нигә why; how; for what reason

ник why; wherefore

никадәр up to what amount; however

никиах marriage

нинди which; what

нинди да булса whatever; whatsoever
 ниндидер some; a; certain
 нифак quarrel, discord
 нифаксыз without hypocrisy; sincerely; cordially
 никәл what is (your) condition; how are you; how do you do
 ничаклы see ни чаклы
 ничек as; how; somehow; in what manner
 ничек булса да somehow
 ничек итеп how; in what manner
 ничә many; how many
 нишлик what shall we do?
 нишлесең = ни эшлесең
 нишләгән = ни эшләгән
 нишләп = ни эшләп; how can it be that; how; why
 нишләргә = ни эшләргә
 ниңаять end; finally
 ниңаятьсез endless; endlessly
 новелла short novel, story
 нокта dot; point; point of view
 номер number; room (R.)
 нукта halter

нур light
 нурлан- to be illuminated
 ныграк comparative of нык
 нык hard; firm; durable; much; persistently; firmly
 нәкъ precisely; exactly
 нәрсә what; thing; something
 нәрсәечен for what purpose; why
 нәрсәгә dat. of нәрсә; why
 нәредә where
 нәсел descendants; generation; stock
 нәсыйх one who admonishes
 нәсыйхане in the manner of one who admonishes (adv.)
 нәсыйхәт admonition; advice
 нәтижә result
 нәтижәсендә in its outcome; as a result of
 нәфис rare; exquisite; exquisitely
 нәфрәт loathing; contempt
 нәфрәтлән- to loath; contempt (with abl.)
 нәшат joy; cheerfulness
 нәүбәт turn; duty

оек stocking	орден badge of honor, decoration (R.)
оештыр- to arrange; establish; organize	орчык spindle
оештырыл- pass. of оештыр-	орыш- to scold
озак lengthy; for a long time	оста skilful; skilfully
озакка for a long time	осталык skill
озын long	ответ reply (R.)
озын бойлы tall	официант waiter (R.)
озын итеп сейлә- to relate at length	охшат- caus. of охша-; to com- pare to; to consider
озынлык length	оч end; edge
окоп trench (R.)	оч- to fly; escape
октябрь October (R.)	очра- to meet with
омтыл- to strive; attempt	очрак instance; event
омтылду verbal noun of омтыл-	ошибу that; that very
омтылыш verbal noun of омтыл-	оял- to be ashamed; be em- barassed
он flour	оят shameful; shame
оныт- to forget	оятсыз shameless; impudent
оп- to beat; hit	

-II-

падишах padishah; sovereign; ruler; czar	пар 2. steam, vapor (R.)
пакъ clean; pure	парк park
пакълек cleanliness; tidiness; purity	парламент parliament
палач executioner; hangman (R.)	парча piece; fragment; part
памятник memorial, monu- ment (R.)	патша see падишах czar; monarch
пар 1. pair (R.)	пафос pathos
	Петербург Petersburg, former name of Leningrad

печён hay	практик practical
печёнлек hayloft	проблема problem
пеш- to be boiled; burn or scald oneself	прогрессив progressive
пешер- to boil; cook; bake	проза prose
пешеру verbal noun of пешер-	протест protest
пивной tavern; beer-house (R.)	протест ит- to protest
план plan	пустынный deserted, uninhabited (R.)
подвал basement, cellar (R.)	пычак knife
политик political	пычрак mud; dirt; muddy; unclean
полицейский policeman (R.)	пьеса play (theater); piece (music)
полководец general (R.)	пэйгамбер prophet
попугай parrot	пэйгамбэрлек ит- to make a prophesy
посетитель visitor, customer (R.)	пэйда бул- to appear; come into being
пот measure of weight, 36 pounds (R.) = 40 Russian pounds	пәкә folding knife
поэзия poetry	пәрдә curtain; act (theater)
	пәхтә clean; tidy; accurate

-Р-

расла- to claim; assert; prove; verify	реальный secondary or high school (R.)
раслан- pass. of расла-	ревматизм rheumatism
рашки sleet	революцион revolutionary (adj.)
реакция reaction	революционер revolutionary (n.)
реализм realism	революция revolution
реалистик realistic; realis- tically	редакция editorial office
реаль real	редакцион editorial (adj.)

риза contentment; will; satisfaction; satisfied	рәвеш gait; manner
ризалык consent; will	рәвешчә in the manner of
ризасызлык lack of consent; discontent	рәссам artist; painter
ризык sustenance; food	рәт row; sense; meaning; time
риторика rhetoric	рәтсез without meaning; untidy
рия hypocrisy	рәхимле merciful; mercifully
риясыз without hypocrisy; sincere; sincerely	рәхимсез merciless; mercilessly
рижа hope; request; prayer	рәхмәт mercy; thanks; merciful rain
Россия Russia (R.)	рәхәт ease; pleasure; enjoyment; pleasant; pleasantly
рус Russian	рәхәтлән- to take pleasure in; enjoy oneself
руча Russian (language)	рәхәтсез without enjoyment; uneasy
рух 1. soul; spirit	рекүргъ a bowing down; bow
рух 2. cheek	рәхсәт permission; leave
рухи psychological	
рухия (Ar. pl. and fem.) psychological	

-C-

сабак lesson	савыл- pass. of сав-
сабак абыстасы tutor, teacher (female)	садир emanating; issuing (adj.)
сабах morning	садир бул- to emanate; be issued
сабит firm; proved; established	саен every; each (postp.)
сабый infant	сажень measure of length, about 7 feet (R.)
сабыр patience	сайла- to choose; select
сабыр ит- to be patient	сайра- to sing (of birds)
сав- to milk; see cay-	сакал beard

сакаллы bearded	сандугач nightingale
сакла- to protect; save; keep to; observe	санлы numbering (adj.)
саклабрак taking more precautions; more economically	сап handle
саклан- to protect oneself; take precautions	сап- to turn; turn aside
саклат- caus. of сакла-	саплам amount of thread sufficient for threading into a needle; a measure of length
саклаучы protecting; saving; keeping to; observing	саплам жир distance equal to <u>saplam</u>
саклык precaution	сарап miser; miserly
сал- 1. to put; build; load; let hang down; give a blow (colloquial)	саргай- to become yellow; become sad
сал- 2. to take off (clothing)	саргайт- caus. of саргай-
салахият competence; authority	саргылт rather yellow; yellowish
салахиятле competent; authorized; with authority	сары yellow
салкын cold (adj.)	сарык sheep
салкынлык cold; frost	сат- to sell
салындыр- caus. of салын-	саташ- to talk at random; rave
салын- to hang down; go down; come down; descend	сатин satin
салыш contest; battle	сатучы seller; vendor
салыш- to contest; battle	сатып ал- to buy
Самарарадагы in Samara (adj.), a city on the Volga	сатып эч- to sell and squander in drink
Самараныкы of Samara (adj.)	сатыр line (of writing)
самовар samovar, tea urn (R.)	сая healthy
сан number	сая- to milk
сана- to count; account for; consider	саудыр- caus. of сая-
	саульк health
	саф simple; pure; sincere
	сафлык simplicity; purity; sincerity

сач hair	сирек rare; wide apart
сез pers. pron. you	сиңа dat. of син
сезон season	скрипка violin (R.)
селк- to wave; shake	совет council; Soviet (R.)
селкен- to reel; stagger	советлар Soviets (R.)
селкет- to move; make loose	сокман a kind of long coarse boot
селтән- to swing; brandish	солби male child; son
семья family (R.)	солбия female child; daughter
семьядагы of family (from R.) adj.	солдат soldier
серкә vinegar	солтан sultan; ruler
сигез eight	солы oats (bot.)
сигезенче eighth	копа- to ask; request; demand; enquire; seek in marriage
сиз- to feel; perceive	корат- caus. of копа-
сизел- pass. of сиз-	корая verbal noun of копа-; question
сикер- to leap; jump	кораш- to interrogate; dispute
сикереп тор- to jump up	корашу verbal noun of кораш-; dispute
сикерт- caus. of сикер-; to throw upwards; omit; twitch	состав composition; composite (R.)
сикерә-сикерә jumping continually (ger.)	сохте insincere; false
сиксән eighty	социалистик socialistic
сиксәненче eightieth	социаль social
симез fat (adj.)	союз union (R.)
симерт- to fatten	соң 1. end; after (postp. with abl.)
симметрия symmetry	соң 2. emphatic particle; but
син pron. thou; you	соңғы last; final
синдей such as thou; such as you	соңра after; later
синең gen. of син ; thy; your	

C.C.C.P.	Union of Soviet Socialist Republics (R. abbrev.); U. S. S. R.	
стакан	glass; tumbler (R.)	сулу sigh; breath
стена	wall (R.)	сұлыш breathing; breath
стиль	style	сұлыш қысылу shortness of breath; asthma
стихия	element	сүм ruble
стихияле	elemental	сүп-суык excessively cold
строй	structure; regime (R.)	сүрәт shape; manner; form; appearance; likeness, picture
су	water	сүрәтлә- to depict; describe
суган	onion	сүрәтлән- pass. of сүрәтлә-
сугар-	to water; irrigate	сүрәтләү verbal noun of сүрәтлә-; description
сугарыл-	pass. of сугар-	суфи Moslem mystic, <u>sūfi</u>
сугыш	war; fight; battle	суфый see суфи
сугыш-	reciprocal of сук-; to fight	суык cold; cold weather
суз-	to stretch out; extend	суын- to become cold
сузыл-	pass. of суз-; to last	суыт- to cool; chill
суй-	to slaughter cattle	схема outline; scheme
сук-	to give a blow; hit; slap; tap; thrust; clap; thrash	сығын- to take shelter or refuge (with dat.); to squeeze oneself into something
суга	plow; plowing (R. coxa)	съек watery; weak (tea); thin
сукала-	to plow	съен- to seek protection of (with acc.)
суга тимери	plowshare	съер cow
сукран-	to complain; grumble	сызғырт- to hum; whistle
суктыр-	caus. of сук-	сызғырттыр- caus. of сызғырт- to blow a whistle
сул	left; left-hand	сызлан- to suffer pain or ache; grieve
сул-	1. to wither	сыйлан- to feast; regale oneself
сул-	2. to heave a sigh; take a breath	сыйфат quality

сык-	to bend; press	сөрбәст	free; independent
сын	shape; likeness; form	сөрләүхә	title; heading
сын-	to become broken; break	сөрләүхәле	with a title; with a heading
сындыр-	caus. of сын-; to break	Сәрәндип	Ceylon
сынык	fragment; slice	Сәхибә	pr. n.
сыра	beer	сәясәт	policy, politics
сырхай	sickness; ailment	сәясәт қыл-	to conduct a policy
сыт-	to squash; press	сәях	journeyman
сыярлык	containing; enough	сәяхәт	journey
сыңар	one of a pair; one	сәяхәтнамә	account of a journey
съезд	congress (R.)	сәүдә	trade
сюжет	subject matter; topic	сәүдәгәр	tradesman
себәп	cause; reason	сәүдәлә-	to trade
себәпле	because of	сәүдәләш-	reciprocal of сәүдәлә-
сөгадәт	joy; happiness; prosperity	сәүдәләшү	verbal noun of сәүдәләш-; trading
сөгать	hour	сөаль	question; request
сэйран	excursion; outing	сөаль бир-	to ask
сәке	plank-bed	сөен-	to rejoice
сәлам	safety; salutation; greeting	сөенеч	joy
сәламлә-	to greet	сей-	to love; like
сәламләш-	to greet one another	сейлә-	to speak; say
сәламәтлек	health	сейләм	speech; utterance
сәләт	skill; ability	сейлән-	pass. of сейлә-; to mutter
сәләтле	skilful; able	сейләш-	to speak with one another
сәләтсез	unskilful; without ability	сейләшү	verbal noun of сейләш-; conversation; speech
сәмг	hearing; rumor; mention		
сәнгатъ	art		

сөт	milk	сүз башы	preface
сөтчө	milk seller	сүзеннән чык-	to disregard; disobey
сөю	verbal noun of сөй-	сүзлек	vocabulary; dictionary
сөючелек	love	сүзләш-	to confer; discuss
сүгенд-	to curse; abuse	сүт-	to take apart; unravel
сүз	word		

-Т-

та	see дә	таза	clean; healthy; strong (cloth)
таба	1. frying-pan	тазарт-	to clean; clear; purify
таба	2. in the direction of; to (postp. with dat.)	тазарту	verbal noun of тазарт-
табак	bowl; dish	тайфә	tribe; kind
табан	sole; foot	такта	plank; board
табан-табанга	зыйд in opposite directions; exactly opposite	талант	talent
табигать	nature; quality	талип	who requests; aspirant, graduate student
табигый	natural; naturally	там-	to fall in drops; drop; trickle
табип	doctor; physician	тамак	throat
табу	verbal noun of тап-	тамак туидыр-	to eat one's fill
табыл-	pass. of тап-	тамаклык	provisions; food (adj.)
табышмак	riddle	таман	exactly; precisely; fitting
тавык	hen; chicken	таманга	in time; on time
тавыш	sound; voice	тамчы	drop
тавышсыз	soundless; dis- consolate	танау	nostril
тагы	another; again; besides; more	танау тишеге	see танау
тагын	see тагы	тантана	celebration; ceremony; triumph; display
тагын да	also; again	таны-	to know; recognize

танымак verbal noun of таны-
 таныш- to become acquainted
 таныштыр- caus. of таныш-;
 to acquaint; make ac-
 quainted
 тал- to fine
 тапкыр 1. time; turn
 тапкыр 2. shrewd; resourceful
 тапкырлык shrewdness; quick
 wits; resourcefulness
 ташыр- to give; hand in; pass
 (an examination)
 тара- to comb
 тарак comb
 таракан cockroach (R.)
 тарал- pass. of тара-; to be
 combed; spread; disperse
 тарантас springless carriage
 (R.)
 тараф side
 тарафыннан from; by; on the
 part of
 тарз shape; manner; form
 тарих history
 тарихи historical
 тарихчы historian
 тар-мар-ит- to scatter; rout
 тарт- to draw; attract; stretch;
 pull; smoke
 тарттыр- caus. of тарт-
 тат- to taste; sample
 Татар Tatar (n., adj.)

татарча the Tatar language;
 in Tatar
 тай mountain
 таш stone
 ташла- to throw; abandon
 ташлан- pass. of ташла-; to
 attack; throw oneself on
 ташлы stone (adj.); stony
 таяк cane
 таян- to lean against; resist;
 endure
 театр theater
 теге that one; the other; that;
 those
 тегеләр those; they
 тегермән mill
 тегермән ташы mill stone
 тез- to put in rows; thread
 тез knee
 тез чүк- to kneel
 тек- to sew; set up
 тел tongue; language
 тел- to slice; cut
 телгә ал- to mention; speak of
 телдән abl. of тел-; orally
 телдән телгә by oral tradition,
 from mouth to mouth
 телеграмма telegram
 телем slice; chip; piece
 телә- to wish; beg; ask
 теләк wish; request

төлөмөү verbal noun of
төлөмө- negative form of
төлө-

төлөнчө beggar

төлөү verbal noun of төлө-
төлөү, төлөмөү whim; capri-
ciousness

тема theme

терек living; alive

тереклек life; existence

тереләй alive; existing

теттереп noticeably;
excellently

теш tooth

тешлә- to bite

ти- to touch

тибу verbal noun of тип-

тигез even; equal

тигезлән- to become even;
become equal.

тигезсез uneven; unequal

тиен kopeck (1/100 of a ruble)

тиенлек kopeck (adj.),
kopeckworth

тиеш must (with dat.); it is
necessary

тиешенчө thoroughly; in a
necessary manner; well,
as it should be

тиешле necessary; worthy

тиешлек necessity

тиз rapid; quick; rapidly;
quickly; soon

тиз заманда see тиздән

тиздән soon

тиз-тиз very rapidly; very
quickly

тик only

тик йөр- to loaf; gad about

тикшер- to examine; sort out;
control; do research in

тикшерел- pass. of тикшер-

тилмер- to suffer; be harassed

тимер iron

Тимербай pr. n.

тимерче blacksmith

тип type; character

тип- to hit; kick; knock; beat
(of heart)

тиргә- to scold; rebuke

тиргәш verbal noun of тиргә-

тире hide; skin

тирлә- to perspire

тире circumference; surround-
ings

тире-як see тире

тирек poplar (bot.)

тирен deep; profound

тирәнтен deeply; profoundly

тирасенә up to; around; by;
near

тискәре stubborn; negative

тишек	in holes; hole; aperture	ТОТЫНУ	verbal noun of ТОТЫН-
тиң	equal; match	ТОТЫП ал-	to grasp; catch; seize
тоел-	pass. of ТОЙ-; to seem; appear	ТОТЫП-ТОТЫП кара-	to look at repeatedly
той-	to feel; perceive	ТОЯК	hoof
тойты	feeling; sense; percep- tion	трактир	tavern; inn (R.)
токмач	a kind of noodles	трамвай	tramway; trolley
томан	fog; mist; haze	ту-	to be born; come into existence
томанлы	misty; hazy	туар:	мал-туар cattle
тор-	to stand; be situated; exist; live; get up; stop; remain; spend time; con- sist of (with abl.); aspect verb describing a contin- uous action	туар-	to unharness
тормыш	existence; daily life; living	тубык	ankle bone; ankle
тормышка ашыр-	to bring into existence; carry out; realize	тугры	straight; true
тору	verbal noun of тор-	тугры киљ-	to come about; fall to one's lot; come true
торучы	lodger; tenant	тугрысында	in the direction of; up to
торыш	condition; situation	тудыр-	to give birth; bring into existence
тот-	to hold; grasp; catch; keep; save	тудырыл-	pass. of тудыр-; to be born; to be given birth
тоташ	solid; adjoining (with sat.)	туз-	to become worn out; be- come unravelled
тоташтан	continually; solidly	туй	wedding; banquet
тотка	bracket; handle	туй-	to eat one's fill
тоттыр-	caus. of тот-; to hand; give to	туйганчы	to satiety; enough (adv.)
тотыл-	pass. of тот-	туйдымр-	to satiate-, satisfy, feed; provide (for)
тотын-	to cling; set about; start	тук-	to peck; chat, chatter
		тукта-	to stop (intr.); wait

тұктал- to stop at; to dwell on, i.e., discuss at length

тұктат- caus. of тұкта-; to stop

тул- to be filled; throng; become (of years of age)

тула woollen cloth

тулы full; fully

тулысынча fully; thoroughly

тумар wooden block; stump

түн fur coat

тұна- to flay; to skin

тұпас dull; coarse

тұпаслық dullness; coarseness

тұпла- to pile up; gather

тұплау verbal noun of тұпла-

тұп-тұры direct; directly

туры straight; rectitude; truth

туры киіл- to come about; meet; be necessary

турыда about; concerning

туринда see туринда

туриндагы about; concerning (adj.)

туташ young girl

тұтық rust

тұтыр- to fill up; fulfil

тұфрак earth; soil; ground; clay; land

туярлық filling; sating; nourishing

түң to become cold; freeze

түңган cold; frozen

тый- to forbid; stop

тык- to shove; thrust

тык-тык чиерт- to prod; poke; thrust into

тын breathing; breath

тынжык quiet (n.)

тынсыз without breathing; life-less

тынчыған mouldy; stale

тыныч quiet; peaceful

тынчысыз unquiet; disquiet

тырна- to scratch; scrape; harrow

тырнак finger-nail; toe-nail

тырпылда- to twich, jerk

тырыш- to attempt; strive; make an effort

тырышлық exertion; effort; diligence

тырышу verbal noun of тырыш-

тычкан mouse

тыш exterior; outside; besides (postp. with abl.)

тышаула- to hobble

тышка out; to outside

тышта outside

тыштагы outside (adj.), exterior, external

тыңла- to hear; listen

тыңлау verbal noun of тыңла-	тәмуг hell
тә see дә	тәмуглык dweller of hell
тәвәккәллә- to take a risk; venture	тәмәке tobacco
тәгаен ит- to be assigned; appointed; determined	тән the body; flesh
тәгажҗеп astonishment; wonder	тәнкыйть criticism
тәгъбир phrase; expression	тәнкыйть ит- to criticize
тәгъкыйп pursuit; persecu- tion	тәнкыйть ител- pass. of тәнкыйть ит-
тәгъкыйп ит- to follow; pursue	тәрбия education; training
тәгъкыйп ител- pass. of тәгъкыйп ит-	тәрбия ит- to educate; train
тәгълим teaching; educating (n.); education	тәрбия ител- pass. of тәрбия ит-
тәгъриф description	тәрбиялә- to educate; train
тәгъриф ит- to describe	тәрбияләү verbal noun of тәрбиялә-; training, the process of educating
тәкrap repetition; again	тәрбияләүчө educator; edu- cational
тәкrap ит- to repeat	тәртип order; plan; arrange- ment
тәкъдир fate; destiny; event	тәртип кыл- to arrange; plan; regulate
тәкъдирдә loc. of тәкъдир; in the event that	тәртипсез without arrangement; in desultory manner
тәкълит imitation; sham	тәртә shaft
тәкълитче who or which imi- tates, imitator	тәрәзә window
тәкәббер proud; haughty	тәрәзә тәбе window sill
тәмам completion; end; com- plete; completely; ended, finished	тәреккий progress, development
тәмам ит- to complete; finish	тәсдыйк affirmation; ratifica- tion
	тәсдыйк ит- to affirm; ratify

- тәти toy; nice; pretty (colloquial)
- тәти кәгазъ good paper suitable for painting or drawing
- тәтәй pretty; pretty girl
- тәфсыйль detail; detailed explanation
- тәхкыйръ contemptuous or disgraceful treatment
- тәхкыйръ ит- to despise; insult
- тәхсыйле кәмалет study; education (Pers. gen. construction)
- тәхсыйль acquisition; study; education
- тәэкид confirmation; repetition (of an order, etc.)
- тәэкид ит- to confirm; repeat (an order, etc.)
- тәэммин ит- to assure; supply; provide for
- тәэммин ител- pass. of тәэммин ит-
- тәэсир influence; effect
- тәэсирилә- to influence; affect
- тәүлек day; 24 hours
- тәжрибә experience; experiment
- тәжрибәле with experience; experienced
- тәжрибәсез without experience; inexperienced
- тәңкә 1. fish scale
- тәңкә 2. coin; ready money, cash
- тәңкәле scaly; laminated
- тәнре God
- тебенә under; (to) below; see тәп
- тебеннән from below; from under; see тәп
- тебән ёй lower floor, ground floor
- тезеклек order; arrangement; prosperity; good condition
- тезелеш arrangement; structure; system
- тезлә- to direct
- тезе- to point; take aim
- тезәт- caus. of тезе- ; to adjust; repair
- тезүче compiler
- тәкерек spittle; saliva
- тәлке fox
- тән night
- тәнлә at night (adv.)
- тәп space below; bottom; basis; foot of a hill; basic; under; below (postp. mostly with possessive suffixes)
- тәр type; sort
- тәр- to wrap; muffle
- тәркем section; group
- тәрле various; different; of the sort; kind
- тәрт- to prod; stoke; goad

тәс color; expression; character; complexion; aspect
 тәсен ал- to assume an air or expression
 тәсле with an expression; resembling; like; as though
 тәсле иттер- to put on an air; pretend
 тәтен smoke
 тәче lifeless; lifelessness; tasteless
 тәш dream
 тәш- to fall; alight; go down; climb down; flow down; descend
 тәшен- to understand
 тәшер- to drop; lower; draw
 тәшерел- to be painted, to be drawn: чәчәк тәшерелгән көгазь paper on which flowers had been painted; paper with a floral design
 тәшерлек ит- to make or let fall

тәшерт- caus. of тәшер-
 тәшмәслек adj. in -лек from negative participle in -мас (-мәс) from тәш-
 тәшәрлек falling; about to fall (adj.)
 тәшү verbal noun of тәш-; falling; fall
 тәя- to pile up; load
 түбә roof; terrace
 түбән low; lower; below
 түбәндәгечә as follows; as below
 түбәнрәк somewhat low; lower
 түгел not
 түгеллек lack; absence
 түз- to suffer; endure
 түк- to pour
 түлә- to pay
 түләү verbal noun of түлә-
 түмгәк mound; hill
 түр side in a room opposite the door; place of honor

-У-

убырут thistle (bot.)
 угалан- to wail; lament
 углы see ул l.: ул with possess. suff.
 угры thief
 угрында concerning; for the sake of (always with a possessive suffix)

угырла- to steal
 уен play; game; amusement
 уен ит- to play; become amused
 уенчык toy; game
 уз- to pass; pass by; overtake
 уй thought; opinion
 уйла- to think; ponder; surmise

үйлаганлық noun in -лық from participle in -ган of үйла-; thinking; con- sideration	унбер eleven
үйлан- pass. of үйла-	унбиш fifteen
үйлап бил- to infer; conclude	университет university
үйлаш- to consider; consult someone's opinion	унике twelve
үйна- to play; amuse oneself; romp	унөч thirteen
үйнат- caus. of үйна-	үңышлық yield; success
үйнау verbal noun of үйна-	ура- to muffle; wind
ук 1. arrow	урак sickle
ук 2. see үк	урак вакыты harvest time
ука lace	урал street
уку verbal noun of укы-; reading; study	урла- to steal
укучы reader; student	урлап ger. of урла-; stealthily
уки- to read; study	урман forest
уқымак verbal noun of укы- уқымышлы educated; learned; intellectual	урнаш- to be located; be estab- lished
уқыт- to teach	урта middle
уқыттыр- caus. of уқыт- уқытучы who teaches; teacher	урта мәктәп middle school; high school
уқытыл- pass of уқыт- ул 1. son	урталай in half; in two
ул 2. he; she; it; that; those	уртанчы middle (adj.)
ула- to howl	уртарак mediocre; dull-witted
ул-бы some; something; this and that	уртачарак middling; mediocre
улның улы grandson	урын place; locality; opportunity
ун ten	урынына in place of; instead of
	урынлы fitting; appropriate; with the conditional tense, conveys probability
	урынсыз inappropriate; irrelevant
	усал evil; wicked
	ут fire
	утыз thirty

утын wood; firewood
 утыр- to sit; sit down
 утырт- caus. of утыр-; to seat; to put
 уф interj. expressing annoyance, boredom

уян- to become awake
 уят- to awake
 уцай convenient; suitable; positive
 уцган agile; gifted
 уышшык yield; success
 yh interj. oh! ah!

-Ф-

фабрика factory
 файда use; advantage; profit
 файдалан- to use; take advantage; profit by
 файдасыз useless; in vain; unprofitable
 фантастик fantastic
 фатир living quarters; lodging; dwelling; apartment (R.)
 фахиш immoral
 фахише harlot
 фахшиятсез immaculate; virtuous
 февраль February
 феодализм feudalism
 фикер thought; opinion
 фикер йөрт- to think; ponder; consider
 фикерле thinking; with a mentality
 фикерләр йөрт- see фикер
 йөрт-
 филвакыйгъ in fact; really
 фольклор folklore
 форма form

французча the French language; in French
 фронт front (i. e., battle line)
 фекать only; exclusively
 фекыйръ poor; lacking
 фәкыйрълек poverty; lack
 фәвакиһел жәласә фил әдәбият
 fawākih al-julāsa fi-l-
 adabiyat fruits of the literary assembly (Ar.)

фәлсәфә philosophy
 фәлән some; a certain; such and such; so and so; and so forth; anything
 фәләнчә in some manner; to a certain degree; so-and-so much
 фән science
 фәнни scholarly; scientific
 фәрихә pr. n.
 фәс fez
 фәхер pride; glory
 фәхерле proud; glorious
 фөръяд wail; cry
 фөръяд ит- to wail; cry

-X-

- хазир present; now
 хазиран (Ar. pl.) those present
 хайван animal
 хайванлық ит- to act in a disgraceful (lit. beastly) manner
 хак 1. right (n.)
 хак 2. due; cost; price
 хаким ruling; governor; ruler
 хаклы 1. possessing the right; eligible
 хаклы 2. having a price; priced; expensive
 хакыйкать truth
 хакында on the account of; with regard to; concerning
 халәт condition; situation; state; circumstances
 халәте рухия psychological state or condition (Pers. gen. construction)
 халық people
 халық авыз ижаты folklore
 халық ижаты folk art
 халық шагыйре folk poet
 хами who protects; protector
 хамисез unprotected; without a protector
 ханым lady
 характер character
 характеристика characteristic; characteristic feature
 хасил yield; produce; result
 хасил бул- to be produced; result
 хасса characteristic; quality
 хат line; letter; writing
 хатын woman; lady; wife
 хатынлық married status; status of a wife; marriage
 хатынлыкса ал- to take to wife
 хатынлыкка сорат- to ask a girl in marriage
 хаға worry; grief; anxiety
 хафалан- to become worried; grieve
 хаж pilgrimage to Mecca
 хажи one who has made the pilgrimage to Mecca, Hadji
 хезмәт service; work; duty
 хезмәт ит- to serve; work
 хезмәт итмәк verbal noun of
 хезмәт ит-
 хезмәт итүче performing work; serving; employee
 хезмәт иясе see хезмәт итүче
 хезмәтчө worker; employee; servant
 хикәят story; tale
 хилаф contrary; opposite
 химая protection

химая ит- to protect	хурлык shame; disgrace
химая итмекче protection; protector	хурыльгайн houri, apple of one's eye; beloved
хис perception; feeling; sentiment	хуш pleasing; pleasant
хис ит- to feel; perceive	хужа possessor; master; owner
хисабы юк see хисапсыз	хужалык household; economy
хисап calculation; count; account	хыял reflection; dream
хисап ит- to calculate; count; reckon; consider	хыялдан кичер- to reflect; imagine
хисап ител- pass. of хисап ит-	хыяллан- to dream; imagine
хисапсыз countless; excessively; endlessly	хабер news; information
хисапчы accountant	хабер бир- to inform; announce
хиссият feelings; sentiments	хәвеф fear; danger
хиссияте миллия national feelings; national sentiments (Pers. gen. construction)	хәер incidentally; however
Ходай God	хәерле fortunate; good
Ходайбирде pr. n.	хәерле булсын let's hope for the best! good luck!
хокук Ar. pl. of хак, rights; law	хәерле күлдан handily; at an opportune moment
хорафат superstition	хәзер present; now
хосусан especially; particularly	хәзер генә very recently; presently
художество art (R.)	хәзерге at present; present (adj.)
художестволы with art; artistic (R.)	хәзергә until now; meanwhile; for the present
художник artist; painter (R.)	хәзерлә- to make ready; prepare
художниклык artistry (R.)	хәзерлән- to prepare oneself for (with dat.)
хурлан- to be ashamed; embarrassed; be offended	хәзерләнү verbal noun of хәзерлән- ; preparation
	хәзинә treasury; treasure

хәзрәт excellency (title)	хәрәкәтсез without movement; in a passive manner
хәйлә trick; wile; stratagem	хәсрәт regret; longing
хәкарат insult; contempt	хәтта even; to the extent that
хәл condition; situation; circumstance; mood	хәтәр danger
хәл жый- to take a rest; recuperate	хәят life
хәллән- to become cured; regain strength	хәятызыллык lifelessness; miserableness
хәлсез weak; exhausted	хәкем judgment; decree; authority
хәлсезлән- to become weak; exhausted	хәкем ит- to judge; decree; decide
хәлфә (elder) student in a medrese; tutor	хәкем итүче who judges, decrees, decides; judge
хәнжәр dagger	хәкүмәт government
хәрабә wreck; ruin	хөр free
хәрәкәт movement; setting out; act; behavior; activity	хәрәкәт respect
хәрәкәтлән- to move; set out; act	хәрәкәтле worthy of respect; venerable
	хәррият freedom
	Хесни pr. n.

-Ч-

чабала- to clasp; slap	чагыштыр- to compare
чабата bast shoe	чак time; while
чагыл- to be reflected; reverberate	чак- to sting
чагылдыр- caus. of чагыл-; to reflect; rebound	чак-чак hardly; scarcely
чагылдыру verbal noun of чагылдыр- ; reflection; reverberation	чаклы to; up to
чагында while; when; at the time of; see чак	чакрым unit of length = 3,500 'feet'
	чакта while; at the time of; see чак
	чакыр- to call

чалма turban	чиксез endless; endlessly
чалмала- to wear a turban	чират turn; duty
чама measure; amount	чирек a quarter (n.)
чамала- to measure; estimate; intend	чирек сөгать a quarter of an hour
чамалап кына measured; cautiously	чиркән- to flinch; loath
чана sledge	чиркәнү verbal noun of чиркән-
чап- 1. to run; gallop	чит edge; strange, foreign
чап- 2. to cut; chop; slap	читек a kind of boots without heels
чапан robe	читекче bootmaker
чат crossing; crossover	читкәрек aside; further
чатла- to become cracked, split	читтән from without; from outside
чатлама: чатлама сүйк severe frost	чиш- to untie; unravel
чатыр tent	чишен- to take off (coat or boots)
чатыр тек- to pitch a tent	член member (R.)
чачак fringe; tassel	чокыр hollow; ravine; cup
чачаклы fringed; tasselled	чокырайт- to hollow
чебен fly (insect)	чолга- to wind round; envelop
чеметем pinch (of tea, etc.)	чор period; time
чеметтер- to scratch; tear; rend; to cause pain	чорна- to wind; wrap
чер ит- to conceal	чуал- to become tangled, confused
чиген- to draw back; refrain; hesitate	чүен crude iron; cast iron
чиерт- to mutter; grumble	чум- to plunge; dive
чик line; end; border; limit; edge	чумыр- caus. of чум-; to submerge; immerse
чикле limited; edged (adj.)	чыга алмаслык futile; inescapable
чикмән a kind of short over-coat with wide sleeves	чыгар- to take out; set free; bring forth; raise; produce; publish, issue

чыгару verbal noun of чыгар-

чыгарыл- pass. of чыгар-

чыгарылу verbal noun of
чыгарыл-

чыгу verbal noun of ЧЫК-

чыгып кит- to go out; issue

чыгыш verbal noun of ЧЫК-;
exit; appearance; origin;
appearance on the stage

чыда- to be patient; endure

чыдарлык durable; durably

чыдарлык хәле a being
able to endure; patience

ЧЫК- to go out; come out; turn
out to be; go up; emerge;
occur; aspect verb describ-
ing a completed action

чыкканлык participle of ЧЫК-
+-ЛЫК, going out; emerging

чын real; existing; true; truly

чын күңел илә sincerely;
from one's heart

чын күңелдән see чын
күңел илә

чынаяк tea cup

чынаяк асты saucer

чынбарлык reality

чынла- to give serious thought
to; decide

чынлап seriously; in reality;
genuinely

чыннан да in fact; really

чын-чыннан really; truly

чыра splinter; chip

чырай face; appearance; ex-
pression

чырай сый- to frown

чәй tea

чәйнек tea kettle (R.)

чәнч- to pierce; sting

чәнчеп-чәнчеп piercing;
stinging (continually)

чәч hair

чәчек flower

чәчек ат- to bloom

чей- to toss; throw upwards;
hurl up

чөнки because

чук- to kneel

чүмеч- scoop; ladle

чүп litter; refuse

чүплә- to pluck; gather up; select

чүпрәк rag

-III-

шагыйръ poet

шайтан satan; devil

шаккат- to become amazed,
astonished

шактый considerable; somewhat;
rather

шап-шоп onom. imitating the
sound of clapping

шапылдат- to clap; applaud
 шарт condition; agreement
 шартаяк club; stick
 шарт ит- to make a cracking sound; crack
 шатлан- to rejoice at (with abl.)
 шатлану verbal noun of
 шатлан-
 шатлык joy; rejoicing
 шатлыкли with joy; glad
 шаула- to make noise; hum
 шау-шы noise; shouting; bustle
 шаяр- to jest; romp
 шаять perhaps; probably
 шигырь poem
 шикел shape; manner; form
 шикелле as; similar to; in the manner of
 шикер sugar
 шимбә Saturday
 шифа healing; restoration to health
 шифа тап- to be healed; be restored to health
 шин- to wither; sag
 шом evil omen; misfortune, bad destiny
 шомлык inauspicious; gloomy
 шпион spy
 штан see штаны
 штаны trousers (R.)
 шул that; that one

шул көенчә thus; in that manner; so; according to this
 шул көнне on that day; the other day
 шул мин теләгән юл илә on purpose; resolutely; lit. the way I wanted
 шулай рәвешчә thus; in that manner; so
 шулай such; thus
 шулай итеп thus; then
 шулай ук likewise; alike
 шулар those
 шулкадәр so much; up to that degree (adv.)
 шунда there
 шундагы there (adj.); of that place
 шундый such; so; thus
 шуннан abl. of шул
 шунсы that one there; this one
 шунсыз without that; unless; or else; otherwise
 шуны acc. of шул
 шуның gen. of шул
 шуның белән бергә also; moreover; at the same time
 шуның өчен therefore
 шура council
 шураи өммет religious community council (Pers. gen. construction)
 шушы this
 шуда күре therefore

шүңар dat. of шул	шәхес person; personality
шүңар күре see шүңа күре	шәхси personal; private
шырпы splinter; chip; twigs; matches	шәһәр, -һәре city; town
шәех sheykh; elder; head of a clan; head of a religious order	шәһәр кешеселек characteristic or quality of a city or town dweller
Шәех pr. n.	шәхнәре Болгар the city of Bolgar (Pers. gen. construction)
шәкерт follower; partisan; student in a medrese	шәһәрлек characteristic or quality of a city or town (n.)
шәп rapid; rapidly	шәйлә rather; thus
шәп-шәп very rapid; very rapidly	шәкер gratitude; thanks; thankfulness; praise
шәригать Shari'at; the Moslem law	шәкер ит- to thank
шәфкатъ concern; compassion	шәкер қыл- see шәкер ит-
шәфкатъле with concern; compassionate	шүре spool; reel for thread
шәфкатъсез without concern; without compassion	шүредәй resembling a reel; meagre; thin

-Ы-

ыру descendants	ышандыр- to cause to believe
ырым exorcism	ышанмау verbal noun from ышанма-, negative form of ышан- ; disbelief
ыржайт- to bare one's teeth	ышану verbal noun of ышан-
ысул way; method; system	ышанычлы authentic; reliable; true
ычкын- to become untied; become freed	ышк- to rub; grind
ычкындыр- to untie; free	
ышан- to believe (with dat.)	

-3-

әзлә- to look for; seek	әчендә in; within; among (postp.); see әч
әзләү verbal noun of әзлә-	
әзләүче looking for; one who seeks; seeker	әчендәге inner; inside; among (adj.); see әч
әкспедиция expedition	әченнән from within; sincerely; see әч
әлек before; first	әчер- to give to drink; water (animals)
әлек дәфга for the first time; first	әчкә in; into; among; see әч
әлекки former; first	әчкә баткан hollow; sunken (eyes)
әлемент element	әчкә батып кергән see әчкә баткан
әләк- to get into; undergo	әчтәлек contents; meaning
әләктер- to grasp; experience	әчтәлекле with contents; meaningful
әне younger brother	әчек intestine; bowel
әңже pearl	әчек-фәлән tripe
әпизод episode	әчү verbal noun of әч- ; drink; beverage; drinking
әпик epic	әш work; occupation; action; matter
әре huge; important; proud	әш ит- to busy oneself with; act
әре генә атла- to walk with long steps; to stride	әш кара- to supervise work; be occupied with
әр- to melt	әшлекле enterprising; energetic
әрт- caus. of әр-	әшлә- to do, work, make
әт dog	әшлән- to be worked; to be manufactured; be made; be produced; pass. of әшлә-
әтнография ethnography	
әч interior; stomach	
әч- to drink	
әч пош- to become bored; become melancholic	
әч пошарлык boredom; melancholy	

әшләпә hat (R.)	әшче worker
әшсез unemployed; without work	әшчәнлек diligence; activity; application

-Ю-

ю- to wash; rinse	юклык lack; non-existence
юашлан- to become quiet; subside	юкә lime (bot.)
югал- to be lost; disappear	юл road; way; path; line (in a book)
югалт- to lose	юлбашчы leader; chief
югалтыр- caus. of югалт-	юлга чык- to set out; start off on a journey
югары up; above; high; highly	юлдашлык ит- to accompany; attend
югары уку йорты university	юллы-юллы in lines; striped
югарыдан from above	юлчы journeyman
югарылык height	юмарт generous; generously
югыйсә unless; otherwise	юра- to explain; consider
юдыр- caus. of ю-	юри intentionally; deliberately
юк non-existent; absent; there is not; no	
юка thin	
юкка in vain; for no purpose; see юк	

-Я-

я 1. interj. ah! then! indeed!	яныз stern; ferocious; evil
я 2. or	ягына to; in the direction of; see як
ябыл- pass. of яп-	ягыннан from; away from; from the point of view of; see як
ябыш- to stick to; cling	
ябыштыр- to stick on; attach	ягъни that is to say; i. e.

ядкарь souvenir; reminder	якшембе Sunday
яз spring	якшембе көнгө Sunday's; of Sunday (adj.)
яз- to write	ял rest
язма written; writing	ял ит- to rest; take a rest
язмыш fate	яла- to lick
язу verbal noun of яз-; writing	ялагайлык hypocrisy; insincerity
язучы writer	яланаяк barefoot (adv.)
язучылык writer's profession; authorship	ялангач naked; bare
языл- pass. of яз-	ялган lie; falsehood
як side; part; point of view; aspect; see ягына, ягыннан	ялгаш trough
як- to heat	ялғыз alone; only
яки or	ялла- to hire; engage
яки да or else	яллан- pass. of ялла-
яки...яки either...or	ялтыра- to glitter; shine; excel oneself
якла- to protect; defend	ялтырат- caus. of ялтыра-
яклан- pass. of якла- ; to defend oneself; insist	яме interj. indeed?; is that so?; all right
яклау verbal noun of якла-	ямъсез ugly; unsightly
яклаучы protector; defender	ян side; flank; see янына, янында, яныннан
якты light; bright; shining; clear; lucid; cheerful	ян- to burn (intr.)
яктылык light	яндыр- to burn (trans.)
яктырт- to light; to cast light on a problem	янтай- to list; to heel
яктырту verbal noun of яктырт-	янчык tobacco-pouch
якын near; relatives; relation	янына to; up to; see ян
якынлаш- to go near, to approach	янында by the side of; at; see ян
	янындағы by the side of; which is at (adj.); see ян
	яныннан from; away from; see ян

янә again; further; once more
 янәшә by; alongside; neigh-
 boring; adjacent
 яп- to close; shut; lock
Япония Japan
 яр- to cut; cleave
 яра wound; bruise
 яра- to fit; be of use; be
 suitable
Ярабби interj. My God!
 ярап fitting; suitable; well
 ярат- 1. to create
 ярат- 2. to love; like; vener-
 ate; approve of
 яратучылык love; liking
 яратыл- pass. of ярат- 1.
 ярай verbal noun of яра-
 яраш- to agree on (with dat.)
 ярдыр- caus. of яр-
 ярдыру verbal noun of ярдыр-
 ярдем help
 ярдем бир- to help
 ярдемендә by means of; thanks
 to (lit. through the help of)
 ярлы poor; destitute
 ярты half
 яру verbal noun of яр-
 ярык cracked; crack; cleft
 ярыл- pass. of яр-
 яреш- to agree; settle
 marriage
 ярәшел- pass. of яреш-

ярәшелү verbal noun of
 ярәшел-; betrothal
 яса- to make; pour out tea
 ясал- pass. of яса-
 ясалғанлык noun in -лык from
 participle in -ГАН of ясал- ;
 a having been made
 ясалма artificial
 ясалмалык artificiality
 ясат- caus. of яса-
 ясаяй verbal noun of
 яса-
 ят- to lie, to lie
 down
 ятарлык noun in -лык from
 ятар, participle of ят-
ятим orphan
 ятим кал- to be left an orphan
 ятмак verbal noun of ят-
 яту verbal noun of ят-
 яу (яым, явы, etc.) war
 яу- to fall (of rain, etc.)
 яулык scarf; kerchief
 яучы matchmaker
 яфрак leaf
 яфракка бөрелән- to sprout;
 put forth leaves
 яхшы kind; good; well
 яхшыга for the better; the better
 яхшылык favor; goodness
 яшел green

яшен lightning
 яшер- to hide; conceal
 яшъ 1. young; green; youth; year (of age)
 яшъ 2. tear
 яшълек youth; years (of age)
 яшә- to live
 яшәү verbal noun of яш-
 яшәүче living; inhabitant
 ящик box; drawer; bin (R.)
 яча new; recently

яча гына at this moment; just now
 яңадан again; anew; see яча
 яңак cheek
 яңалык novelty
 яңарт- to make new; make anew
 яңача in a new manner; anew
 яңачарак somewhat new; in a somewhat new manner
 яңгыр rain
 яңгыр яу- to rain
 яңгыра- to ring; sound

-2-

ә yet; but; however
 әби grandmother; old woman
 әверел- to be turned into; become
 әверелү verbal noun of әверел-
 әгәр if; whether
 әдәби literary
 әдәбият literature
 әзәр ready
 әз-мәз a little bit; a very small amount
 әзрәк less; somewhat
 әйбер thing; object; article
 әйберләр pl. of әйбер; luggage; wares
 әйбәт good; well

әйдә interj. come! be off!
 әйдә- to drive; rush
 әйе interj. yes!
 әйлән- to rotate; turn around; go around; turn into
 әйләндер- caus. of әйлән-
 әйләндергәлә- to turn (frequently)
 әйләндергәләп кара- to look about
 әйт- to say
 әйтәл- pass. of әйт-
 әйтәм saying (n.)
 әйтерлек it may be said that
 әйттер- caus. of әйт-
 әкият fable; folk story
 әкиятчә story-teller

әкрен slow; slowly	әнваг Ar. pl. of <u>naw'</u> ; sorts; kinds; various; different
әкъраба Ar. pl. of <u>qarīb</u> ; relatives	әни mamma; mother
әлбәттә certainly; decidedly	әнкәй mother
әле yet; still; now	әне over there; there
әле булса as yet; until now	әнә шул that; that one
әле генә just now; barely	әрдәнә pile of logs
әлеге the aforementioned (n., adj.)	әрдәнә -әрдәнә piles of logs
әлегә meanwhile; until now	әрле-бирле to and fro; back and forth
әлкыйсса in brief	әрәм in vain; lost
әллә perhaps; some; ever	әржә box; basket
әллә кайдан from somewhere	әсас basis; essence
әллә кайчан long before	әсассыз baseless; unfounded
әллә кайчаннан бирлә for a long time; since long before	әссәламегаләйкем <u>esselāmūaleyküm:</u> Peace be upon you (the formal greeting of Moslems to each other)
әллә ни something; anything	әсәр sign; mark; work (of art, etc.)
әллә ниләр pl. of әллә ни	әти father
әллә нинди some; any	әтраф Ar. pl. of <u>taraf</u> ; sides; surroundings
әллә ничек somehow; anyhow	әтрафтагы around; near (adj.)
әллә ничә some; a considerable amount	әтрафында around; near; see әтраф
әллә...әллә either . . . or	әфрад Ar. pl. of <u>fard</u> ; persons
әлхасиј in brief	әфсүн spell; incantation
әлхәмделилла interj. thank God!	әфәнде <u>effendi</u> ; used after a name as 'mister'; sir
әмер, -мре order; decree	әхвал Ar. pl. of <u>häl</u> , conditions; situation; state
әмер ит- to order; decree	
әмма but; yet	
әмре һәмадын empirical decree (Pers. gen. construction)	

әхлак Ar. pl. of hulq, moral qualities; character

әчет- to brew; ferment

әчетү verbal noun of әчет-

әүвәл before; first

әүвәл Коръян in the text: the first reading of the Koran in a medrese, i.e., an early reading lesson

әүвәлүк at first; first

әүвәлгө first

әүвәлдә before; at first

әулия saint; saintly person

әңгәмә conversation; discussion; discourse

әһәмият importance

әһәмият бир- to attach importance to; pay attention to

әһәмиятле important

-Ә-

әз- to tear off; break off

әзек fragment; shred; in fragments; in shreds

әй house; dwelling; domestic

әй- to pile up; stack

әйдер- caus. of әй-

әйдәге being in the house or dwelling; at home (adj.); domestic; pertaining to the house

әйдәш lodger; tenant; room-mate

әйлән- to marry; be married

әйләнү verbal noun of әйлән-

әйрән- to learn; study

әйрәнел- pass. of әйрән-

әйрәнү verbal noun of әйрән-; learning; study

әйрәт- to teach; train; tame

әйрәттер- caus. of әйрәт-

әйрәтү verbal noun of әйрәt-; teaching; training; taming

әлгө pattern; pane

әлгеле pattern; pane (adj.)

әмет hope; expectation

әмет ит- to hope; expect

әметле hopeful; that gives hope

әмет әз- to lose hope

әметсез without hope; hopeless

әммәт community or people of the same religion

ән voice

әр- 1. to blow; fan

әр- 2. to bark

әр-яңа brand-new

әрдер- caus. of әр- 1.

әрк- to become frightened; be startled

әс see әст

өскә up; to the surface	өстә- to add; increase
өст upper part; surface; top; see өстенде, өстене	өстә тот- to regard highly; esteem
өстен up, upwards	өстәл table (R. стол)
өстен чыгу verbal noun of өстен чык-	өстән from above; off
өстен чык- to win; come out a winner; be superior	өстән генә superficial; inci- dental; superficially; inci- identally
өстенде on; over; see өст	өстән кара- to look at in a cursory manner; neglect
өстендәге on; over (adj.); see өст	өч three
өстенлек advantage; superi- ority	өчен for; for the sake of; be- cause of; in order to (postp.)
өстене onto; over; see өст	өченче third
өстене ки- to put on clothing	
өсте above; over	өш- to become frozen; freeze

-Y-

үгетлә- to admonish, re- monstrate, advise	үзен тот- to behave; conduct oneself; see үз
үз self	үзенчә in one's (his, her) mind, opinion; in one's own way
үз-үзенә to himself; to her- self; to themselves	үзенчөлек feature; character- istic
үзара mutual; among them- selves	үзен-үзе oneself; himself; her- self; itself
үзгә other; different	үзлегеннән by oneself; spon- taneously
үзгәр- to become changed; change	үзләштер- to master; appro- priate
үзгәрт- to change; make changes	үзләштерү verbal noun of үзләштер-
үзе oneself; himself; herself; itself; see үз	үзәк marrow; core

γк (particle) very, exactly	устер- to grow; raise; increase
γл- to die	устерγ verbal noun of γстер-
γлек corpse	γγγ verbal noun of γс-
γлем death	γт- to pass; go through; cut through; traverse
γлчε- to take measure; weigh	γтен- to ask; request
γлчεγ verbal noun of γлчε- ; measuring; weighing	γтенγ verbal noun of γтен-; request
γп- to kiss	γтер- to kill
γпкε vexation; grudge	γткεн sharp; vivid; resourceful; lively
γр mound; hill	γткεн past; previous
γрле hilly; uneven	γткεр- caus. of γт-; to spend (time)
γрле-кырлы сикер- to bounce; hop	γтмεс obtuse; blunt
γрнεк specimen; sample	γчеклε- to tease; annoy
γс- to grow	
γсем growth; vegetation	

-Ж-

җавал answer	җанлы alive; lively
җавал бир- to answer	җансыз lifeless; dead
җаглияганлык artificiality; condition of being artificial	җансызылык lifelessness; dead
җайла- to adjust; take care	җантимер pr. n.
җайлап ger. of җайла-; carefully; without haste	җеп fiber; thread
җамал beauty	җеп-жинел feather-light; very easy
җами mosque	җибεр- to send; drive away; throw; direct; aspect verb indicating a sudden or unexpected action
җан life; soul	җик- to harness
җан иясе living creature; alive	җиде seven
Жанбай pr. n.	

жиденче seventh	житәрлек ample; enough
жил wind; breeze	житү verbal noun of жит-
жиләк berry	жин sleeve
жимер- to ruin; destroy; de-molish	жин- to conquer; win; overcome
жимерел- pass. of жимер-	жингә daughter-in-law
жимерелү verbal noun of жимерел- ; ruin; destruc-tion	жингәчэ a man who uses his daughter-in-law as his con-cubine
жир place; ground; earth; distance	жиндел light; easy
жирене кил- to occur; come about	жинделәйттер- to cause to be easy; lighten; alleviate
жирлек ground; basis	жинү verbal noun of жин-
жисем body; substance	жиназ utensils; equipment
жисемлән- to become personi-fied; personify	жинан world
жит- to reach; suffice; be suitable	жомга Friday
житеш- to be on time; come about; succeed	жыел- to gather (intr.)
житешсезлек deficiency; lack	жыелыш meeting; gathering; as-semby
житештерүчәнлек productivity	жыен- to set about; gather
житмәсө besides; moreover; in addition	жыентык collection; anthology; total
житәк rein	жыенү verbal noun of жыен-
житәклә- to conduct; lead a horse by the rein	жыер- to wrinkle; furrow; frown
житәкчелек instruction; di-rection	жыештыр- to put in order; tidy up
житәкчелек ит- to instruct; direct	жый- to make tidy; gather; hold; contain
житәр interj. enough!	жыйна- see жый-
	жыйнал- pass. of жыйна-
	жылы warm; warmth
	жылын- to get warm
	жылыт- to heat; warm

жыр singing; song	ЖәМИГЫЛЬ Әзһәр <u>Jāmi'</u> al-Azhar; the Azhar Mosque at Cairo (Ar.)
жырла- to sing	
жырлан- pass. of жырла-	
жырлау verbal noun of жырла-	
жырчы singer	
жәбер tyranny; injustice; in-jury	
жәел wrong; oppression	
жәел- to be spread out; develop	
жәза punishment	
жәзага тарт- see жәзала-	
жәзала- to punish	
жәй summer	
жәй- to spread; scatter (trans.)	
жәйге summer (adj.), sum-merly	
жәллад executioner; merciless	
жәмгыятъ society; community	
-h-	
һава air; weather	һинд India; Hindu
һавалар see һава	һич no (adj.); not at all (adv.)
һай interj. hey! alas!	һедия gift
һаман yet; still; ever; con-tinually	һәйбәт nice; good
һ.б. abbrev. for һәм башка(лар) and other(s); etc.	һәм and; too
һи interj. ha! ah!	һәм...һәм both . . . and
	һәммә all; every one
	һәр each; any

-h-

һава air; weather	һинд India; Hindu
һавалар see һава	һич no (adj.); not at all (adv.)
һай interj. hey! alas!	һедия gift
һаман yet; still; ever; con-tinually	һәйбәт nice; good
һ.б. abbrev. for һәм башка(лар) and other(s); etc.	һәм and; too
һи interj. ha! ah!	һәм...һәм both . . . and
	һәммә all; every one
	һәр each; any

һәр әш any work; everything

һәрбер each one; any

һәрвакыт at any time; never
(in negative constructions);
all the time; ever

һәрвакытта see һәрвакыт

һәркайчан at any time; all the
time; always

һәркенне any day; each day

һәрнәрсә anything; everything

һәртөрле any; each kind

һәнәр skill; dexterity; ability

һәжүм attack; onslaught